

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**HAÇLILAR DÖNEMİNDE KUDÜS
(KRAL II. BAUDOİN'E KADAR)**

Yüksek Lisans Tezi

AİSE KIR ACHMET

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**HAÇLILAR DÖNEMİNDE KUDÜS
(KRAL II. BAUDOİN'E KADAR)**

Yüksek Lisans Tezi

AİSE KIR ACHMET

Danışman: PROF. DR. NUH ARSLANTAŞ

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi AİSE KIR ACHMET'nin HAÇLILAR DÖNEMİNDE KUDÜS (KRAL II.BAUDOUİN'E KADAR) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 2.08.2018 tarih ve 2018-22/14 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 07.08.2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. NUH ARSLANTAŞ	
2. Jüri Üyesi Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	
3. Jüri Üyesi Dr.Öğr.Üyesi İBRAHİM HANÇABAY	

ÖZET

Haçlılar Döneminde Kudüs (Kral II. Baudouin'e kadar)

Kadim bir geçmişe sahip olan Kudüs asırlar boyunca muhtelif uygarlık ve medeniyetlerin merkezinde olmuş, buraya hâkim olan milletlerin siyasî, sosyal ve kültürel etkileri ile şekillendiği gibi sayısız istilâ ve yıkımlara da maruz kalmıştır. Aynı zamanda tarihi süreç içerisinde çeşitli dinî inanç ve ideolojilerin odak noktası haline gelen şehir, 11. yüzyılda Roma kilisesinin başını çektiği Haçlı Seferi neticesinde Batı toplumunun işgaline uğramıştı. Şeklen Doğu'daki din kardeşlerini ve Kutsal toprakları kurtarmak üzere seferber olan Haçlılar asıl amaçlarının çok farklı boyutlarda olduğunu kısa sürede ortaya koymuşlar, sergilemiş oldukları tutum ve davranışlarla hoşgörüden çok uzak olduklarını da ispatlamışlardı. Kudüs büyük bir katliama tabi tutularak halkıyla beraber kültür ve medeniyeti bir gecede tarih olmuştu. Başta Harem-i Şerif olmak üzere Müslümanlara ait birçok ibadethane kilise veya muhtelif yapılara çevrilerek, Kudüs salt bir Hıristiyan şehrine dönüştürülmüştü. Haçlılar döneminde hacı akınına uğrayan şehrin kentsel yapısı da büyük oranda ziyaretçilerin ihtiyaçlarına göre şekillenmişti. İslam toprakları içerisinde küçük bir azınlık olarak tutunmaya çalışan Haçlılar zamanla bölgeye uyum sağlamışlar, ilk kralların izlemiş olduğu siyaset ve elde ettikleri başarılar da Haçlıların Kudüs'teki varlığını 1187 yılına kadar garantilemişti.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Kudüs, Kudüs Haçlı Krallığı, Haçlılar, Haçlı Seferleri.

ABSTRACT

Jerusalem in the Crusader Period (until King Baldwin II)

Jerusalem, which has an ancient past, has been at the center of various civilizations for centuries. It was shaped by the political, social and cultural influences of these ruling nations and it was as well unfortunately subject to numerous invasions and destructions. The city, which at the same time became the focal point of various religious beliefs and ideologies in the historical process, was occupied by the Western society in the wake of the Crusades, which was the initiative of the Roman Church in the 11th century. The Crusaders who were formally supposed to rescue their Eastern brothers and the Holy Land, soon revealed that their original aims were of very different dimensions, and they proved to be far from tolerant with their attitudes and behaviors they exhibited. Jerusalem was put through a massive massacre and its inhabitants together with their culture were made history over night. Many places of worship belonging to Muslims, especially Harem-i Sharif, were converted into churches or various constructions, so Jerusalem was transformed into a mere Christian city. During the Crusaders' period, the urban structure of the city was mostly shaped according to the pilgrims needs who were swarming the city. The Crusaders, who tried to cling as a small minority within the Islamic lands, gradually adapted to the region. In the end the politics that the first kings followed and the achievements they had completed guaranteed the existence of the Crusaders in Jerusalem until 1187.

Keywords: Middle Ages, Jerusalem, Crusader Kingdom of Jerusalem, Crusaders, Crusades.

ÖNSÖZ

Hakkında birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen Türkiye’de genel olarak Kudüs tarihi hakkında akademik bir çalışmanın neredeyse bulunmaması, bilhassa Orta Çağ’da hem Anadolu topraklarını hem de Kudüs’ü doğrudan ilgilendiren Haçlı Seferleri gibi önemli bir hadiseyle ilgili kaynak yetersizliği bizi bu dönemi çalışmaya sevk eden başlıca sebeplerden bazıları olmuştur.

Çalışmamız giriş bölümünü izleyen üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın Giriş kısmında Haçlı ve İslam tarihi kaynakları ile araştırmalar hakkında bilgi verdikten sonra Kudüs’ün kuruluşundan itibaren Müslümanlar tarafından fethedilmesine kadar özet bir tarih vermeye çalıştık.

Birinci bölümde Haçlılar öncesi Kudüs’te Emevî, Abbâsî, Tolunoğulları gibi Müslüman hânedanlarının hakimiyeti altında Kudüs’ün tarihini, Haçlı düşüncesinin ortaya çıkışını ve Haçlı Seferlerin başlangıcını ele aldık.

Çalışmanın ikinci bölümünde Kudüs’ün Haçlılar tarafından işgal süreci; Haçlı krallığının kuruluşundan itibaren II. Baudouin döneminin sonuna kadar Kudüs Haçlıların siyasî tarihini ve Haçlıların Kudüs’teki kurmuş oldukları idarî yapı hakkında bilgiler verdik.

Son bölümünde ise 12. yüzyılda Kudüs’ün fiziki görünümü, anahatarlıyla şehrin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına yer verdik.

Çalışmamızda kullandığımız Haçlı tarihiyle ilgili ana kaynak ve araştırmaların birçoğunu Almanya’daki Münster Üniversite ve Millî Kütüphanesi’nden bizzat temin ettiğimizi de belirtmek gerekir. Diğer kaynak ve çalışmaları temin etme noktasında önemli ölçüde İSAM Kütüphanesi’nden istifade ettik.

Hazırlamış olduğumuz bu çalışma ülkemizde Kudüs'ün genel ve özellikle Orta Çağ tarihiyle ilgili akademik araştırmalardaki mevcut boşluğu, kısmen de olsa dolduracağını ümit etmekteyiz.

Kudüs ve Haçlı çalışmalarına beni yönlendiren Prof. Dr. Mustafa Fayda ve Dr. Osman Aydınlı hocalarıma ve çalışmaya sağladıkları katkılardan dolayı Doç. Dr. Gülgün Uyar ile Dr. Halil İbrahim Hançabay hocalarıma şükranlarımı arz ederim.

Çalışmamın başlangıcından sonuna kadar hiçbir şekilde maddi ve manevi desteğini esirgemeyip, büyük bir titizlikle tezimizi inceleyen ve ufuk açıcı tavsiyeleriyle yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Nuh Arslantaş'a içtenlikle şükranlarımı sunarım.

Son olarak, çalışmam boyunca bana her türlü moral ve destekte bulunan sevgili aileme ve arkadaşlarıma müteşekkirim.

Aişe Kırismet
İstanbul 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VIII

GİRİŞ

I. Kaynaklar ve Araştırmalar.....	2
A. Haçlı Tarihi Kaynakları.....	2
B. İslam Tarihi Kaynakları.....	6
C. Araştırmalar.....	7
II. Kuruluşundan İslam Dönemine Kadar Kudüs Tarihi.....	9
A. Kudüs'ün Kuruluşu.....	10
B. Hz. Davud ile Hz. Süleyman'ın Krallığı (M.Ö. 1000-922).....	14
C. Krallar Dönemi (M.Ö. 922-597).....	17
D. Kudüs'ün Yıkılışı ve Yeniden İnşası (M.Ö. 597-332).....	20
E. Helenizm ve Makkabi İsyanı (M.Ö. 332-63).....	22
F. Roma ve Bizans Hakimiyetinde Kudüs (M.Ö. 63–M.S. 637).....	25

BİRİNCİ BÖLÜM

HAÇLILAR ÖNCESİ KUDÜS

I. Müslümanların Hakimiyetinde Kudüs (638-1099).....	38
A. Emevîler Dönemi (661-750).....	41
B. Abbâsîler Dönemi (750-878).....	45

C. Tolunoğulları ve İhşîdîler Dönemi (878-969)	47
D. Fâtımîler Dönemi (969-1073).....	48
E. Selçuklular Dönemi (1073-1098)	53
II. Haçlı Düşüncesinin Ortaya Çıkışı.....	56
III. Haçlı Seferlerinin Başlaması.....	63

İKİNCİ BÖLÜM

KUDÜS HAÇLI KRALLIĞI

I. Kudüs'ün Haçlılar Tarafından İşgal Süreci	69
II. İlk Nesil Haçlılar Döneminde Kudüs'ün Siyasî Tarihi (1099-1131)	76
A. Advocatus Sancti Sepulchri: Godefroi de Bouillon'un Yönetimi.....	78
B. Kudüs Haçlı Krallığının Kuruluşu: I. Baudouin Krallığı (1100-1118)	82
C. II. Baudouin'in Krallığı (1118-1131)	89
III. İdarî Yapı.....	93
A. Kral.....	94
B. Asilzadeler ve Yüksek Adalet Divanı.....	95
C. Halk Mahkemeleri	98
D. Teşkilâtlanma	100
E. Ordu	101
F. Kilise	102
G. Askerî Tarikatlar.....	103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAÇLILAR DÖNEMİNDE KUDÜS

I. Fiziki Yapısı	106
A. Savunma Sistemi: Surlar, kapılar, kale ve kuleler.....	107

B. Mahalleler	110
C. İdarî Yapılar.....	117
D. Dinî Yapılar: Kilise ve Manastırlar	118
E. Hastane, İmarethane ve Misafirhaneler	123
F. Çarşı ve Pazarlar	125
G. Su Kaynakları	127
H. Mezarlıklar	128
II. Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapı.....	129
A. Toplumsal Sınıflar	131
B. Kutlamalar ve Bayram Günleri.....	135
C. Kutsal Haç	137
D. Ekonomik Yapı.....	137
SONUÇ	140
EK.....	145
KAYNAKÇA	155

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.mlf.	Aynı müellif
AHR	The American Historical Review
Alm.	Almanca
b.	Bin
BAIAS	Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör, editörler
EI ²	The Encyclopaedia of Islam (New Edition)
EJd ²	Encyclopedia Judaica (Second Edition)
FÜSBD	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
İA	İslâm Ansiklopedisi
İng.	İngilizce
İSTEM	İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
m.ö.	Milâttan önce
m.s.	Milâttan sonra
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı

NEAEHL	The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
PPTS	Palestine Pilgrims' Text Society
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine
s.	Sayfa
SÜSD	Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi
t.y.	Tarih yok, tarihsiz
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
TTK	Türk Tarih Kurumu
trc.	Tercüme eden
v.dğr.	Ve diğerleri, diğer
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
vs.	Vesaire
y.y.	Yayın yeri yok
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (Journal of the German Palestinian Society)

GİRİŞ

Tarih boyunca Kudüs hakkında pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunların bir kısmı ilmî bakımdan paha biçilmez değere sahip iken, bir kısmı daha az değere sahip olup bazen de dini duygularla yazılmış basit bir metinden öteye geçmemektedir.

Biz de bu çalışmamızda Kudüs'ün kuruluşundan itibaren 1099'da Haçlıların işgaline kadar şehrin önemli devreleri ve olayları kapsamında kısa bir tarihini vermeye çalıştık. Şüphesiz Orta Çağ tarihinin en önemli olaylarından biri, merkezinde de Kudüs'ün yer aldığı Haçlı seferleriydi. Bu bağlamda seferlerin doğuşundan itibaren Kudüs'ün zapt edilmesiyle birlikte başlayan Haçlılar dönemini ele alarak, 32 yıllık bir süreyi kapsayan ilk nesil Haçlıların siyasî tarihini (kral II. Baudouin döneminin sonu olan 1131 yılına kadar) ve 12. yüzyılda Kudüs'ün fiziki, idari ve sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgiler vererek bu çalışmamızı hazırlamış bulunmaktayız.

Çalışmamızda Orta Çağ Batı Feodal toplumuna mahsus prinskepslik, kontluk ve senyörlük gibi bazı terimler kullanılmıştır. Bunlar kişilerin asalet statüsüne bağlı yetkilerini ve sahip olduğu toprakların büyüklüğünü ifade etmektedir. Bu bağlamda asil sınıf hiyerarşik yapı içerisinde kraldan sonra aşağıya doğru prens (veya prinseks), kont, viskont, baron, senyör ve şövalye şeklinde sıralanmaktadır. Kişinin rütbesi ne kadar yüksekte ise sahip olduğu ve üzerinde hükmettiği toprakların büyüklüğü de o orantıdadır. Mesela senyörler krallığa bağlı toprağı olan basit derebeyleri iken, prinskepsler de sahip olduğu bölgeler üzerinde, bazen de bağımsız hüküm sürebilen asilzadeler olabilmekteydi.¹

¹ Feodal toplumu hakkında geniş bir çalışma için bkz. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Tr. trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1983.

I. Kaynaklar ve Araştırmalar

Konumuz gereği hem Kudüs hem de Haçlı seferleriyle ilgi ana kaynaklardan ve muhtelif araştırmalardan istifade etmeye çalıştık. Kudüs’le doğrudan ilgili kaleme alınmış olan ve Latin tarihçileri, görgü tanıkları veya seyyâhların ya da bazı İşlam tarihçilerinin eserleri temel kaynaklarımızı teşkil ederken bu bağlamda son asırlarda yapılan çalışmalar da ikincil planda faydalandığımız kaynaklar olmuştur. Çalışmamızda neşredenlerin verdiği önemli bilgilerden dolayı bazı kaynakların Latince metnini ile İngilizce tercümesini mukayeseli kullandığımızı belirtmek gerekir. Bu bilgileri dipnotta kaynakların geçtiği yerde verilmiştir.

A. Haçlı Tarihi Kaynakları

Birinci Haçlı seferi ve başta Kudüs olmak üzere Haçlı devletlerinin ilk dönem tarihi çağdaş ve çağdaş denilebilecek kadar yakın Latin müellifleri veya tarihçileri tarafından kaleme alınmıştır. Aralarında görgü tanığı olarak Fulcherius (ö. 1127 civarı), Raimundus (ö. ?) ve anonim gibi bazı müellifler bizzat bu seferlere iştirak edenler olmuştur. Bazı müellifler örneğin Sûr’lu Willermus veya William (ö. 1185 veya 1187) gibi Haçlıların hizmetine sonradan girerek gelişmelere şahitlik etmiştir. Aachen’lı Albert (ö. ?) ise dönemin çağdaşı olmakla birlikte doğuya hiç gitmeden hacimli bir eser ortaya koymayı başarabilmiştir. 12. yüzyılda Kudüs’ü ziyaret eden hacı veya seyyâhların hatıratları ise şehir hakkında önemli ve çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

1. Vakayinâmeler

1095 senesinde Clermont konsiline şahitlik eden ve akabinde birinci Haçlı seferine katılan Fulcherius Carnotensis’in *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinatum* adlı kroniği en değerli kaynakların başında gelir. Fulcherius Baudouin de Boulogne’nın (I. Baudouin) sadık adamlarında biri olarak daima onun maiyetinde bulunmuştur. 1100 yılında Urfa’dan Baudouin’le birlikte Kudüs’e gelerek 1127 yılına kadar burada yaşamıştır. Üç kitaptan oluşan eseri de bu zaman aralığını kapsamaktadır. İlk kitabı 1097 yılından itibaren orduların ilerleyişini ve Kudüs’ün zaptını konu etmektedir. İkinci kitabı 1100-1118 yılları arası kral I.

Baudouin dönemi, üçüncü kitabı da 1127 yılına kadar II. Baudouin dönemi hakkında bilgiler vermektedir. Bir Haçlı sakini olarak uzun süre Kudüs'te kalması, I. Baudouin'e olan yakınlığı ve en önemlisi verdiği bilgilerin güvenilirliği eserini çok değerli kılmaktadır. Doğum yılı kesin olmamakla birlikte 1058 veya 1059 olduğu muhtemeldir, çünkü kendisi 1123 senesinde altmış beş yaşında olduğunu yazmaktadır. Kendisini Chartres'lı Fulcher olarak tanıtmaması hasebiyle Fransa'dan geldiğini ve ruhban sınıfına mensup olduğunu bilmekteyiz, fakat bunun dışında bilhassa akıbeti hakkında bilgi sahibi değiliz.²

Haçlı seferleriyle Doğu'ya gelen bir diğer isim, *Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem* adlı eserin müellifi Raimundus Aguilers'dir. Başta Adhemar de Puy daha sonra Raymond de Toulouse'un refakatinde bulunan bir din adamıdır. Eseri Antakya kuşatmasından itibaren 1099 yılının sonuna kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır ve Kudüs'ün kuşatma süreci ile sonraki gelişmeler bakımından önemli bir kaynaktır.³

Yazarı kim olduğu bilinmeyen *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum* adlı kronik ise kaynaklar arasında en çok rağbet görenidir. Eser Clermont konsili ile başlayarak Ağustos 1099 yılında Askalan savaşıyla son bulmaktadır. Günlük hatırat şeklinde basit bir dille yazdıkları dışında müellif hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bohemund'un refakatinde seferlere katılan rütbesiz bir asker olduğu anlaşılmaktadır. Eseri kısa bir süre sonra muhtelif isimler altında ilaveler yapılmak suretiyle çoğaltılmış ve keşiş Robert gibi bazı tarihçilere önemli ölçüde kaynaklık ettiği tespit edilmiştir.⁴

Albertus Aquensis'in (Aachen'li Albert) oldukça hacimli olan *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae* adlı eserini 1120 veya 1130 yıllarında tamamladığı tahmin edilmektedir. Birinci Haçlı seferinden

² Bkz. Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinatium*, nşr. Heinrich Hagenmeyer, Heidelberg, 1913; İng. trc. Francis Rita Ryan, *Fulcher of Chartres: A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127 (Historia Hierosolymitana)*, ed. Harold S. Fink, Knoxville: University of Tennessee Press, 1969. s. 3-7 (Harold S. Fink'in girişi). Çalışmamızda her iki nüshayı mukayeseli kullandık.

³ Bkz. Raimundus Aguilers, *Historia francorum qui ceperint Jerusalem*, İng. trc. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants* (içinde), Princeton 1921, s. 8-9 (tercüme edenin girişi). Ayrıca bkz. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, Cambridge 1951, I, 328.

⁴ Bkz. *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum* (Anonim), ed. ve İng. trc. Rosalind M. Hill, *The deeds of the Franks and the other pilgrims to Jerusalem*, London 1962, s. IX-XVI (Tercüme edenin girişi). Çalışmamızda Nirmal Dass'ın İngilizce tercümesini esas aldık: *The Deeds of the Franks and other Jerusalem-Bound Pilgrims: The Earliest Chronicle of the First Crusades*, ed. ve İng. trc. Nirmal Dass, Lanham 2011.

başlayarak 1119 tarihine kadar Haçlılarla ilgili bütün askerî harekât ve olayların tafsilatlı anlatımını vermektedir. Kendisinin Almanya’da ikamet ettiği ve eserini görgü şahitlerinden elde ettiği şifahi bilgilerle derlemiş olduğu bilinmektedir. Bunun dışında herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Muhtemelen eserini yazmaya başlamadan önce görüştüğü bütün hacı askerlerden edindiği bilgiyi not etmişti. Buna rağmen *Liber* vazgeçilmez ve oldukça güvenilir bir kaynak niteliğindedir.⁵

Willermus Tyrensis (Sûr’lu William) Fulcher’den sonra kutsal topraklarda yaşamıştır. Kalem almış olduğu *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*’u son derece önemli bir eserdir. Fulcher’in eserinden sonra krallığın neredeyse sonuna kadar gelişmeleri takip eden yegâne kaynağımızdır ve esasında bu ikisi dışında başka bir yerel tarihçi de ortaya çıkmamıştır. Yirmi üç bölümden oluşan kroniği 1095 senesi Haçlı seferleriyle başlayıp 1184 senesine kadar devam etmektedir. William 1130 yılında Kudüs’te dünyaya gelmiştir ve genç yaşta tahsilini tamamlamak üzere Avrupa’ya gitmiştir. 1160 civarı Filistin’e dönerek, Kudüs krallığında görevli bulunan ruhbanlar arasında yer almış, 1175’te de Sûr başpiskoposluğuna atanmıştır. Yıllar sonra Roma’ya yerleşen William’ın 1185 veya 1187 yılında öldüğü tahmin edilmektedir. 1169’da yazmaya başladığı eserini de burada tamamlamıştır. Arapça ve Grekçeye hâkim olduğu bilinmektedir.⁶

Caen’li Ralph (Radulphus Cadomensis) 1107 senesinde Bohemund’un hizmetine girmiş, ardından Tankred’in maiyetinde bulunmuştur. *Gesta Tancredi* adlı eseri, 1105 yılına kadar Tankred’in hayatını ve kahramanlıklarını ihtiva etmektedir. Eser Tankred’in ölümünden sonra 1113 civarı kaleme alınmıştır. Diğer kroniklerde bulunmayan bazı küçük ama önemli detayları ihtiva etmesi bakımından değerli bir eserdir.⁷

⁵ Bkz. Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, RHC Occ., IV; ed. ve İng. trc. Susan B. Edgington, *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, (Latince metni içinde), New York 2007, s. XXI-XXV (Tercüme edenin girişi). Çalışmamızda İngilizce tercümesini esas aldık. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 331; II, 476.

⁶ Bkz. Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, RHC Occ., I; İng. trc. Emily Atwater Babcock - A. C. Krey *A History of Deeds Done beyond the Sea: By William of Tyre*, New York 1943, I, 3-28 (Tercüme edenin girişi). Çalışmamızda İngilizce tercümesini esas aldık. Ayrıca bkz. Runiman, II, 476-478.

⁷ Ralph of Caen, *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade*, İng. trc. Bernard S. Bachrach - David S. Bachrach, Farnham 2005, s. 1-4 (Tercüme edenin girişi).

Az ölçüde istifade ettiğimiz Ekkhard von Aura'nın kroniği, Guibert of Nogent (Guibertus Novigenti) ve Baldric of Dol'un (Baldricus Dolensis) eserleri, keşiş Robert'in *Historia Iherosolimitana*'sı ve Tudela'lı Benjamin'in seyahatnâmesi (*Itenera*) 12. yüzyılın ilk çeyreğinde telif edilen diğer önemli eserlerdir. Bunların neredeyse hepsi *Gesta Francorum*'u esas alarak anlatılanları farklı üslupta kaleme almıştır.⁸ Cenevizli Caffaro'nun kronikleri de Haçlıları destekleyen İtalyan donanmaları hakkında önemli detaylar içermektedir.⁹

2. Seyahatnâmeler

Kudüs Haçlıların eline geçtikten sonra hatıratlarını kayda geçiren birçok hacı ve seyyâh tarafından ziyaret edilmiştir. Bunların arasında şehir hakkında en tafsilatlı bilgileri verenler keşiş Daniel, Würzburg'lu John ve Theoderic'tir. Rus asıllı keşiş Daniel'in 1106-1108 yılları arası Kudüs'ü ziyaret ettiği tahmin edilmektedir.¹⁰ Würzburg'lu John Alman bir din adamıydı ve yazdıklarından şehre 1170 yılı civarı geldiği anlaşılmaktadır.¹¹ Keşiş Theoderic'te de muhtemelen bir Alman'dı ve şehre 1169-1174 aralığında geldiği düşünülmektedir.¹² Bunlarla beraber Anglosakson veya Alman olduğu tahmin edilen Seawulf 1101-1103 yılları arası Kudüs'ü ziyaret etmiştir. Kısa ve öz bilgiler vermektedir.¹³ Benzer şekilde Kudüs'ü 1154 yılında ziyaret etmiş olan Müslüman seyyah İdrîsî, Sicilya kralı II. Roger'in hizmetinde bulunduğu dönemlerde kralın isteği üzerine Kudüs hakkında bazı bilgileri derlemiştir.¹⁴

Kimliği bilinmeyen Fransız asıllı bir seyyahın *La Citez de Jherusalem* adlı seyahatnâmesi son derece önemlidir. Dönemin hiçbir kaynağı bu kadar iyi ve tafsilatlı

⁸ Bkz. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, s. 11,13; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 330.

⁹ Caffaro ve eserleri hakkında detaylı bilgiler için bkz. Caffaro, *Genoa and the Twelfth-Century Crusades*, İng. trc. Martin Hall - Jonathan Phillips, Burlington 2013, s. 1-48.

¹⁰ John Wilkinson - Joyce Hill - William Francis Ryan (ed.), *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, London 1988, s. 9-10.

¹¹ Wilkinson ve dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 21.

¹² Wilkinson ve dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 22.

¹³ Wilkinson ve dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 6-7.

¹⁴ Bkz. Wilkinson ve dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 19. Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtû es-Sıkkîlî'dir. Hakkında bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 108-109; a.mlf, "Şerîf İdrîsî", *DİA*, XXI, 493.

bilgiler vermemektedir. Seyyah Kudüs'ü 1187'de Salahaddin'in şehri istirdatından hemen sonra ziyaret etmiş, şehrin fiziki görünümünü ve hayatıyla ilgili çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Şüphesiz Haçlılar dönemi Kudüs haritası *La Citez* olmadan bu kadar detaylı tasarlanamazdı. Araştırmalarda rastladığımız haritaların tamamı onun tarifine göre oluşturulmuştur.¹⁵

Ayrıca ismi veya kimliği bilinmeyen 12. ve 13. Yüzyılda Kudüs'e gelen seyyâhların kaleme almış olduğu notların bir kısmı *Palestine Pilgrims' Text Society* dergisinin altıncı cildinde, İngilizceye tercüme edilerek yayımlanmıştır.¹⁶

B. İslam Tarihi Kaynakları

Batılı tarihçilerin aksine, 12. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'le ilgili Müslüman tarihçileri tarafından kaleme alınan eserler neredeyse yok gibidir. Sonraki asırlarda telif edilen eserlerin sayısı giderek artmıştır. Fezâil literatüründe de ciddi bir artış söz konusudur. Çalışmamıza yönelik dönemin çağdaşı diyebileceğimiz tek tarihçi İbnü'l-Kalânisî'dir (ö. 555/1160). Döneme yakın yaşamış ve dikkatli bir tarihçi olması sebebiyle İbnü'l Esîr'in (ö. 630/1233) eseri de büyük önem arz etmektedir. Bunların dışında Kudüs'le ilgili İslam tarihçileri tarafından sonradan kaleme alınan eserler İbnü'l Kalânisî ve İbnü'l Esîr'in dışında pek farklı bilgiler ihtiva etmemektedir.

Bu dönemle ilgili İslam kaynaklarının azlığı ve sebepleri bazı bilim adamları tarafından tartışılmıştır. Bir bakıma İslam dünyası siyasî çekişmelere sahne olmuştu, diğer taraftan da Kudüs, Haçlı seferleri ile işgale uğramıştı. Kudüs'le ilgili geçmiş dönem literatürüne baktığımızda da eserlerin çoğunlukla yerli halk tarafından telif edildiğini görmekteyiz.¹⁷ Ancak Haçlıların gelmesiyle birlikte yerli halk büyük bir katliama tabi tutulmuştu. Kudüs tarihinin en meşhur tarihçisi ve aynı zamanda şehrin yerlisi olan Ebü'l-Yümn el-Uleymî'nin (ö. 928/1522) verdiği bilgilere göre Kudüs'ün alimlerinden biri olan

¹⁵ Bkz. *La Citez de Jherusalem* (Anonim), İng. trc. Claude Reignier Conder, "The City of Jerusalem", *PPTS*, VI, London 1896, s. III (Tercüme edenin girişi).

¹⁶ Anonymous Pilgrims, İng. trc. Aubrey Stewart, "Anonymous Pilgrims I.-VIII. (11th and 12th Centuries)", *PPTS*, VI, London 1894, s. I (Tercüme edenin girişi).

¹⁷ Bkz. Emmanuel Sivan, "The Beginnings of the 'Fadâ'il al-Quds' Literature", *Der Islam*, XLVIII, 1972, s. 101-102.

Şeyh Ebü'l-Kâsım el-Mekkî el-Ensârî el-Makdisî Kudüs'ün tarihi hakkında bir eser telif etmeye başlamış; fakat Haçlılar tarafından öldürülünce eseri tamamlanmadan kendisiyle birlikte tarihe karışmıştır.¹⁸

İbnü'l-Kalânîsî şöhretini borçlu olduğu *Zeylu Tarihi Dımaşk* adlı eserinde Dımaşk tarihini vermekle birlikte zaman zaman Filistin'de Haçlılarla zuhur eden olaylara da değinmiştir. Eseri bu bağlamda Haçlı seferinin başlangıcından kendi vefatına kadar olan tarihi kapsamaktadır. Tam adı Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürriüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî'dir ve 465-475 (1073-1082) yılları arasında Dımaşk'ta doğmuştur.¹⁹

Orta Çağ'ın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olan İbnü'l Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eseri Haçlılarla ilgi bilgiler ihtiva etmektedir. Haçlı devletlerinin son dönemlerine şahit olması bakımından eseri özellikle 12. yüzyılın son yarısı için son derece önemli bir kaynaktır. Kudüs'ün işgalinden başlayarak Haçlılar (Franklar) hakkında vermiş olduğu bilgileri birincil kaynaklardan temin ettiği kesin olup bu açıdan çalışmamız açısından da değerli bir kaynaktır.²⁰

C. Araştırmalar

Batılı müellifler tarafından gerek Haçlı seferleri gerekse Orta Çağ Kudüs tarihiyle ilgili geniş çalışmalar yapılmış, bölgenin siyasî, dinî ve sosyo-ekonomik gibi muhtelif yönlerini ele alan eserler ortaya koyulmuştur. 18. asırdan itibaren Thomas A. Archer, H. Sybel, H. Hagnemeyer, R. Röhrich'in Haçlılarla ilgili kaleme almış oldukları çalışmalar türünün ilk örnekleri arasında yer alır. Haçlı tarihinin en derli toplu tasvirini veren Steven Runciman'ın *A History of the Crusades*'ı ile Haçlı devletlerinin idari yapısı hakkında daha iyi bir örneği bulunmayan John L. La Monte'un *Feudal monarchy in the Latin kingdom of*

¹⁸ Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, nşr. ve thk. Adnan Yunus Ebû Tebbane, Amman 1999, I, 435-436. Ayrıca bkz. Kâmil J. Aseli, *Mahtutatu Fezaili Beyti'l-Makdis: Dirase ve Bibliyografiya*, Amman 1984, s. 39.

¹⁹ Detaylar için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 113; Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Kalânîsî", *DİA*, XXI, 99-100.

²⁰ İbnü'l Esîr'in hayatı ve eserleri için bkz. Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, 26-27.

Jerusalem'i büyük oranda istifade ettiğimiz çalışmalar arasında yer alır. Her ikisi 20. yüzyılın başlarında telif edilmiş olmalarına rağmen günümüze kadar önemini korumuştur.

Kenneth M. Setton'un editörlüğünde 1958-1989 yılları arası 6 cilt olarak yayımlanan Haçlı Seferleri Tarihi (*History of the Crusades*) 15. yüzyıla kadar Haçlıları konu eden geniş bir külliyattır. İçerisinde Hamilton A. R. Gibb, Frederic Duncalf, August C. Krey, Joshua Prawer gibi önemli Haçlı tarihçilerinin araştırmaları yer almaktadır. Musevî tarihçi Joshua Prawer'ın uzmanlık alanı Kudüs Haçlı Krallığı olması hasebiyle olayları batılı tarihçilerden daha farklı değerlendirmesi bakımından telif etmiş olduğu çok sayıda araştırması çalışmamız için önemli olmuştur. Bu bağlamda Haçlı seferlerinin oluşumu, sebepleri ve mahiyeti hakkında değerlendirmelerde bulunan D.C. Munro, Claude Cahen, Jonathan Riley-Smith'in çalışmaları, son senelerde ise Malcolm Barber ve Thomas Asbridge'ın Haçlılarla ilgi yayımlanmış olduğu eserlerini de zikretmek gerekir.

Türkiye'de Haçlıları konu eden çalışmalar çok geç bir dönemde Fikret Işıltan ve Işın Demirkent'le başlamıştır. Demirkent'in de vaktiyle ifade etmiş olduğu üzere tarihimizi bu kadar yakından ilgilendiren Haçlı seferleri üzerinde bilimsel araştırmaların azlığı hayret vericidir.²¹ Aradan bir hayli zaman geçmiş olmasına rağmen çalışmamızda, özellikle Kudüs'le bağlantılı yararlanabileceğimiz Türkçe araştırmalar hala yok denilebilecek boyuttadır. Özetle Türk araştırmacılarına önemli ölçüde rehberlik etmiş olan Demirkent'in eserleri Kudüs krallığı ile alakalı değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca çalışmamızda birçok yer ve isimlerin Türkçe karşılığını Demirkent'i esas alarak verdiğimiz belirtmek gerekir.

Benzer şekilde Türkiye'de Kudüs'ün Orta Çağ tarihini ele alan bilimsel araştırmalar birkaç taneyle sınırlıdır. Çalışmamızı kapsayan dönemle ilgili de pek bir araştırma olmadığından büyük oranda Teddy Kollek, Moshe Pearlman, Karen Amrstrong ve John Wilkinson gibi araştırmacıların eserlerinden istifade edilmiştir. Bu döneme yönelik Türkiye'de bildiğimiz tek akademik çalışma Sevtap Gölgesiz Karaca'nın *Kudüs Haçlı Krallığı (1099-1187)* isimli doktora tezidir (Yıl: 2012). Fakat ne Yükseköğretim Kurulu Tez

²¹ Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997, (Önsöz).

Merkezi üzerinde ne de yazar ile bizzat irtibata geçmiş olmamıza rağmen eseri temin etme imkânımız olmadı.

Son olarak Kâmil J. Asalî'nin editörlüğünde yayımlanan *Jerusalem in History* ve Adrian J. Boas'ın *Jerusalem in the Time of the Crusades* eserleri Kudüs tarihini doğrudan konu edinen belli başlı çalışmalardandır. Özellikle Boas'ın eseri arkeolojik verileri de dahil etmekle beraber Kudüs'ün kentsel yapısı üzerine önemli bir araştırmadır.

II. Kuruluşundan İslam Dönemine Kadar Kudüs Tarihi

Yeryüzünde kurulan ilk şehirlerden biri olan Kudüs, kadim tarihi içerisinde muhtelif uygarlık ve medeniyetlere beşiklik etmiş; buraya hâkim olan milletlerin siyasî, sosyal ve kültürel etkileri ile şekillendiği gibi sayısız istilâ ve yıkımlara da maruz kalmıştır. Kendisine sahip olan efendileri kadar konuşulan dili ve isimleri değişken olmuş; tarih boyunca çeşitli dini inanç ve ideolojilere göre isimlendirilerek, bazen Kenanlılar için kutsal tanrıları Salem'in şehri 'Ursalem'²² veya Roma'nın 'Aeliya Capitolina'sı', bazen de Yahudilere göre Barış'ın şehri anlamında 'Yeruşalayim'²³ veya Müslümanların mukaddes ev diye tanımladıkları 'Beytü'l-Makdis' olarak zikredilmiştir.²⁴ Şehir Yevus, Siyon, İr-David, İlya ve Daru's-Salem gibi isimlerle de anılmıştır. Verilen bütün bu isimlerin bir ortak özelliği vardır, o da neredeyse tamamının manaları bir 'kutsal' ile bağdaştırılmış olmasıdır. Günümüzde batı dünyasında 'Jerusalem' olarak tanımlanan Kudüs, Doğu'da 'el-Kuds' (al-Quds) olarak bilinmektedir.²⁵

Kudüs'ün oldukça merkezinde yer aldığı Filistin bölgesi, Asya ile Afrika kıtalarını birbirine bağlayan, önemli deniz ve kara ticaret yollarının kesiştiği "kıtalararası geçiş" güzergahı üzerinde bulunmakla beraber tarih içerisinde daima önemli rol oynamış;

²² Muammer Gül, "Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler", *FÜSBD*, XI. c., 2. sayı, Elâzığ 2001, s. 306-307.

²³ Shimon Gibson-Michael Avi-Yonah, "Jerusalem", *EJd*², XI, 144.

²⁴ Khalid el-Awaisi, "From Aelia to Al-Quds: The Names of Islamic Jerusalem in the Early Muslim Period", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II. cilt, 4. sayı, Mardin, 2011, s. 18-19.

²⁵ Mohammed Abdul Hameed al-Khateeb, *Al-Quds: The Place of Jerusalem in Classical Judaic and Islamic Traditions*, London 1998, s. 21-26. Ayrıca bkz. Gül, "Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler: Jerusalem and the Names Given History", s. 307-310; Shlomo Dov Goitein, "Al-Kuds", *EF*², V, 322-323; Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 323-324.

Mezopotamya, Mısır, Bâbil, Roma ve İslam gibi büyük medeniyet ve imparatorlukların filizlenip gelişmesine de şahitlik ederek tarihi süreç içerisinde mukadderatı da çoğunlukla çevresindeki bu medeniyetlere bağlı kalmıştır.²⁶ Lut Gölü'nün 25 km. kuzey batısında, Akdeniz kıyısından 55 km. içerde, deniz seviyesinden ortalama 800 m. yükseklikte, 31° 46' kuzey enlemi ile 35° 14' doğu boylamında, kuzeye doğru tedricen yükselip, genişleyen ve Yahudiye dağları diye bilinen tepelikli bir bölge üzerine kurulan²⁷ Kudüs şehri hiç bir zaman konumu itibariyle Filistin'de bulunan diğer şehirler kadar önemli bir ticaret merkezi haline gelmemiş, ancak dinî statüsü itibariyle hepsini gölgesinde bırakmıştır.²⁸

Neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan bu şehir, Musevîlik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi üç semavi dinde önemli bir yere sahip olup, her biri tarafından ayrı gerekçelere dayanarak kutsal kabul edilmiş; bunun neticesinde üzerinde hak iddiasında bulunanlar günümüze kadar devam eden bitmez tükenmez mücadeleler ve savaşlar vermiştir.

A. Kudüs'ün Kuruluşu

Kudüs şehrinin tarih öncesi dönemlerine ait bilgilerimizin çoğu yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Taş Devri, Neolitik ve Kalkolitik gibi çağlara ait kalıntılar bu bölgede çok erken dönemde küçük yerleşim birliklerinin varlığına işaret etmektedir.²⁹ Ancak bütün şehirler gibi savunma, su ve ulaşım gibi aslen üç temel esas üzerine kurulan bir şehir olarak Kudüs, Bronz Çağı'nın (m.ö. 3200-1200) erken devrelerine doğru bir Kenan site devleti olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰

Suriye ve Arabistan bölgesinde binlerce yıl sürekli göç halinde bulunan Sami kavimleri m.ö. 2500'li yıllarda Filistin'de de görülmeye başlamış,³¹ aralarında bulunan

²⁶ *Kudüs (Tarihi Belge)*, (İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi), trc. Acar Tanlak, İstanbul 1988, s. 9; Muammer Gül, *XI- XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ 1997, s. 14.

²⁷ Bkz. Khateeb, *Al-Quds*, s. 18; F. Buhl, "Kudüs", *İA*, VI, 953; Harman, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 323; Muhittin Çeken, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2015, s. 1.

²⁸ Adrian J. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City under Frankish Rule*, London 2001, s. 5.

²⁹ *Kudüs (Tarihi Belge)*, s. 18; Gibson v.dğr. "Jerusalem", *EJd*², XI, 144.

³⁰ Gudrun Krämer, *A History of Palestine: From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel*, İng. trc. Graham Harman - Gudrun Krämer, Princeton 2008, s. 3.

³¹ M. Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark: Suriye ve Filistin*, Ankara 1987, s. 35; s. 27.

Kenanlı kabilelerin de zamanla buraya yerleşmesiyle birlikte muhtelif şehir ve devletlerin kurulmaya başlandığı ve her birinin bir kral tarafından kendi yönetimini sağladığı görülmüştür.³² Fakat güneyde Mısır, kuzeyde ise Asur gibi büyük devletlerin arasında sıkışmış olan Kenan ülkesi zaman zaman bunların istilâlarına uğrayıp, ikisinden birine boyun eğmek zorunda kalmış; üzerinde hakimiyet kuran tarafa ise haraç ödemek mecburiyetinde bırakılmıştır.³³

Güç dengelerinin bozulmaya yüz tuttuğu zamanlarda ise Kenanlıların bağlı oldukları hânedana ihanet etmesi sıkça karşılaşılan bir durum olsa gerektir. Zira Mısırlılar hakimiyetleri altında bulunan devletleri sindirmek ve psikolojik baskı uygulamak amacıyla törenler düzenleyip ihanet edenleri düzenli bir şekilde lanetlemekteydiler. Çanak, çömlek ve put gibi malzemelere yazılan lanet metinleri, hükümdarlarıyla birlikte Mısır'a bağlı olan ülke ve şehirlerin isimlerini içermektedir. Daha sonra böyle bir figürün kırılmasıyla birlikte o ülke lanetlenmiş sayılarak, yok olacağına inanılırdı. Firavunlar bu şekilde kendilerine bağlı olan devletleri itaat altında tutmaktaydı.³⁴ Kudüs'ün ismi de kaynaklarda ilk defa Sesostris III (1879-1842) dönemine ait olduğu tespit edilen bu tip metinlerde 'Awšamm' yani Uruşamem şeklinde geçmektedir. Akatça olan kelime 'Urusalim' olarak okunmaktadır.³⁵

Yazılı kaynak ve arkeolojik çalışmalardan yola çıkarak şehrin m.ö. 2. binyılın başlarında, Gihon kaynağının yakınlarında, doğuda Kidron, batıda Tyropoeon, güneyde Gehenna (Hinnom) vadileri tarafından çevrelenen ve üç tarafında Zeytin Dağı, Siyon Dağı ve Moria Dağları'nın uzandığı, ez-Zahura diye bilinen kayalık bir tepe üzerine kurulduğu ortaya koyulmuştur.³⁶ Yaygın kanaate göre şehrin ilk yerleşimcileri Kenanlıların bir kolu³⁷

³² Bustanay Oded-Shimon Gibson, "Land of Canaan", *EJd*², IV, 392-393.

³³ Teddy Kollek-Moshe Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, Alm. trc. Jens Kulenkampff, Frankfurt 1969, s. 16.

³⁴ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 16-17. Konuyla ilgili bkz. Kurt Sethe, *Die Ächtung feindlicher Fürsten, Völker und Dinge auf altägyptischen Tongefäßscherben des Mittleren Reiches*, Berlin 1926, s. 19.

³⁵ H.J. Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", *Jerusalem in History* içinde, ed. Kâmil J. Asalî, Essex 1989, s. 17-18; Karen Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, Alm. trc. Angelika Felenda, München: Orbis Verlag, 1996, s. 25.

³⁶ Musa İsmail Basit v.dğr., *Kudüs Tarihi*, Tr. trc. Ali Benli, İstanbul 2011, s. 15; *Meydan Larousse*, "Kudüs", VII, 611; Gibson v.dğr. "Jerusalem", *EJd*², XI, 144.

³⁷ Kutsal Kitap'ta Kenanlıların farklı kolları zikredilmektedir. Bkz. Tekvin 10/16.

olan Yevusiler'dir.³⁸ Eski Ahid'de şehre verilen bir diğer isim olarak 'Yevus'³⁹ geçmektedir, fakat kurucuları olarak kabul edilen halk tarafından bu ismin kullanılmış olması muhtemel görünmemektedir.⁴⁰

Keşfedilen kalıntılar bu dönemlerde inşa edilmiş olan bir savunma duvarına işaret etse de yapısıyla ilgili tarihi ve arkeolojik deliller mevcut değildir. Gihon kaynağı ile bu dönemde bağlantı kurulup kurulmadığı da ayrı bir soru işaretidir. Varlığı uzun sürmeyen bu şehrin m.ö. 1700'lerde Hiksoslar tarafından işgal edilip yıkıldığı ve akabinde uzun bir süre harabe halinde kaldığı tahmin edilmektedir. M.ö. 17-15 yüzyıllar arası hiçbir kalıntıya rastlanılmamış olması da buna delalet etmektedir.⁴¹

Filistin'de yaklaşık 150 yıl hüküm süren Hiksosların ardından bölgeye yine Mısır hâkim olmuş ve bu süreç yüzyıllar boyunca devam etmiştir.⁴² III. Amonhotep ile oğlu Ahnaton'nun döneminden (m.ö. 1350–1334) kalma 'Tel Amarna' mektuplarının günümüze ulaşmış olması, Kudüs hakkında bazı ipuçları vermektedir.⁴³ Kudüs kralı Abdihiba tarafından Mısır Firavununa yazılan altı ayrı mektupta, Mısırlılar'dan istilâcılara karşı yardım talep edilmekteydi. Ayrıca ismi *Urusalim* olarak geçen Kudüs'ün o dönemlerde, bölgedeki diğer yerleşimler gibi Mısır'a bağlı bir şehir devleti olduğu da anlaşılmaktadır.⁴⁴

Yevusiler muhtemelen m.ö. 14. yüzyılda tekrar Kudüs'e gelerek şehri inşa ettiler ve burada Davud Peygamber'in zamanına kadar hüküm sürdüler.⁴⁵ Geniş çapta ilk yerleşim alanları bir önceki şehrin kuzey bölgesinde bulunan Ofel tepesinde kurulmuştur. Burada boşluklar ve çukurlar doldurularak teraslar oluşturulduğu ve bunların üzerine binalar inşa edildiği tespit edilmiştir. Bu teraslar üzerinde 14. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar muhtelif yapılar inşa edildiği; daha sonra ise bu terasların göçtüğü tahmin edilmektedir.⁴⁶ Sir Charles Warren

³⁸ Bkz. Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 19-20. İslam tarihçilerine göre şehrin ilk kurucuları Amâlîka kabilesidir. Bkz. Harman, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 324. Yevusiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 23-24, 30 vd.

³⁹ Hakimler 19/10.

⁴⁰ Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 20.

⁴¹ Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 36-37.

⁴² Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 17.

⁴³ Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 34.

⁴⁴ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 20; Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 19.

⁴⁵ Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 38; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 48-49.

⁴⁶ Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 28-29.

(1840–1927) tarafından 1876 da Gihon kaynağına bağlantılı olan bir kuyunun kalıntıları da bulunmuştur.⁴⁷ Burası geç bronz çağında Kenanlılar tarafından su kaynağı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁸ Ayrıca şehrin kuzeyinde bir hisarın bulunduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹ Kutsal Kitap'ta Hz. Davud Kudüs'ü fethettiğinde bu kaleyi ele geçirdiği ifade edilmektedir.⁵⁰

Arkeolojik çalışmalar ve tespitler dışında Kudüs'ün antik döneminin tarihini ancak Kutsal Kitap ile inşa edebilmekte olduğumuzu ilave etmek gerekir. Zira bundan başka elimizde herhangi bir yazılı kaynak bulunmamaktadır.⁵¹ İsrâiloğulları Mısır'dan çıktıktan sonra Yeşu (Yehoşua) önderliğinde Filistin'e girerek, Kenanlılar'ın hakimiyetinde bulunan bölgelere sahip olabilmek için harekete geçmişler; ancak Kudüs'ü ele geçirmeyi başaramamışlardı.⁵² *Yeşu Kitabı*, İsrâiloğullarının bölgeyi savaş yoluyla ele geçirdiğinden bahsederken, tarihçilerin öngörüsü İsrâillilerin bu topraklara büyük göçler halinde girerek, sayı çokluğu ve başarılı bir dini uygarlık sayesinde bölgedeki yerel din ve kültürlerle egemen oldukları yönündedir.⁵³

Tam bu sıralarda Kıbrıs ve küçük Asya taraflarından geldikleri tahmin edilen Filistîler adında bir kavim sahil boylarına yerleşmekteydi. Haliyle zaman içerisinde İsrâiloğulları bunlarla da çarpışmıştı.⁵⁴ *Hakimler* kitabı bu iki millet arasındaki mücadelelerden sıkça bahsetmektedir.⁵⁵ M.ö. 11. yüzyılda Şaul kral olduktan sonra İsrâiloğulları güç kazanmaya başlamıştı. Yapılan bu savaşta kral Gilboa dağındaki savaşta öldürülmüştü.⁵⁶

⁴⁷ Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 24.

⁴⁸ Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 30.

⁴⁹ Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 38.

⁵⁰ II. Samuel 5/6-9.

⁵¹ Bkz. Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 16-17.

⁵² Yeşu 10/1-43.

⁵³ Reuven Firestone, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'im/Avraam'ın Çocukları*, Tr. trc. Çağlayan Erendağ-Levent Kartal, İstanbul 2004, s. 34.

⁵⁴ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 22

⁵⁵ Örnek için bkz. *Hakimler* 13.

⁵⁶ Bkz. Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 66-68.

B. Hz. Davud ile Hz. Süleyman'ın Krallığı (M.Ö. 1000-922)

İsrâiloğulları güney kabileleri (Yahuda) ve kuzey kabileleri (İsrâil) olarak ikiye bölünmüş ve sürekli iç çatışmalar halindeydi. Şaul bu duruma bir nebze son verebilmişti ancak ölümünden sonra kabileler tekrar birbirlerine düşman kesildiler. Nihayet m.ö. 1000 yılları civarında Hz. Davud öncülüğünde kabileler bir çatı altında birleşmeyi başarıp bölgedeki Filistîler'in hakimiyetine son verdiler. Sıra iki kabilenin bölgesi arasında bulunan Kudüs'e gelmişti. Yevusilerin elinde bulunan şehrin fethi *II. Samuel* kitabında anlatılmaktadır. Verilen bilgilere göre Davud as Yevusilerin bütün karşı koymaların rağmen şehri almayı başardı ve akabinde el-Halil'de güney ve kuzey kabilelerin kralı ilan edildi. Kabilelerin eskiden beri süregelen çekişmeleri ve el-Halil'in yerleşim merkezinden uzak olması yeni bir taht merkezinin seçilmesini gerektiriyordu. İki bölgenin arasında bulunan Kudüs'ten daha iyi bir seçim olamazdı ve şehir zapt edilir edilmez savunması sağlaştırılarak idare merkezi buraya taşındı. Kutsal Kitap'ta fetihten sonra Kudüs halkının mevcut yapısı, akıbeti ve kralın dahi ismi hakkında bilgiler verilmemektedir. Ancak Yevusilerin yerine Yahudilerin getirildiği ortadadır, zira antikçağda kralların ele geçirdikleri yeni bölgelerde kendi rejimlerini oluşturmaları bir gelenektir.⁵⁷

Kudüs'ün başkent olması iki kabileyi de coğrafi anlamda birleşmiş ve yeni bir döneme adım atılmıştı. Davud as şehrin ismini 'Davud'un şehri' anlamındaki '*İr David*'e de değiştirmeyi ihmal etmedi.⁵⁸ Şehrin konumu hakkında farklı görüşler öne sürülmüştür, fakat en sağlam görüşe göre Davud'un şehri bugünkü Mescid-i Aksâ'nın tam güneyinde bulunuyordu. Arkeolojik tespitlere göre güney duvarı Silvan (Siloam) havuzunu da sur içine alacak şekilde inşa edilmişti. Hz. Davud döneminde şehrin yüz ölçümünün 350x100 metre olduğu nüfusu 2000 kişiyi geçmediği tahmin edilmektedir.⁵⁹

Kudüs'ün fethinden sonra öncelikle civar bölgedeki eski Kenan şehir devletleri ve Filistin toprakları krallığa dahil edilmişti. Zamanla Hz. Davud devletin sınırlarını kuzeyde Fırat nehrine, güneyde ise Ürdün bölgesindeki Edom, Moav ve Ammon dahil olmak üzere

⁵⁷ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 27-28; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 69; George E. Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", *Jerusalem in History* içinde, ed. Kâmil J. Asalî, Essex 1989, s. 42-43.

⁵⁸ *II. Samuel* 5/9.

⁵⁹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 33, 37-38; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 70; Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", s. 47. Ayrıca bkz. EK 1.

Akabe yani Kızıldeniz'e kadar genişletmişti.⁶⁰ Ahit Sandığı'nın Kudüs'e getirilmesiyle beraber şehir ekonomik ve siyasî anlamda olduğu kadar dinî anlamda da önem kazanmaya başlamıştı.⁶¹ Kutsal Kitap, Hz. Davud'un şehirde pek çok imar faaliyetlerinde bulunduğunu, hatta kendisine bir saray inşa ettirmek üzere Sûr'dan işçi ve malzemeler getirttiğini bildirmektedir.⁶² Ayrıca o döneme kadar bir çadırda muhafaza edilen Ahit Sandığı için bir mabet inşa etmeyi arzuladığını da zikretmektedir.⁶³

Filistin bölgesinde uzun süredir varlığını sürdüren Kenanlıların yerleşmiş bir idarî yapısı olduğu aşikârdır ve kaynaklar Hz. Davud'un devletin yönetimini Kenan kültür ve geleneğine bağlı olan Yevusilerin mevcut idarî yapısına göre şekillendirdiğine işaret etmektedir.⁶⁴ Kudüs de aynı şekilde tipik bir Kenan şehriydi, sosyo-kültürel yapısı kuzeydoğu Suriye bölgesinde bulunan Amori ve Hititlilerin bir uzantısı olduğu düşünülmektedir.⁶⁵ Yerel kültür ve Paganların inanç sistemi Yahudilere yabancı olduğu kesindi, bunu Hezekiel gibi bir çok peygamber dile getirmişti.⁶⁶ Bundan dolayıdır ki monoteist bir inanca sahip olan Yahudilerle Kudüs ve Kenan şehirlerinin yerli halkı arasında daima bir çatışma söz konusuydu ve bu süreç, Bâbilliler Kudüs'ü yerle bir edene kadar devam edecekti.⁶⁷

Davud'un kurmuş olduğu imparatorluk tarihte çok iz bırakmamıştır, ancak o dönemde filizlenen ideoloji günümüze kadar devam etmektedir. Yahudiler Hz. Davud ile birlikte bir kral tarafından yönetilmeleri gerektiğini anlamışlardı. Neticede düşmanlık besledikleri Pagan kültürünün etkisi altında kalarak, onların inancında olduğu gibi krallık kurumunun Tanrı tarafından desteklenmekte olduğuna inanmaya başlamışlardı. İnançlarının siyasî bir hüviyete de bürünmesi Ahit Sandığı'nın Kudüs'e getirilmesiyle başladığı tahmin edilmektedir.⁶⁸

⁶⁰ Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 49.

⁶¹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 34.

⁶² II. Samuel 5/11.

⁶³ I. Krallar 8/1.

⁶⁴ Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 43-44.

⁶⁵ Bkz. Hezekiel 16/3.

⁶⁶ Mika 1/5.

⁶⁷ Detaylar için bkz. Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 45-47.

⁶⁸ Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 50-51.

Hız. Davud İsrâiloğullarının birliğini sağlayarak, geniş bir bölgenin kralı olarak hüküm sürmüş, ardından bütün idari mekanizmaların yürürlükte olduğu güçlü bir devleti oğlu Hız. Süleyman'a bırakmıştı. O da en az babası kadar başarılı ve güçlü bir hükümdar olacaktır.

Hız. Süleyman siyasî istikrarın devamlılığı için muhtelif önlemler alması gerektiğini çok iyi biliyordu. Babasının siyasetini takip ederek diplomatik kararlarla da krallığını güçlendiriyordu. Firavun'un kızıyla evlenmesi bu hamlelerden biriydi. Merkezinde Kudüs olmak üzere ülkede kültürel ve ekonomik anlamda büyük bir evrim yaşıyordu. Kral ülkenin kaynaklarını çok iyi kullanmasını biliyor, komşu ülkelerle de siyasî olduğu kadar ticarî ilişkilerde de bulunuyordu. Devletin sınırları devamlı olarak genişlemekteydi ve ülkenin zenginleşmesiyle beraber insanların yaşam standartları da artmaktaydı.⁶⁹ İmparatorluğun 80 yıl sağlamış olduğu birliğin sonucunda nüfuzunda bir hayli artış olduğu tahmin edilmektedir. Kudüs'te idarî kadronun kendi başına ciddi bir nüfuzla sahip olduğu kesindi. Kraliyet ordusunun da şehirde bulunması yeni yapıları gerekli kılıyordu ve bunun tabii bir sonucu olarak şehir giderek büyüyordu.⁷⁰

Hız. Süleyman'ın Kudüs'te yaptırmış olduğu devasa mimari eserler arasında kuşkusuz en meşhurları şehrin kuzeyine doğru, Moriya dağının tepesinde yer alan mabet ile bunun güneyinde bulunan sarayıydı. Böylesine devasa bir projenin masraflarını karşılamak üzere krallık on iki bölgeye taksim edilmiş ve her ay bir bölge kraliyet ailesin masraflarını gidermekten, mimari projelerin inşaatı için işçi göndermekten ve ticaret yollarının güvenliliği için gereken önlemler almaktan sorumlu tutulmuştu.⁷¹ Kutsal Kitaba göre mabedin inşa edildiği bölgeyi daha önce Hız. Davud satın almıştı.⁷² İnşaat için gerekli olan malzeme ve ustalar da yine Sûr'dan getirtilmişti ve mabedin Hititler'de görülen mimari üslupla imar edildiği de ortaya koyulmuştur.⁷³ Birinci Krallar kitabının altıncı ve yedinci

⁶⁹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 45.

⁷⁰ Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 54.

⁷¹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 46.

⁷² II. Samuel 24/18-21.

⁷³ Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 54. Ayrıca bkz. Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 85-86.

bölümde mabedin fiziki yapısı ve detayları hakkında etraflıca bilgiler verilmektedir. Süleyman'ın sarayı on üç senede tamamlanmıştı ve mabedin inşası da bir o kadar sürmüştü.⁷⁴

Hız. Süleyman m.ö. 922 yılında kırk yıl hüküm sürdükten sonra vefat etmişti. Ölümüyle beraber devlet yine eski sınırlar içerisinde ikiye bölünmüştü. Kuzey'de bulunan kabileler isyan edip İsrâil krallığını kurmuşlar, güneyde ise merkezi Kudüs olmak üzere Yahuda krallığı, Hız. Süleyman'ın oğlu Rehoboam tarafından yönetilmekteydi. Kral Süleyman'nın zamanında yapmış olduğu devasa masraflar devletin hazinesini iyice boşaltmıştı. Vaziyet böyle olunca Rehoboam vergileri düşürmek mecburiyetinde kalmış, bu ise kraliyetin yaşam standartlarına yansıdığı kadar siyasî ve askerî anlamda kısıtlamaları da beraberinde getirmişti. Diğer yandan iki krallığın hükümdarı arasında çetin bir rekabet belirlemeye başlamıştı. İlerleyen yıllarda süregelen iç savaşlar iki krallığı yıprattığı gibi dış güçlere karşı da zayıf düşmüştü ve ilk olarak Yahuda, Firavun Şişak'ın saldırılarına maruz kalmıştı. Ülkenin bölünmesi doğal olarak ekonomik çöküntüyü de beraberinde getirmişti. Kudüs'e ziyarete gelenlerin sayısı giderek azalmış, artık İsrâil krallığından Leviler (Ruhban sınıfı) dışında kimse Kudüs'e uğramamaktaydı. Neticede her iki krallığın egemenlik ve güç arzuları daima yıkıcı savaşlara sebebiyet vermiş ve devletin her yönüyle bilhassa ekonomik ve kültürel bağlamda gelişmesine engel olmuştu.⁷⁵

C. Krallar Dönemi (M.Ö. 922-597)

50 yıl sonra Yahuda kralı Yehoşafat ile İsrâil kralı Ahav arasında, babalarının da arzuladığı fakat hayatta iken gerçekleştiremediği bir barış antlaşması gerçekleşmişti. Ticaret yollarının açılmasıyla birlikte Kudüs'te ekonomik hayat yine canlılık kazanmıştı.⁷⁶ Genel olarak, m.ö. 8. ve 9. yüzyıllarda Akdeniz bölgesine bakıldığında nüfuzunda bir artış ve muhtelif bölgelerin zenginleştiği görülmektedir. Akdeniz bölgesinin ekonomik olarak güçlenmesi Kudüs'e de yansımaktaydı. Arkeologlar şehir sınırlarının bu dönemde

⁷⁴ I. Krallar 7/1.

⁷⁵ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 55; Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 56.

⁷⁶ Detaylar için bkz. II. Krallar 22; Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 56.

genişlediğini tespit etmişlerdir. Muhtemelen şehrin en önemli gelir kaynağını çömlek ticareti oluşturmaktaydı.⁷⁷

İki krallık arasında yapılan barış antlaşması m.ö. 796 yılında Amatsya'nın tahta çıkıp, İsrâil'e saldırmasıyla sona erecekti.⁷⁸ Fakat atılan bu adım beklentilerin aksine Yahuda krallığının toprak kaybetmesine ve Kudüs'te batı cephesini oluşturan savunma duvarlarının yıkılmasına sebebiyet vermişti. Babasının bu hatasını oğlu Oziya telafi edecekti. Kudüs ve Yahuda krallığı onun yönetiminde tekrar parlak bir döneme adım atmıştı.⁷⁹ Siyasî başarıları yanı sıra pek çok yapılar inşa ettirmiş, Kudüs'ün duvarlarını da tamir ettirerek buna stratejik noktalarda kuleler ilave ettirmişti.⁸⁰ Yahuda halkı yüksek yaşam standartları içerisinde rahat bir hayat sürdürmekteydi, ancak refahın getirdiği rahatlıkla dini yozlaşmalar da başlamıştı. Bu dönemde yaşayan İşaya, Amos ve Hoşea adındaki peygamberler halkı, dünya malına düşkünlüklerinden ve yaşam tarzlarından dolayı sürekli uyarmaktaydılar. Verilen bilgilerden yola çıkarak Yahuda halkı ve muhtemelen de Kudüs halkı, dış bölgelerden gelen yabancı tüccarların etkisi altında kalmaktaydı. Oziya'yı takip eden krallar da şehrin savunması için muhtelif önlemler almışlar, Oziya'nın oğlu Yotam ve onun oğlu Ahaz hüküm sürdükleri dönemlerde Kudüs'ün duvarlarını tahkim etmişlerdi.⁸¹

M.ö. 744 yılında Filistin toprakları, giderek güç kazanan Asur devletinin hakimiyeti altına girmeye başlamıştı. Kısa bir zaman sonra İsrâil ve Suriye bölgesinde yaşayan Aramiler haraç ödemeye mecbur bırakılınca ikisi ittifak kurarak Asurlulara karşı ayaklanmaya kalkıştı, fakat bu girişim tam bir felaketle sonuçlanacaktı. Asurlular krallıklarını yerle bir ederek halkını sürgüne mahkûm etti. Böylece İsrâilîoğullarının Filistin'deki varlığı Yahuda krallığı ve başkenti Kudüs üzerinden devam edecekti.⁸²

⁷⁷ Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 57.

⁷⁸ Amatsya'nın krallığı için bkz. II. Krallar 14/1-21.

⁷⁹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 56; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 104-105.

⁸⁰ II. Kronikler 26.

⁸¹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 58. Nuh Arslantaş, *Hız Muhammed döneminde Yahudiler*, İstanbul 2016, s. 49-50.

⁸² Detaylar için bkz. II. Krallar 17. Ayrıca bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 58-59; Arslantaş, *Hız Muhammed döneminde Yahudiler*, s. 50-51; Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 58.

İsrâil krallığı tarihe karışmıştı fakat Kudüs de her an Asurların saldırısına maruz kalabilirdi. Bir yandan Peygamber İşıya halkın moralini yüksek tutmaya çalışıyor diğer yandan da devletin başına geçen Ahaz'ın oğlu Hizkiya diplomatik antlaşmalarla önlemler almaya çalışıyor ve şehrin savunma sistemi ile ilgileniyordu. Duvarlar tahkim edilerek stratejik noktalara kuleler ilave edilmişti. Savunma esnasında bölgedeki yegâne su kaynağının ulaşımının da kendi lehine olması gerektiğini tespit eden kral gereken işlemleri başlatmıştı. Gihon kaynağı sur dışında, doğu duvarının eteğinde bulunuyordu. Hizkiya düşmanlara fırsat vermemek için kaynağın bulunduğu mağarayı kapattırıp, suyun güneye doğru, sur içinde bulunan bir bölgeye akmasını sağlamıştı. Bunun için 540 metre uzunluğunda bir yeraltı tüneli kazılarak su Silvan olarak bilinen havuzda toplanmaktaydı. Asırlardır Kudüs halkının su ihtiyacını gören bu havuz günümüze kadar ulaşmıştır. 1880 yılında tünelin alt girişinde bulunan bir duvar yazısı, bu yapının Hizkiya dönemine ait olduğunu ispatlamaktadır. Duvar yazısında kullanılan dilin o döneme ait olduğu tespit edilmiştir. Yazının içeriği ise tünelin nasıl kazıldığına dair bilgiler vermektedir. Başlık kısmı olmasa da metinden anlaşıldığı üzere, tünel iki taraftan kazılmaya başlanmış ve işçiler ortada buluşmuştu.⁸³

Filistin'in bütün bölgelerini ele geçiren Asur kralı Sanherib m.ö. 701 yılında Kudüs'ü de kuşatma altına almıştı.⁸⁴ Fakat ordusunda bir epideminin baş göstermesiyle birlikte Kudüslüler kıl payı kurtulmuştu. Böylece Yahuda krallığının Tanrı tarafından korunduğu inancı iyice kökleşmişti.⁸⁵ İsrâiloğullarının böylesine güçlü bir düşmana karşı başarılı olmaları ancak Kudüs'ün kutsal ve korunmuş bir belde olmasıyla açıklanabilirdi. Yahudiler 'Kudüs'ün aşılmaz' olduğuna inanmaya başlamışlardı ki bunun böyle olmadığını tarih 114 sene sonra gösterecekti.⁸⁶

M.ö. 7. yüzyılın ilk yarısı tarihte Kudüs'ün en kötü kralı olarak bilinen Manasse'nin hükümdarlığı ile geçmiştir. Krallığı Asurlulara teslim ederek verilen bütün mücadeleleri

⁸³ Hizkiya'nın krallığı için bkz. II. Krallar 18-20. Ayrıca bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 62.

⁸⁴ Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 59.

⁸⁵ Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 112.

⁸⁶ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 65.

boşa çıkarmış, üstelik Kudüs'ü de tam bir putperest şehre çevirmişti. Kendisinden sonra kısa bir süre oğlu Amon hüküm sürmüştü ardından da m.ö. 640'de torunu Yoşiya tahta geçmiştir.⁸⁷

Yoşiya'nın hükmetmeye başladığı dönemlerde Asurluların hakimiyeti sona ermiş bulunuyordu ve geride bıraktıkları otorite boşluğunu yavaş yavaş Yahuda krallığı doldurmaya başlamıştı. M.ö. 622'de mabet restore edildiği sırada adak sandıklarının içinde Yasalar kitabını ihtiva eden bir tomar bulunmuştu. Kral Yoşiya, kadim Yahvist geleneğine göre devletin, kralın ve halkın Yahve tarafından korunduğu fikrini benimsemediğini ve halk ancak Tanrı'nın emirlerine itaat ettiği sürece varlığını koruyabileceğini öğrenecekti. Kral derhal şehri bütün pagan dinlerine ait unsur ve sembollerden arındırmak üzere harekete geçmişti.⁸⁸ Çağdaşı olan peygamber Yeremya'nın yardımıyla birlikte Kudüs'ü putlardan temizleyerek Yahudilerin tekrar eski dinlerine dönmelerini sağlamış ve devletini bir dinin çatısı altında birleştirmeyi başarmıştı.⁸⁹

D. Kudüs'ün Yıkılışı ve Yeniden İnşası (M.Ö. 597-332)

Asurlulardan sonra kuzeydoğuda hüküm süren Bâbilliler Kudüs'ün varlığını tehdit eden yeni bir güç olarak belirmeye başlamıştı. Nebukadnezzar öncülüğünde Mısır firavunlarına karşı sürdürdükleri uzun mücadelelerin ardından galip çıkmışlardı. Kudüs daha önce Mısır'a metbû iken bu sefer de Bâbil'e tabi olmaya mecbur bırakılmıştı. Kısa bir süre sonra Yahudiler ayaklanmış ve Bâbil kralı isyanı bastırmak üzere ordusunu göndermişti. M.ö. 596 veya 597 yılında Kudüs'e ulaşan ordu isyancıları hezimete uğratarak, başta Yahuda kraliyet ailesi ve isyan potansiyeline sahip herkesi Bâbil'e sürgüne göndermişlerdi.⁹⁰ Yeni bir isyanın finanse edilmesine engel olmak için de devlet hazinesine ve mabetteki değerli eşyalara el konulmuştu. Sadece halkın en fakir kesimine Kudüs'te kalmaya müsaade

⁸⁷ Bkz. II. Krallar 21-22; Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 67; Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 59.

⁸⁸ Bkz. II. Krallar 22-23/20.

⁸⁹ Detaylar için bkz. Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 60-63; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 117-120.

⁹⁰ II Krallar 24/1-17. Ayrıca bkz. Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 63-64; Gibson v.dğr. "Jerusalem", *EJd*², XI, 146-147.

verilmişti. Sürgüne gönderilen Yahudi sayısı ile ilgili muhtelif rivayetler vardır. Krallar kitabı on bin sayısını verirken Yeremya kitabı üç bin yirmi üç kişiden söz etmektedir.⁹¹

Kudüs'te kalanların başına Tsedekiya (Yoşiya'nın üçüncü oğlu) tayin edilmişti, fakat bütün yaşananlardan ders almayan kral hakimiyetinin onuncu yılında isyan çıkarmıştı. M.ö. 587 yılında Bâbil'e ulaşan bu haber, bardağı taşıran son nokta olmuştu ve Kudüs'ün artık yerle bir edilmemesi için hiçbir gerekçe kalmamıştı. Bâbilliler Kudüs'ü dört ay boyunca sıkı bir şekilde kuşatma altına aldıktan sonra şehrin en zayıf noktası olan kuzey cephesinden girmeyi başarmışlardı. Bâbil kralı Nebukadnezar, şehrin yıkılması ve halkının Bâbil'e sürgüne gönderilmesi için emir vermişti. Tsedekiya kör edilerek Bâbil'e sürgüne gönderilmiş, oğulları ise idam edilmişti. Kudüs'ün mabedi, sarayı ve bütün büyük binaları ateşe verilmişti. Din görevlileri, vezir ve kumandan gibi üstün rütbeli devlet adamları idam edilmiş, fakirler dışında halkın geriye kalan kısmı da sürgüne gönderilmişti. Yahudiler dehşete düşmüştü; çaresizce Kudüs ve Süleyman mabedinin alevler içinde yok olmasını izlemek zorunda kalmışlardı. Her şeye rağmen şehrin harabeleri etrafında küçük bir grup varlığını sürdürecekti.⁹²

Yarım asır sonra Yahudilere altın fırsat doğacaktı. Bâbilliler yenilgiye uğradıktan sonra sürgünde bulunan Yahudiler, m.ö. 538 yılından itibaren Perslilerin hakimiyeti altında yaşamaktaydı. Kral Koreş Yahudilerin lehine bir ferman çıkarmış, Kudüs'e dönmek isteyenlerin serbest bırakılmasını ve şehir ile mabedin tekrar inşa edebilmesi için devletin hazinesinden yardım edilmesini emretmişti.⁹³ Bununla beraber daha önce Nebukadnezar tarafından el koyulan mabedin kutsal emanetleri de iade edilecekti. Kudüs'e dönen Yahudiler evvela mabedin temellerini atmıştı, ancak yaşanan maddi imkansızlıklar ve maruz kaldıkları saldırılar inşaatın tamamlanmasını m.ö. 515 yılına kadar ertelemişti. Mabedin büyüklüğü ve ihtişamı Süleyman mabedine eşdeğer olduğu rivayet edilse de bu yapının dışında şehrin geriye kalan kısmının hala harabe halinde kaldığı da bilinmektedir.⁹⁴

⁹¹ II Krallar 24/14; Yeremya 52/28.

⁹² Bkz. II. Krallar 25; Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 70; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 127-128; Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 65.

⁹³ II. Tarihler 36/22-23; Ezra 1.

⁹⁴ Detaylar için bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 70; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 73-74; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 141; Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 66-67.

Kudüs'te Nehemya ve Ezra'nın dönemine kadar pek büyük bir gelişme kaydedilmemiştir. M.ö. 440 yılında Nehemya'nın baş çektiği bir grup Yahudi sürgünden Kudüs'e dönmesiyle birlikte şehir yeniden hayat kazanmıştı. Öncelikle yıkık vaziyette bulunan surlar eski temelleri üzerine tekrardan inşa edilmiş, en çok hasar görmüş olan güney ve doğu cephesi de muhtemelen sıfırdan yapılmıştı.⁹⁵ Nehemya şehirdeki imar faaliyetleriyle kalmamış, topluma adalet ve düzen getirerek siyasî anlamda da birliği ve istikrarı sağlamıştı. Dini akide ve uygulamadaki reformu ise çağdaşı olan din adamı Ezra gerçekleştirecekti. Bâbil'de, sürgün döneminde yoğrulan dini yaşam tarzını Kudüs'e getirmiş, Musa'nın şariatını Yahudi toplumunun en temel yapıtaşı haline getirerek, bugüne kadar devam eden Ortodoks Yahudiliğe asıl şeklini vermişti.⁹⁶

E. Helenizm ve Makkabi İsyanı (M.Ö. 332-63)

Nehemya ve Ezra'yı takip eden yüzyıl hakkında Kudüs'te olup bitenlerle ilgi kaynaklar nerdeyse yok gibidir. Bu yüzyılın diğer dönemlere göre daha sakin geçtiği muhtemeldir. 4. Yüzyılın sonlarına doğru ise Makedonyalı büyük İskender'in doğuda yürüttüğü fetih hareketleri neticesinde Kudüs halkı Helen hakimiyetine girdiği gibi Helenizm'in tesiri altında da kalmaya başlamıştır.⁹⁷ Josefus'a göre m.ö. 322'de şehrin baş hahamı İskender'e boyun eğmeyip Pers kralı Darius'a bağlı olduğunu bildirmişti, ancak kendisine belirli imtiyazların tanınmasıyla birlikte İskender'in hakimiyetine girmeyi kabul etmişti.⁹⁸

İsenkender'in ölümüyle birlikte başkumandanları Ptolomi (*Ptolemaios*) ve Selokos (*Selevkos*) arasında zuhur eden taht kavgaları neticesinde Ptolomi'nin payına düşen bölgede Kudüs yer almaktaydı. Ptolomi ilk olarak Kudüs'te yaşayan birçok Yahudiyi, kendisine başkent olarak seçtiği İskenderiye'ye esir olarak götürmüştü. Burası ileride diasporada yaşayan Yahudilerin en önemli merkezi haline gelecekti. Yunanlıların hakimiyetinde bulunan Kudüs halkı, yıllık olarak ödedikleri haraçlar dışında siyasî anlamda büyük

⁹⁵ Bkz. Nehemya 3-4, 7/1-3.

⁹⁶ Nehemya ve Ezra döneminin detayları için bkz. Ezra 7-10; Nehemya 2-13. Ayrıca bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s.74-77; Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 68-69.

⁹⁷ Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 157.

⁹⁸ Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 70-71.

zorluklarla karşılaşmıyor, neredeyse bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürüyorlardı. Yunan kaynaklarından anlaşıldığı üzere Kudüs, bu dönemlerde siyasî ve ekonomik istikrar içerisinde güçlü bir pozisyona sahipti. Dini yaşam ve gelenekler mabedin etrafında şekillenmekteydi. Mısır'da yaşayan Yahudilerin hayatının merkezinde de Kudüs yer almaktaydı, bunlar ibadetleri esnasında Kudüs'e yönelirler, her sene mabede yardım gönderip, önemli bayram günlerinde şehri ziyaret ederlerdi. Bu gelenek yüzyıllar boyu devam edecekti.⁹⁹

M.ö. 198 yılında Kudüs, doğuda hüküm süren Selevki kralı III. Antiyokus'un hakimiyetine girdi. Otoritenin değişmesi Kudüs halkı için herhangi bir değişiklik arz etmemişti ancak 175'te başa gelen IV. Antiyokus'la (Epifanes) birlikte bu durum değişecekti. Antiyokus halkını ortak bir Helen kültürü ve dinin çatısı altında birleştirmeyi hedeflemekteydi ve Yahudiler üzerinde baskılar giderek artmaktaydı. Fakat Yahudilerin bir kısmı Helen kültürünü olumlu karşılaması kendi aralarında anlaşmazlıklara ve çatışmalara yol açmıştı. M.ö. 169'te Antiyokus bu durumdan istifade ederek şehrin batısında Yunan ordusuna 'Akra' adında bir kale yaptırmış ve mabet ile kutsal emanetlerine el koymuştu. Mabedin içinde ve şehrin her yerinde Zeus'un heykelleri dikilmiş, Helen tanrılarına kurbanlar kesilmeye başlanmıştı. Yahudiler mahsus ibadet ve geleneklerin uygulanması ise yasaklanmıştı. Şabat, Sünnet gibi uygulamalar ölümle cezalandırılmaktaydı. Yahudilerden domuz eti yemeğe veya yunan tanrılarına tapmaya direnenler ise bedelini canlarıyla ödemekteydi.¹⁰⁰

Kısa bir süre sonra bütün bunlara muhalefet eden Hassidim (Muhafazakâr) adında bir grup ortaya çıkmıştı. Bununla beraber muhalefet eden başka gruplar da türemeye başlamıştı ve m.ö. 167'den itibaren Yahudiler fiilen Yunanlılara karşı savaş açmışlardı. Tarihe 'Makkabi İsyanı' diye geçen bu muhalefetin başını çeken Haşmonay ailesine mensup Mattatias adında bir hahamdı. Yunanlıların baskılarından kurtulmak için Kudüs'ün güneybatısında Modin köyüne yerleşmişti. Kendilerine Hassidim gibi muhtelif Yahudi

⁹⁹ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s.79-80. Kudüs'ün Yahudiler tarafından hac için ziyaret edilmesi hakkında geniş bilgiler için bkz. Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler: Abbâsî ve Fâtîmî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul 2008, s. 507-514.

¹⁰⁰ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 85; Arslantaş, *H. Muhammed döneminde Yahudiler*, s. 54-55; Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 72.

grupların katılmasıyla birlikte daha da güçlenmişlerdi. Mattatias'ın ölümünden sonra yerine oğlu Yudas geçmişti. Lakabı ıbranice çekiç/tokmak anlamına gelen 'Makkabi' idi. Yudas'ın bağımsızlık için verdiği mücadeleler sonucunda Kudüs'ün doğusunu, mabedin bulunduğu kısmı ele geçirmeyi başarmışlardı. Makkabi isyanı beklenmedik bir başarı ile sonuçlanmıştı ve m.ö. 164 yılında Antiyokus geri çekilmek zorunda kalmış, hakimiyet ise Yudas'a verildi. Yahudiler mabedi Helen kültürüne ait bütün unsurlardan temizledikten sonra geleneksel olarak her sene bu zaferi kutlamaya karar vermişlerdi. Günümüze kadar bu zafer sekiz gün boyunca her gün birer mum yakarak 'Hanuka' bayramı diye kutlanmaktadır.¹⁰¹

Kudüs'te yirmi üç sene boyunca mabedin bulunduğu tepede Yahudiler, Akra kalesinde ise Yunanlılar varlıklarını sürdürdüler. Yudas bir savaş esnasında öldürülünce yerine kardeşi Yonatan geçmişti. M.ö. 152'de yeni Selevkos kralı Demetrios kendi hakimiyetini güvenceye alabilmek için Yonatan'dan yardım istemiş, karşılığında da Yahuda bölgesinde ve Kudüs'te yarı bağımsız hüküm sürmesine izin vermişti. Kudüs artık Haşmonay hânedanlığın elindeydi ancak 'Akra' kalesi yunan garnizonu tarafından 141 yılına kadar tutulacaktı. Yonatan da ölünce kardeşlerin sonuncusu Simon hükümdar olmuş ve şehirde Yunanlıların varlığına nihayet son vererek bağımsızlaşmayı başarmıştı. Yahudiler yeniden Kudüs ve Yahuda'nın tek hâkimi olarak -kısa bir arayla- m.ö. 63 yılında Romalıların istilâsına kadar varlıklarını sürdüreceklerdi. Haşmonay hükümdarları devletin sınırlarını kral Süleyman döneminde olduğu gibi genişletmişler, güneyde bulunan Edomiler kuzeyde bulunan bir kısım bölgeler üzerinde de hükmetmeye başlamışlardı. Kudüs dini statüsü yanısıra tekrar siyasî ve ticari bir merkez haline gelmişti. Bu dönemde kendileri adına paralar dahi bastıkları bilinmektedir. M.ö.134'de Simon'un ölümü üzerine oğlu Yohanna Hirkan hükümdar olmuştu. Selevkoslar bölgede giderek hakimiyetini kaybetmişlerdi ve Kudüs şehri batı duvarına kadar tekrar gelişerek büyümeye başlamıştı. Ancak Hirkan'ın ölümüyle beraber iktidar kavgaları tekrar alevlenmişti ve bürokratlar arasındaki ilişkiler giderek bozulmuştu. Sadukiler ve Ferîsîler arasında giderek büyüyen tartışmalar yıllar boyunca devam edip, nihayetinde iç savaşa dönüşecekti. Özellikle kral Alexander Yannay düşman olarak gördüğü Ferîsîlere karşı çok acımasızdı. Krallık her ne kadar iç meselelerle

¹⁰¹ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 86-87; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 177-178. Hanuka bayramı ile detaylı bilgiler için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 625-627.

çalkalanmakta olsa da Yannay sınırlarını daha da genişletmeyi başarmıştı. Ölümünden sonra tahtı eşine bırakmış, o da m.ö. 76 yılından itibaren dokuz yıl boyunca hüküm sürmüştü. Akabinde annesinin yaşlılığından istifade eden oğlu II. Aristobul kendisini kral ilan etmişti. M. ö. 64 senesinde kendisine muhalif düşen kardeşi Hirkan, Nebatilerden yardım isteyerek ağabeyine saldırmış ve onu Kudüs'e geri çekilmeye mecbur bırakmıştı. Kuşatma tam başarılı olmak üzereyken, Yahudiler bu sefer de başka bir düşmanla karşı karşıya kalmışlardı.¹⁰²

F. Roma ve Bizans Hakimiyetinde Kudüs (M.Ö. 63–M.S. 637)

Doğu ülkelerine akın etmeye başlayan Romalılar, Pompeus'un önderliğinde Şam'ı ele geçirdikten sonra dikkatlerini güneyde savaşmakta olan Yahudi ve Nebatilere vermişlerdi. Başta II. Aristobul Nebatilere karşı Romalıların desteğini kazanıp Kudüs'te kalmayı başarmıştı, fakat kısa bir süre sonra Romalıların istilâsına maruz kalmışlardı. Aristobul teslim olmaktan başka çare olmayacağını anlamıştı ve Kudüs m.ö. 63 yılında her yıl vergi ödemek suretiyle Roma imparatorluğunun hakimiyetine girmişti. Pompeus ele geçirilen bölgelere vali olarak kumandan Skauros'u atamıştı, Hirkan ve danışmanı Edomlu Antipater'i de kukla yöneticileri olarak Kudüs'ün yönetimine geçirmişti. Aristobul ile oğulları ise esir olarak Roma'ya götürülmüştü.¹⁰³

1. Büyük Herod (M.Ö. 37-M.S. 4)

Filistin topraklarının Roma hakimiyetine girmesi ülkeyi olduğundan daha da karmaşık hale getirmişti. Yahudi halkı ile Romalılar arasında yıllar boyu isyanlar ve çatışmalar devam edecekti. Bu arada esir alınanların arasında Aristobul'un oğlu Alexander, Roma'ya henüz varmadan askerlerin elinden kaçmayı başarmış ve Yahudileri etrafında toplayarak isyan hareketlerine başlamıştı. Diğer taraftan Romalıların tevaccühünü kazanan Antipater giderek Kudüs'te nüfuz sahibi oluyordu. Roma'da Pompeus öldürüldükten sonra Sezar'ın tarafına geçmeyi da ihmal etmemişti. Kendisine Yahuda'nın idaresi verilince

¹⁰² Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 88-91; Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", s. 73; Shimon Gibson-Michael Avi Yonah-Menahem Stern, "Jerusalem", *EJd*², XI, 148.

¹⁰³ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 92-93; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 184-186.

oğulları Fasael'i Kudüs'e, Herod'u ise Cefle'ye (Galilaea) vali olarak atadı. Kısa bir süre sonra Aristobul ile diğer oğlu da esaretten kurtulmayı başarıp, Alexander'e katılarak Romalılara karşı mücadelelerini sürdürdüler. Aristobul ve Alexander öldürülünce Haşmonay ailesinin son ferdi Mattatias Antigonus kısa süreliğine de olsa Kudüs'ü m.ö. 40 yılında ele geçirmişti. Kuşatma esnasında Fasael intihar etmiş, Herod ise kurtulmayı başarıp yardım talebinde bulunmak üzere Roma'ya gitmişti. M.ö. 37 yılında Herod, Romalıların kendisine sağlamış olduğu destekle beraber Kudüs'e hâkim olmuştu ve otuz üç sene boyunca Yahuda'nın kralı olarak hüküm sürecekti.¹⁰⁴

Herod, hüküm sürdüğü yıllarda daima Roma'ya sadık kalmıştı. Kendisine muhalif gördüğü her engeli ortadan kaldırmaktan buna eşi Miriamne ve oğulları dahil olmak üzere çekinmiyordu.¹⁰⁵ Acımasız bir karaktere sahipti ancak bir o kadar da başarılı bir yöneticiydi. Kudüs'ü baştan aşağı yeni mimarî eserlerle donatmıştı. Kutsal tepeye inşa edilen yeni bir mabet, şehrin batısında yer alan bir saray ve Antonia kalesi bunların en meşhurlarıydı.¹⁰⁶

Herod'un sarayı geleneğin aksine şehrin batısında bulunan Siyon tepesi üzerine inşa edilmişti.¹⁰⁷ Burası 'Yukarışehir' olarak da bilinmekteydi. Ağabeyi Fasael, arkadaşı Hippiskos ve eşi Miriamne'nin anısına sarayın güneyine üç büyük kule ilave ettirmiş, müstakil olarak Psefinus adında dördüncü bir kule de diğerlerinden 900 metre kuzeyde inşa edilmişti. Bu kule daha sonra Kral Agrippa'nın yaptırmış olduğu şehir duvarı sayesinde ana yapının bir uzantısı haline gelecekti. Yukarışehir'de yer alan yüksek bina ve kuleler bütün şehri kuşbakışıyla takip etme imkânı sağlamaktaydı ve doğal olarak burası şehrin en müstahkem bölgesini teşkil etmekteydi.¹⁰⁸

Diğer bir yapı mabedin kuzeybatı köşesinde bulunan ve Herod'un dostu Markos Antonios'a ithaf edilen '*Antonia*' kalesiydi. Dört bir köşesine kuleler ilave edilmişti ve güneydoğudaki gözlemci kulesi diğerlerine göre daha yüksek inşa edilmişti. Gizli bir alt

¹⁰⁴ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 95-96; Gibson v.dğr. "Jerusalem", *EJd*², XI, 149.

¹⁰⁵ Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 204.

¹⁰⁶ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 97. Herod'un inşa ettirmiş olduğu şehir tesviri için bkz. EK 2.

¹⁰⁷ Günümüzdeki Yafa kapısının güneyinde bulunan Davud kalesi söz konusu sarayın bazı kalıntılarıdır. Bkz. Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, USA 2010, s. 239-241.

¹⁰⁸ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 98; Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, s. 204.

geçidi de mabedin avlusuna doğrudan ulaşmayı mümkün kılmaktaydı. Kalede görevli olan garnizon bilhassa Yahudilerin bayram günlerinde mabetteki asayişten sorumluydu.¹⁰⁹

Herod'un yaptırmış olduğu yeni mabedin inşaatı m.ö. 20 yılında başlamış ve ana binanın yapımı 18 ayda tamamlanmıştı. Avlu ve revakların yapımı 8 yıl daha sürmüştü, ancak Mabet son haline Herod'un ölümünden çok daha sonra kavuşacaktı. Mabet'in ana binası Tevrat'taki tarife göre inşa edilmişti ve 360x270 metre genişliğinde, kendi içinde dış ve iç avlu olmak üzere ikiye bölünmüş olan meydanın kuzey batı kısmına oturtulmuştu. Mabedin bulunmuş olduğu bu tepenin tabiatı böylesine geniş ve düz bir alana sahip değildi, güneye doğru tepe giderek alçalmaktaydı. Böylece bu kısımlar düz bir alan elde edebilmek için altyapılarla doldurularak sağlam duvarlarla desteklenerek yükseltilmişti. Günümüzde Yahudilerin kutsal kabul ettiği 'Ağlama Duvarı' inşa edilen bu destek duvarlarının güneybatı köşesi olduğu tespit edilmiştir. Mabedin dış avlusu halkın her kesimine açık iken, ana binanın etrafını saracak şekilde bir duvarla bölünmüş olan iç avlu sadece Yahudilere mahsus kılınmıştı. Avlunun dört bir yanı geniş duvarlarla ve üstü kapalı sütunlu revaklarla çevriliydi. 'Stoa Basilica' olarak bilinen güneydeki revaklı kısım diğerlerinden iki kat daha geniştir. Mabedin, ikili ve üçlü kemerden oluşan iki ana giriş çıkış kapıları da avlunun güney cephesinde yer almaktaydı. Kuzey cephesinde bir, batı cephesinde ise Yosefus'a göre dört giriş kapısı mevcuttu. Bunlardan ikisi yine Herod tarafından inşa edilen viyadüklere açılmaktaydı ve Yukarışehir'e doğru bağlantıyı sağlamaktaydı. Bu viyadüklerin her biri, 1838'de E. Robinson, otuz sene sonra da C. Wilson tarafından keşfedilmiştir.¹¹⁰

Herod m.ö. 4'te ölmeden önce krallığı üç oğlu arasında dağıtmıştı ve bunlar otuz yıl boyunca kendilerine verilen bölgeleri yönettiler. Kudüs'te hüküm süren Arkelaus ise zalim bir yöneticiydi ve on sene sonra, m.s. 6'da Romalılar görevini feshedip, Yahuda bölgesini doğrudan Roma'ya bağladılar. Kudüs ve etrafındaki bölgeler bundan böyle Romalı valiler tarafından yönetilecekti.¹¹¹

¹⁰⁹ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 98-99; Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, s. 202; John Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", *Jerusalem in History* içinde, ed. Kâmil J. Asafî, Essex 1989, s. 80.

¹¹⁰ Mabedin detaylı tasviri için bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 98-105. Bkz. EK 3 ve EK 4.

¹¹¹ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 106; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 78-83.

2. Valiler Dönemi

Roma, ilk başlarda kısa süreliğine, daha sonra Pontius Pilatus gibi on sene hüküm süren valiler atamaya başlamıştı. Bu dönemlerde tarihi kesin olmamakla beraber Hz. İsa'nın da Beytülahm'da dünyaya geldiği bilinmektedir. M. s. 26-36 seneleri arası Kudüs valisi Pilatus idi, fakat idare merkezi valiler tarafından vaktiyle Herod tarafından kurulan Kaysâriye (*Caesarea Maritima*) şehrine taşınmıştı. Pilatus sadece Yahudilerin önemli bayramlarında Kudüs'te bulunuyordu. Yine bunun gibi 33 yılında Kudüs'e gelmişti. Yahudiler *Fısıh* (*Pesah*) bayramını kutlamak üzere şehirde toplanmıştı ve aralarında Hz. İsa da bulunmaktaydı. Uzun süredir tebliğ faaliyetleri yönetimi bilhassa hahamları rahatsız etmekteydi. Ona tabi olanların giderek çoğalması ayrı bir sorundu. Hz. İsa'nın Kudüs'e yapmış olduğu bu son ziyareti esnasında düşmanları onu öldürmekte kesin kararlıydı.¹¹²

Hz. İsa *Fısıh* bayramını kutlamak üzere havarileriyle Cefile'den yola çıkarak Kudüs'e gelmişti. Hacıların bayrama birkaç gün kalarak şehrin etrafından toplanıp ibadet etmeleri bir gelenektir ve Hz. İsa da onlardan biri olarak Zeytindağı'nın eteklerinde ibadet ederek vakit geçirmekteydi.¹¹³ Kutsal Kitaba göre olaylar devamında şu şekilde gelişmişti: İsa Zeytindağı'nda ihanete uğrayıp hahamların adamları tarafından tutuklanmış ve baş haham Kayfa'ya götürülmüştü. Daha sonra İsa buradan Pilatus'un malikânesine sevk edildi. İsa Pilatus tarafından idam cezasına çarptırıldıktan sonra işkence görüp, sur dışına Golgota¹¹⁴ olarak bilinen bir tepeye kadar yürümüş ve nihayetinde idam edilmişti.¹¹⁵ Daha sonra naaşı bez parçasına sarılıp yakında bulunan bir mağaraya konulmuş ve girişi büyük bir taşla kapatılmıştı.¹¹⁶ Hıristiyan geleneğine göre İsa'nın yürümüş olduğu 'Çile Yolu' (*Via Dolorosa*) geçmişte olduğu gibi günümüzde de Hıristiyan hacılığın önemli ibadetlerinden biridir. Geleneksel olarak bu yol Antonia kalesinin bulunduğu bölgeden başlayarak Kutsal Mezar Kilisesi'nde bitmektedir.¹¹⁷

¹¹² Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 111-113; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 84.

¹¹³ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 116.

¹¹⁴ *Golgota* Kafatası anlamına gelmektedir. Bkz. Matta 27/33.

¹¹⁵ Kutsal Kitap'ta İsa'nın son günleriyle ilgili bilgiler için bkz. Matta 26-27; Markos 14-15; Luka 22-23.

¹¹⁶ Bkz. Luka 23/52-53.

¹¹⁷ Detaylar için bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 113-117.

Romalılara karşı isyanların her an patlak verebileceği bu dönemlerde, İsa'nın idam edilmesi pek önemli bir olay olarak görülmemiştir. İsa'nın havarileri dağılmıştı ve yeni dinlerini tebliğ etmeye çalışıyorlardı. Kudüs'te kalmayı tercih eden bazı Hıristiyan cemaatleri de vardı. İlk yüzyıllarda durumları ve akıbetleri hakkında pek bilgi bulunmamaktadır, ancak bunları pek fazla kimsenin dikkate almadığı ve varlıklarının yüzyıllar boyu Konstantin dönemine kadar sınırlı kaldığı bilinmektedir.¹¹⁸ Kudüs'teki hac ibadeti de muhtemelen ikinci yüzyılda başlamıştı. Hıristiyan geleneğine göre yukarıda bahsetmiş olduğumuz Çile Yolu'nda hacıların durakladığı muhtelif noktaları vardır. Bu noktalarda İsa'nın çeşitli olaylar yaşadığına inanılmaktadır. Ancak araştırmalar bu noktalardan dördünün tarihi gerçeklerle bağdaşmadığını ortaya koymuştur.¹¹⁹

Valiler tarafından sürdürülen yönetim 41 ile 44 yılları arası Agrippa'nın kral ilan edilmesiyle kısa bir süre için kesintiye uğrayacaktı. Agrippa, Herod'un eşi Miriamne'nin yeğenydi, dolayısıyla bir Haşmonlu Yahudi idi. Halk tarafından sevilen ve Romalıların da teveccühünü kazanan Agrippa, kuzeye doğru genişleyen şehrin ve yeni yerleşim bölgelerinin güvenini sağlamak üzere Kudüs'e üçüncü bir savunma duvarının yaptırılmasını emretmişti.¹²⁰

3. Roma Hükümetine Karşı Büyük İsyan (66-70)

Agrippa'nın ölümünden sonra yönetim tekrar valilere devredilmişti. Valiler bu dönemden itibaren Yahudiler üzerinde baskıcı bir siyaset izlemeye başlamışlardı ve isyan eden gruplarla sık sık çatışmalar yaşanıyordu. Yahudi halkının önde gelenleri Roma hükümetini desteklerken kalan kesim valilerin tavırlarını tasvip etmemekteydi. Bunların arasında radikal bir yapı içerisinde, daima savaşa hazır olan kesimler de vardı. Zelotlar bunların önde gelenleriydi. Romalıların tutumları katılaştıkça, tepkiler artmıştı ve olaylar giderek kontrolden çıkmaya başlamıştı. 64'ten itibaren zaman zaman gerçekleşen Yahudi katliamları da bardağı taşıran son damlalar olmuştu.¹²¹

¹¹⁸ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 118-120; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 214.

¹¹⁹ Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 84.

¹²⁰ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 106-108.

¹²¹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 125-126.

İsyan hareketleri 66 yılında Zelotlar'ın Kızıldeniz'e yakın Romalılara ait bir kaleyi ele geçirmeleriyle başlamıştı. Elde ettikleri ganimetlerle Kudüs'e hareket edip burada da patlak veren isyana katılmışlardı. Romalılar yenik düşmüşler ve kısa bir süre sonra bütün ülkeyi ayaklanmalar sarmıştı. Romalılar civar bölgelerden de uzaklaştırıldıktan sonra Kudüs tekrar Yahudilerin eline geçmişti. Yahudilere karşılık vermek üzere Antakya'dan büyük bir Roma ordusu harekete geçip Kudüs'e kadar ilerlemişti. Başarısız bir kuşatma operasyonunun ardından Yahudiler tekrar bağımsızlıklarına kavuşmuşlardı. Kazı çalışmaları kapsamında bu dönemde 'Sene 1', 'Sene 2' şeklinde nadiren de olsa beşinci senenin tarihi basıldığı paralar keşfedilmiştir.¹²²

Bu gelişmeler karşısında Roma sessiz kalmayacaktı ve en iyi adamlarından Vespasian'ı bölgenin başkumandanı olarak göreve getirmişti. Üç sene içerisinde Filistin topraklarının neredeyse tamamı tekrardan Roma hakimiyetine girmişti ve 68 yılında sıra Kudüs gelmişti. Tam bu esnadan Vespasian Roma yönetimini devralmak üzere başkente dönmüştü ve 69 yılında Filistin meselesini oğlu Titus'a devretmişti.¹²³

Titus, 70. yılın Şubat ayında büyük bir orduyla Kudüs'ün kapılarına dayanmıştı. Şehir dört yönden kuşatılmıştı ve askerler şehrin en zayıf noktası olan kuzey cephesine yoğunlaşmışlardı. Sırasıyla iki duvarı aşan Roma ordusu Yahudileri son duvarın arkasına, Antonia kalesine geriye çekilmeye mecbur bırakmıştı. Aylarca süren kuşatmanın ardından, Ağustos ayında Romalılar Antonia kalesine girebilmişlerdi ve önlerine çıkan her şeyi ateşe vererek şehrin içine doğru ilerliyorlardı. Kaçmayı başarabilen Yahudilerin bir kısmı Yukarışehir'e sığınmıştı fakat son cephede bir ay sonra düşmüştü. Titus, sarayın üç kulesi ve batı duvarı hariç şehrin tamamen yerle bir edilmesini emretmişti. Kulelerin bulunduğu bölge, güvenlik açısından şehirde kalacak olan bir Roma birliğinin karargâhı olacaktı. Kudüs yeniden alevler içerisinde kül olup harabeye dönüşmüştü. Birçok Yahudi savunma esnasında hayatını kaybetmişti. Hayatta kalanların bir kısmı ise idam edilmiş, bir kısmı da köle olarak Roma'ya götürülmüştü. Titus kutsal emanetleri de beraberinde Roma'ya almıştı. Daha sonra

¹²² Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 126-127; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 85.

¹²³ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 127-128; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 86.

elde edilen zaferi kutlamak üzere Roma’da bir kemer inşa edilmişti. Günümüze ulaşan kemerde Yahudi köleleri ve kutsal emanetler tasvir edilmektedir.¹²⁴

4. Kudüs’ün Putperestleştirilmesi (70-324)

Kudüs yıkılmıştı, ancak Yahuda’nın çeşitli bölgelerinde hayatta kalabilmeyi başarabilen Yahudiler azınlık halinde yaşamaya devam etmekteydi. Roma’nın idare merkezi önceden de olduğu gibi Kaysâriye’de idi ve Kudüs’ün artık hiçbir önemi kalmamıştı. Onuncu lejyon askerleri batı duvarının bulunduğu bölgeye yerleşmişlerdi. Şehrin ve özellikle mabedin yeniden inşa edilmesi kesinlikle yasaklanmıştı. Böylelikle Yahudiler kendilerine merkez olarak Akdeniz kıyısında bulunan Yavne şehrini seçmişlerdi. Levilerin yerini artık Rabbiler, Mabedin yerini sinagoglar almıştı. Her şeye rağmen Kudüs’ün harabeleri etrafına yerleşmeyi tercih eden Yahudiler de vardı. İbadetlerini diğer bölgelerde yaşayan Yahudiler gibi sinagoglarda gerçekleştiriyorlardı. Yoksul olmaları hasebiyle yurtdışında yaşayan dindaşları tarafından maddi olarak desteklenmekteydiler. Kudüs tekrardan dini bir hüviyete bürünmeye başlamıştı. Ancak 130 yılında Roma imparatoru Hadrian ortadoğu seheyatı esnasında Kudüs’e uğradığında gördüklerinden hiç de memnun kalmayacaktı. Kudüs’te Yahudi milli duyguların hâkim olması onu rahatsız etmişti ve bunun üzerine Yahudilere karşı birbirine takip eden fermanlar çıkarmıştı. Tevrat’ın okunması, Şabat ve Sünnet gibi ibadetler yasaklanmıştı. Kudüs ise Yahudi kimliğinden arındırılmak üzere tekrardan bir Roma şehri olarak inşa edilecekti.¹²⁵

Verilen bu kararlar Yahudileri tekrar harekete geçirmeye yeterli olmuştu. 132 yılında Bar Kohba’nın liderliğinde ülkede ayaklanmalar yeniden canlanmıştı. Durumlar Yahudilerin lehine gelişmekteydi ve kısa bir süre sonra Yahuda’nın muhtelif bölgeleri Yahudilerin eline geçmişti. Kudüs’ün zapt edildiğine dair kesin bir kanıt olmamakla beraber Yahudiler yeniden üç yıl boyunca kendi topraklarına hükmedeceklerdi.¹²⁶ Bir önceki isyan hareketinde olduğu gibi bu döneme ait ‘Kudüs’ün hürriyeti için’ şeklinde basılan ve yılların

¹²⁴ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 128-135; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 221; Wilkinson, “Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD”, 86. Tasvir için bkz. EK 5.

¹²⁵ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 137-138; Wilkinson, “Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD”, s. 86-88; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 237.

¹²⁶ Gibson v.dğr., “Jerusalem”, *EJd*², XI, 152.

sayısını gösteren paralar keşfedilmiştir. Hadrian'ın bölgeye bizzat gelmesiyle birlikte durumlar değişmişti. Göreve getirmiş olduğu komutan Julius Severus'un öncülüğünde Yahudilerin elindeki bölgeler tekrar Roma'nın hakimiyeti altına girmişti. Bar Kohbah ise 135'te son mücadelesini Ber Teth denilen bölgede vererek can vermişti. Söz konusu gelişmeler Yahudilerin siyasî anlamda bölgedeki varlıklarının sonunu teşkil etmekteydi. Kudüs'ü tekrardan istilâ etmeleri için aradan 1813 yıl (İsrail devletinin kuruluşu 1948) geçecekti.¹²⁷

Kudüs Hadrian döneminde yeni bir görüntüye sahip olmuştu. İmparator eski şehirden geriye kalan harabeleri temizletip yerine sınırları daha dar çizilmiş olan tipik bir Roma şehri kurdurmuştu. Şehrin planıyla ilgili en eski bilgileri Hıristiyan bir bayan hacı vermektedir. Verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere şehir Herod'un zamanından farklı olarak kısımlandırılmıştı ve yerleşim alanları öncelere kıyasen çok da azdı.¹²⁸ Hadrian yeni şehre ailesinin ismi olan Aelius ve Roma inancının en yüce tanrısı Jupiter Capitolina'nın isimlerinde müteşekkil olan *Aelia Capitolina* ismini vermişti. Kudüs'te mabedin bulunduğu tepeye Jupiter için bir tapınak ve rivayetlere göre Golgota tepesine de Venüs için bir tapınak inşa edilmişti. Yahudilerin Kudüs'e girmesi, hatta yaklaşması kesinlikle yasaktı ve ölümle cezalandırılmaktaydı. Bu yasak sonradan Hıristiyan olmuş Yahudiler için de geçerliydi. 200 yıl boyunca bu durum pek değişmeyecekti. 4. Yüzyıldan itibaren bu yasağın biraz gevşetildiği anlaşılmaktadır. Yahudilere dokuzuncu Ab günü şehri ziyaret etmeye imkân tanınmıştı ve daha sonra Eudokia'nın inisiyatifiyle bu yasak tamamen kaldırılmıştı. Hadrian'ın zamanında Kudüs'e sadece isyandan önce ikamet eden Hıristiyanlar tekrar dönebilmişlerdi ve sayıları giderek atmaktaydı.¹²⁹

Yeni şehrin surları, sonraki asırlarda şehrin sınırlarını belirleyecekti, günümüzde dahi eski şehrin surları büyük oranda Hadrian'ın çizmiş olduğu plana denk düşmektedir.

¹²⁷ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 138-140; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 88.

¹²⁸ Bkz. Aetheria (Egeria), *Itinerarium Egeriae: Egeria's travels*, İng. trc. John Wilkinson, Warminster 2006, s. 153-163. Egeria İspanyol bir rahibe idi. Konstantin'in ölümünden yaklaşık 50 sene sonra Kudüs'ü ziyaret etmişti. Şehir'in kendisi, hac ibadeti, gelenekler ve kutsal mekanlar hakkında kaleme almış olduğu bilgiler türünün ilk örneğidir. Bu eser hususi olarak Hıristiyanlar'ın ilk dönem hac ibadeti ve uygulamaları açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Bkz. Tercüme edenin girişi.

¹²⁹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 140; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 94-95.

Davud'un şehri ve Siyon tepesi sur dışında kalmıştı. Tipik Roma şehirlerinde olduğu gibi Aelia'nın en büyük iki caddesi ortada kesişmekteydi. Ana yol (*Cardo Maximus*) kuzeyden batıya, diğeri de doğudan batıya doğru uzanmaktaydı. Her bir yolun sonunda şehrin giriş-çıkış kapıları bulunmaktaydı. Yolların kesiştiği yerde ise 'Forum' adında büyük bir meydan bulunmaktaydı.¹³⁰ Hamam, tiyatro ve su kemerleri de inşa edilmişti. Hz. İsa döneminde Pilatus tarafından inşa edildiği zannedilen ve günümüze de ulaşan *Ecco Homo* kemeri aslında Hadrian'ın yaptırmış olduğu bir zafer kemeri idi.¹³¹

Kudüs, Aelia Capitolina olarak iki yüzyıl boyunca kendi tarihinin en sakin dönemlerinden birini geçirmiş olduğu muhtemeldir. Romalıların bölgedeki idari merkezi devamında da Kaysâriye idi ve Aelia artık taşrada yer alan küçük bir şehir olduğuna göre herhangi bir öneme sahip değildi. Üçüncü yüzyılda Yahudilere giriş yasağı hala yürürlükte olmasına rağmen bazı Yahudi hacıların kutsal şehri ziyaret ettikleri rivayet edilmektedir. Muhtemelen Romalılar bazı dönemlerde daha esnek davranmaktaydı.¹³² Zamanında Filistin halkının çoğunluğu oluşturan Yahudiler, 70 ve 135 yıllarında uğradıkları yenilgiler sonucunda artık halkın sadece üçte birini teşkil etmekteydi ve sayıları giderek daha da azalmaktaydı.¹³³

Filistin'de Yunan-Roma kültürü hakimdi. Hıristiyanlar azınlığı teşkil etmekteydi ve günümüz Ermeni mahallesinde 'Siyon' adında bir evde buluşarak ibadet ediyorlardı. Sayıları artıka mabetleri de çoğalıyordu. Üçüncü yüzyılda kiliseler inşa edilmeye başlamıştı fakat buna rağmen Hıristiyanlık genel olarak toplum ve devlet içerisinde kabul görmemekteydi. Pagan inancı ve ritüelleri baskındı, hatta İmparator Filip bir Hıristiyan olduğu halde 244-249 yılları arasında hüküm sürebilmek için dininden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Üçüncü yüzyılda Hıristiyanlar kısa bir süreliğine takip altına alınmıştı ve ilerleyen yıllarda kiliseleri yıkılıp, Hıristiyanlık yasak bir din haline gelmişti.¹³⁴ Dördüncü yüzyılda ise Hıristiyanlık, kayser Konstantin tarafından Romalıların resmi dini olarak kabul edildiğinde Filistin'i ve Kudüs'ü büyük değişiklikler beklemekteydi. 1400 yıl boyunca sadece Yahudiler tarafından kutsal kabul edilen şehir artık Hıristiyan alemi için de büyük bir

¹³⁰ Burası günümüzde Muristan pazarının bulunduğu bölgedir.

¹³¹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 140-141. Ayrıca bkz. EK 6.

¹³² Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 141-142.

¹³³ Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 76.

¹³⁴ Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 93.

önem arz edecekti ve nihayetinde pagan inancının unsurlarından arındırılarak eski ismi kendisine iade edilecekti.¹³⁵ Halkın neredeyse tamamı da 5. yüzyılın sonuna doğru Hıristiyan olacaktı.¹³⁶

5. Hıristiyanların hakimiyetinde Kudüs (324-638)

I. Konstantin 306 yılında dört idareci tarafından yönetilmekte olan Roma imparatorluğunun batı bölgesine imparator olarak seçilmişti. 18 yıl sonra verilen taht mücadelelerin ardından Roma İmparatorluğunun tek hâkimi olmuştu. Konstantin devletinde hızla yayılan Hıristiyanlığa ilgi duymaktaydı ve şahit olduğu doktrinsel anlaşmazlıklara bir son vermek için İznik konsilini düzenlemişti. Bu konsilde Hıristiyanlığı kabul etmiş olan annesi Helena Kudüs piskoposu ile görüşmüş ve şehirde kutsal yerlerin ihmal edilmesinden haberdar olmuştu. Böylece Helena Kudüs'e gitme kararı almıştı. 326 yılında Kudüs'e gelen Helena kollarını sıvayarak işe koyulmuştu. Evvela İsa'nın çarmıha gerildiği bölgeyi ve mezarını tespit etmişlerdi, hatta rivayetlere göre Kutsal Haç'ın kalıntıları da bu esnada bulunmuştu.¹³⁷

Konstantin'in hakimiyete gelmesi ile birlikte Kudüs'te kiliselerin masrafları devlet hazinesinden karşılanmak üzere tekrardan inşa ediliyor ve bunlara yenileri de ilave ediliyordu. Aralarında en önemlisi bizzat Konstantin'in emri ile inşa edilen ve o dönemlerde 'Martyrium'(Şehitlik) olarak bilinen Kutsal Mezar Kilisesi'ydi. Mimarı Zenobius'tu ve kilise Konstantin'in ölümünden sonra tamamlanacaktı.¹³⁸ Hıristiyanlığın en kutsal miraslarından biri kabul edilen bu kilise Golgota tepesinin ve İsa'nın mezarı üzerine inşa edilmişti. Doğudan batıya uzanan dikdörtgen bir yapıydı. 7. ve 11. yüzyıllarda onarıldığında da bu şekliyle muhafaza edilecekti. Yapının batı ucunda bulunan *Anastasis* (kabrin bulunduğu yer) daire şeklinde inşa edilmiş, üstü direkler üzerine oturtulan bir kubbe ile örtülmüştü. Bu kısımdan doğuya doğru revaklarla çevrili üstü açık bir avlu uzanmaktaydı; Golgota burada bulunmaktaydı. Doğu istikametine doğru avludan bazilikaya (ibadethane) geçilmekteydi. Yan kanatları dörder galeriden oluşmaktaydı ve Apsis gelenekten farklı

¹³⁵ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 142.

¹³⁶ Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 78.

¹³⁷ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 145-146.

¹³⁸ Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 93-94.

olarak bazilikanın batı kısmında, kutsal kabre bakan tarafta bulunmaktaydı. Bazilikanın giriş ve çıkışı da doğal olarak doğu yönüne düşmekteydi ve *Cardo Maximus*'a doğru açılan üç kapısı mevcuttu.¹³⁹

Kutsal Mezar Kilisesi Venüs tapınağın bulunduğu bölgeye inşa edilmişti. Tapınağın konumu, Helena için kutsal mekanları tespit etme noktasında büyük bir ipucu olmuştu. Zira Hadrian, Yahudiliğin kalıntılarını silme çabasıyla tabi olarak o zamanlar kutsal kabul edilen mekanlara kendi tanrılarının mabetlerini inşa ettirmişti. İsa da bir Yahudi idi, üstelik Roma gelenek ve inançlarına tamamen aykırı olan yeni bir dinin kurucusuydu. Venüs tapınağının İsa'nın son bulunduğu bölgeye inşa edilmiş olması muhtemeldi. Tarihin bir cilvesidir ki Hadrian'ın bu tapınağı inşa ederek yayılmasına engel olmaya çalıştığı din, tam da burada inançlarının merkezi haline gelecekti. Yıkılan tapınağın yerini Kutsal Mezar Kilisesi aldığı gibi Pagan inancının da yerini Hıristiyanlık almıştı. Kilise 614 yılında Persler tarafından büyük oranda yıkılmıştı, ancak birkaç yıl içerisinde tekrar inşa edildi. 1010 yılında Fâtîmî halifesi el-Hâkim tarafından yıktırılan kilise 1048 yılında Bizans'ın desteğiyle tekrar inşa edilmişti.¹⁴⁰

Konstantin Hıristiyan değildi, ancak bu dinin geleceğini parlak gördüğü aşıkardı ve hayatının sonuna doğru vaftiz olduğuna inanılmaktadır.¹⁴¹ Kendisi ile başlayan imar faaliyetleri ölümünden sonra da devam etmişti. Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte Kudüs'e pek çok yabancı insanlar gelmeye başlamıştı. Keşiş ve rahiplerin sayısı giderek artmaktaydı ve birçok yerde kilise, manastır ve misafirhanelere rastlamak mümkündü. İmparatorluğun bir zamanlar önemsiz olarak gördüğü şehir artık son derece önemli bir dini merkez haline gelmişti. Kudüs, Yahudilerin şehre girme yasağının kaldırıldığı güne kadar, Hıristiyanlara mahsus olan bir şehir olarak kalacaktı. Sadece İmparator Julian kendisinden önce gelenlerden farklı bir siyaset izleyerek herkesin eski dinine dönebileceğini duyurmuştu. 363 yılında Yahudilere de Kudüs'e dönmeye ve mabedi tekrar inşa etmeye izin vermişti. Tedirgin bir şekilde bunu kabul eden Yahudiler Kudüs'e dönerek mabedin inşaat işlemlerine

¹³⁹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 146-148. Kilise'nin planı için bkz. EK 7.

¹⁴⁰ Detaylar için bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 148.

¹⁴¹ Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 93.

başlamışlardı. Ancak Julian'ın ölümünden sonra kendilerine tanınan imtiyazlar feshedilmişti ve şehri yeniden terk etmek zorunda kalmışlardı.¹⁴²

Dördüncü yüzyılı takip eden yüzyıllar içerisinde, soylu ailelere mensup birçok Hıristiyan Kudüs'ü ziyaret etmişti, hatta bir kısmı buraya yerleşmişti. Asalet sınıfın Kudüs'e sürgüne gönderilmesi de giderek popüler hale gelecekti. Bu kimseler varlıklı olmaları hasebiyle şehre hayır bakımından pek çok katkılarda bulunmuşlardı. Bilhassa kadınlar bu konuda ön plana çıkmaktaydı. Kraliçe Eudokia'nın 438 yılında Kudüs'ü ziyaret ettiği esnada yaptırmış olduğu eserler yanı sıra Yahudilerin tekrar Kudüs'e girebilmeleri noktasında etkili olmuştu. Altı sene sonra eşinden ayrılan Eudokia bu sefer de Kudüs'e sürgüne gönderilmişti. Zamanla şehrin yönetimini üstlenene Eudokia Hıristiyanlığın gelişmesine büyük katkılar sağlamıştı. Birçok kilise, manastır ve misafirhaneler yaptırmış, nüfusu ciddi bir şekilde artmış olan şehrin duvarlarını güneye doğru, Davud'un şehrini ve Siyon tepesini içine alacak şekilde genişletmişti.¹⁴³ Eudokia ölmeden önce son olarak Aziz Stephen Kilisesi'ni inşa ettirmişti ve ardından oraya defnedilmişti.¹⁴⁴

Altıncı yüzyılda Kudüs'teki barış ortamı Sâmirîler tarafından tehdit edilmekteydi. 484 yılında bağımsızlıklarını ilan edip kendilerine Justus'u kral olarak seçmişlerdi ancak İmparator Zeno tarafından ağır bir hezimete uğramışlardı. 529 da İmparator Justinian döneminde tekrar ayaklanmışlardı ve Kudüs'te birçok kiliseyi yağmalayıp tahrip etmişlerdi. Justinian zarar gören kiliseleri tamir ettirmiş ve şehre yeni bir kilise de ilave ettirerek, Bizans döneminde Kudüs'te kilise inşa ettiren son kişi olmuştu. 'Nea' (Yeni) isminde kutsal Meryem adına takdis edilen büyük ve ihtişamlı bir kilise olduğu rivayet edilmektedir. Bir depremde yıkıldığı düşünülmektedir. 1897 yılında Ürdün'ün Medaba kentinin bir kilisesinde 575 yıllarına ait bir harita keşfedilmiştir. Mozaiklerle şehrin resmini tasvir eden Medaba

¹⁴² Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 95; Gibson v.dğr., "Jerusalem", *EJd*², XI, 152.

¹⁴³ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 149-151; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 98-99; Gibson v.dğr., "Jerusalem", *EJd*², XI, 153.

¹⁴⁴ Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 302.

haritası günümüze ulaşan şehrin en eski haritasıdır. Şehrin surları, Cardo Maximus, Kutsal Mezar Kilisesi ve Justinian'ın Nea Kilisesi gibi birçok unsuru görebilmekteyiz.¹⁴⁵

Roma ve Bizanslıların zirvede olduğu bir dönemde Kudüs Hıristiyanlığın en kutsal şehri olarak altın çağını yaşamıştı. 614 yılında Sâsânîlerin ülkeye girmesiyle birlikte vaziyet birden değişmişti. Bizans uzun zamandır Sâsânîlerle mücadele halindeydi. Yedinci yüzyılda Sâsânîler Kisra II. Hüsrev'in (Pervîz) öncülüğünde Suriye'ye saldırmışlardı ve muhtelif bölgeleri ele geçirip Filistin'e yönelmişlerdi. Kisra, Celile'de bulunan Yahudilerin yardımıyla 12 gün süren kuşatmanın ardından şehri zapt etmeyi başarmıştı. Kiliseler, manastırlar yağmalanıp, birçok Hıristiyanlar öldürülmüş, geriye kalanlar da köle olarak satılmış veya Sâsânî topraklarında sürgüne gönderilmişti. Perslerin Helena'nın keşfetmiş olduğu Kutsal Haç'ı da beraberinde götürdükleri rivayet edilmektedir. Şehrin yönetimi Yahudilere bırakılmıştı ancak yetersiz oldukları anlaşılınca şehirden sürgün edilmişlerdi. 629 yılında Filistin toprakları tekrardan Bizanslılara kalmıştı. Heraklius Sâsânîleri yenilgiye uğratmıştı ve zamanında düşmanla iş birliği içerisinde bulunmuş olan Yahudileri öldürterek veya Filistin'den sürgün ederek cezalandırmıştı. Kutsal Haç tekrar ait olduğu yere dönmüştü. Bizanslıların elde etmiş olduğu bu başarı fazla sürmeyecekti. Arap yarımadasında kendilerinin sonunu getirecek olan yeni bir din gelişmekteydi. 632 tarihinde Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte Müslümanların fethettiği topraklar giderek büyüyordu. Bizanslılar Mute'den sonra Ecnadeyn ve Yermük'te Müslümanlarla karşılaşmışlar ve büyük kayıplar yaşamışlardı. 634 tarihinde Hz. Ömer Filistin topraklarına girmişti ve dört yıl sonra Müslümanlar Kudüs'ün kapılarına varmıştı.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 151; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 99-100; Gibson v.dğr., "Jerusalem", *EJd*², XI, 153. Medaba haritası için bkz. EK 8.

¹⁴⁶ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 152; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", s. 100-103.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAÇLILAR ÖNCESİ KUDÜS

Kudüs, Müslümanlar tarafından Hz. Muhammed'in vefatından beş sene sonra fethedildi ve 1099 senesinde Haçlıların işgaline kadar Müslümanların elinde kaldı. Daha sonra 1187 yılından yeniden fethedildi ve 1917'ye kadar İslam topraklarının bir parçası olmaya devam etti. İslam'ın çok erken dönemlerinden itibaren kutsal kabul edilen şehir, Müslümanların ilk kiblesi olduğu gibi Hz. Muhammed'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gece götürülmesi şeklinde gerçekleşen İsrâ ve Mi'rac hadisesine de şahitlik etmiştir.

Kudüs, Kur'an'da doğrudan geçmemekle birlikte bu şehirden el-Mescidü'l-Aksâ'nın mübarek kılınan çevresi şeklinde bahsedilmiş,¹⁴⁷ bulunduğu bölge 'mukaddes toprak'¹⁴⁸ ve 'iyi, güzel bir yer' olarak nitelendirilmiştir.¹⁴⁹ Hadislerde Mescid-i Aksâ'nın, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebvî ile beraber ziyaret amacıyla seyahat edilebilecek üç mescitten biri ve yeryüzünde Mescid-i Harâm'dan kırk sene sonra inşa edilen ikinci mescit olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁰

I. Müslümanların Hakimiyetinde Kudüs (638-1099)

Kudüs'ün Müslümanlar tarafında fetih tarihi ve süreci hakkında birbirinden farklı bilgiler nakledilmiştir. Bazı rivayetler 636 tarihini kaydetmişken¹⁵¹ başka rivayetler tarih olarak 638 senesini vermektedir.¹⁵² Ancak 637 yılında de fethedildiği daha muhtemel

¹⁴⁷ İsrâ 17/1.

¹⁴⁸ Mâide 5/21.

¹⁴⁹ Yûnus 10/93.

¹⁵⁰ Buhârî, "Fazlü's-Salât fî Mescidi Mekke ve'l-Medîne" 6; "Hac" 26; "Enbiyâ" 8, 40; Müslim, "Hac" 288, "Mesâcid" 2.

¹⁵¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1987, II, 449.

¹⁵² Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, Beyrut t.y., II, 167; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1981, VIII, 281.

görülmektedir.¹⁵³ Kudüs'ün kimin tarafından teslim alındığı da tarihçiler arasında tartışılmıştır. Bazı rivayetlere göre şehri Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639) teslim almıştır ve sulh ile ilgili meseleler ile de ilgilenmiştir. Başka rivayetlere göre ise Hz. Ömer bizzat kendisi teslim almıştır.¹⁵⁴ Amr b. Âs (ö. 43/664) tarafından fethedildiği de ileri sürülmüştür.¹⁵⁵

Yaygın kabul edilen görüşe göre Ebû Ubeyde 637 yılında şehri kuşatmıştı. Kudüs halkı Müslümanlardan aman dileyerek anlaşma yoluyla şehri teslim etmeye razı olmuş ve şehri bizzat halifeye teslim etmek istediğini bildirmişti. Hz. Ömer, o dönemlerde Suriye ile ilgili bazı meseleler için Câbiye'de bulunuyordu ve Ebû Ubeyde'nin daveti üzerine Kudüs'e gelerek 638 yılının başında şehri Patrik Sofronios'tan teslim alıp anlaşmayı imzaladı.¹⁵⁶ Hz. Ömer'in Câbiye'de bulunduğu sıralarda Kudüs'ten gelen bir heyetle anlaşma yaptığı veya Kudüs'e göndermiş olduğu Hâlid b. Sâbit el-Fehmî'nin (ö. ?) imzaladığı anlaşmayı daha sonra tasdik ettiği şeklinde bilgiler de kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁵⁷

Kudüs halkıyla yapılan bu anlaşma temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliği yanı sıra din ve ibadet hürriyetini öngörmekteydi. Sulh'un detayları ile ilgili de bazı belirsizlikler tespit edilmiştir. İlk dönem rivayetlere bakıldığında sulhun Suriye'nin farklı bölgelerinde yapılan sulhlerden bir farkı olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak metne ilerleyen zamanlarda ilaveler yapıldığı görülmektedir. Mesela Yahudilerin Kudüs'e girmesinin yasak olması ile ilgili bilgiler o dönemde yapılan sulhların yapısı ile tamamen uyuşmamaktadır. On birinci yüzyıla ait bir nüshada sulhun en genişletilmiş haline rastlamaktayız. 11. Yüzyılda Ebü'l-Meâlî Müşerref b. Müreccâ (ö. 492/1099)¹⁵⁸ tarafından rivayet edilen bu sulhe artık 'Ahidnâme-i Ömer' (*eş-Şürûtü'l-Ömeriyye*) denilmektedir.¹⁵⁹

¹⁵³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* thk. Abdullah Enfs et-Tabbâ' v.dğr., Beyrut 1987, s. 189. Ayrıca bkz. Goitein, "Al-Kuds", *EP*, V, 323.

¹⁵⁴ Abdul Aziz Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", *Jerusalem in History*, ed. Kâmil J. Asâlî, Essex 1989, s. 106.

¹⁵⁵ Gibson v. dğr., "Jerusalem", *EJd*², XI, 153.

¹⁵⁶ Casim Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 327.

¹⁵⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 189; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, III, 607-608.

¹⁵⁸ Bu alim XI. yüzyılın sonlarında Kudüs'te *Fezâilü Beyti'l-mukaddes ve's-Şâm* eseriyle şöhret bulmuş olan fıkıh alimi Ebü'l-Meâlî Müşerref b. Müreccâ b. İbrâhim el-Makdisî'dir. Eserinin 15. yüzyıla ait olan bir nüshası Tübingen'de, kısa parçalar halinde bir nüshası da Paris'de kayıtlıdır. Bkz. S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 58; Sivan, 101.

¹⁵⁹ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 106-107. Hz. Ömer tarafından zimmîler hakkında konulduğu ileri sürülen şartlar hakkında geniş bilgiler için bkz. Mustafa Fayda,

Netice itibariyle kan dökülmeden barış içerisinde yeni bir döneme adım atılmıştı. Hıristiyanlar hür bırakılmış ve piskoposun belirtmiş olduğu endişelere rağmen Yahudilerin şehre girme yasağı kaldırılmıştı.¹⁶⁰

Hız. Ömer'in Kudüs ziyaretiyle ilgili nakledilen rivayetlerin de bir kısmının tarihi gerçekliği sorgulanmaktadır. Net olarak bilinen şudurki halife piskopos ile görüşmüş ve ondan kendisini eski mabedin bulunduğu yere, kutsal tepeye götürmesini istemişti. Fakat burası Hıristiyanların o zamana kadar şehrin çöplüğü olarak kullandığı bir mekandı. Hız. Ömer bölgeyi temizlettikten sonra orada namaz kılıp, arazinin güneyine tahtadan mütevazi bir cami yaptırmıştı. Daha sonra bunun yerini Hız. Ömer Mescid'i (Mescid-i Aksâ) alacaktı.¹⁶¹

Hıristiyan tarihçi Eutychius'un kaydetmiş olduğu rivayete göre Hız. Ömer namaz vakti girince piskoposun teklifi üzerine Kutsal Mezar Kilisesi'nde namaz kılmayı kabul etmemişti. Kendisinden sonra gelen Müslümanların bunu fırsat bilerek kiliseyi camiye çevirmelerinden endişe duyduğunu dile getirmişti. Diğer bir rivayete göre Hız. Ömer kutsal tepede mescidin yerini tayin ederken, Kâb b. Ahbar mescidin muallak taşının arkasına yapılmasını teklif etmişti. Halife ise Müslümanların tek bir kiblesinin olduğunu vurgulayarak bu teklifi reddetmişti.¹⁶²

Hız. Ömer Kudüs'e Ubâde b. Sâmit'i (ö. 34/654) kadı ve muallim olarak tayin etti.¹⁶³ İslam fethinden sonra Kudüs'ü birçok sahabeinin ziyaret ettiği ve bazılarının burada medfun olduğu, ayrıca Hız. Osman'ın da Silvan havuzunu vakıf malı olarak bağışladığı bilinmektedir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 152.

¹⁶¹ Detaylar için bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 155; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 108. Ayrıca bkz. Goitein, "Al-Kuds", *EP*, V, 324.

¹⁶² Gibson ve dğr., "Jerusalem", *EJd*, XI, 153-154.

¹⁶³ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Said el-Amrâvî, Beyrut 1995, I, 316-317; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Kahire 1939, II, 245, 260.

¹⁶⁴ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1906, s. 151.

A. Emevîler Dönemi (661-750)

Emevîler Kudüs'e siyasî ve dinî sebeplerden dolayı özel bir ilgi göstermekteydi. Şam'ın idare merkezi olması hasebiyle Suriye ve civar bölgeleri önem kazanıyordu ve kutsal bir şehrin bu topraklarda bulunması Emevîler'i prestij sahibi kılmaktaydı. Bu yüzden ki Emevî halifelerinin bazıları biatları Kudüs'te kabul etmekteydi. Muaviye, Hz. Ali ile sürdürdüğü mücadele esnasında Amr b. Âs ile bir antlaşma yapmıştı ve halkın biatını Kudüs'te almıştı. Halife Beytü'l-Makdis'in halk ve insanlar üzerindeki etkisinin çok iyi farkındaydı ve bunu hem siyasî hem de psikolojik bakımdan kendi lehine kullanmasını biliyordu. Hilafeti boyunca Şam ve Kudüs'ün kutsallığıyla ilgili pek çok propaganda yaptığı zikredilmektedir.¹⁶⁵

Kudüs'te hayat hareketli geçiyor ve pek çok hacı kutsal beldeyi ziyaret ediyordu. Bunlardan biri olarak 670 yılında Kudüs'e gelen rahip Arculfus, şehirde pek çok farklı ırktan ziyaretçilerin bulunduğunu nakletmektedir. Harem-i Şerif'i de ziyaret eden Arculfus '*Araplar bir zamanlar mabedin bulunduğu bölgede, doğu duvarına yakın bir yerde dikdörtgen bir ibadethane inşa etmişlerdir. Harabelerin üzerine direkler ve yapraklarla yapılmış ve hiçbir güzelliği olmayan bir yapıdır. İbadetlerini burada gerçekleştiriyorlar ve içi 3000 kişi almaktadır*', şeklinde bilgi vermektedir.¹⁶⁶

Emevîler'in Kudüs'le ilgili siyaseti Muaviye'nin varisleri tarafından da takip edilmişti. Kendisinden sonra şehrin aralıklarla Abdülmelik b. Mervân (ö. 65/685), Velid b. Abdülmelik (ö. 86/705), Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717), Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) ve Yezid b. Abdülmelik (ö. 105/724) gibi muhtelif halifeler tarafından ziyaret edildiği bilinmektedir. Abdülmelik b. Mervân ve Süleyman b. Abdülmelik de biatlarını burada gerçekleştiren halifelerdendi.¹⁶⁷ Kudüs'ün valileri devletin en üst rütbeli kişileri tarafından seçilmekteydi ve bu bölgeye atanmak büyük bir şeref kabul edilmekteydi.¹⁶⁸ Emevîler'in Kudüs'e göstermiş olduğu ilgi kendisini imar faaliyetlerinde de göstermişti.

¹⁶⁵ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 109.

¹⁶⁶ Arculfus, [Seyahatnâme], İng. trc. James Rose Macpherson, "The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land (about the year A. D. 670)", *PPTS*, III, London 1889, s. 70.

¹⁶⁷ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 109-110.

¹⁶⁸ Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 327.

Fetihten yaklaşık 50 yıl sonra halife Abdülmelik b. Mervân (685-705), Hz. Muhammed'in göğe çıkmış olduğu taşın etrafına, günümüze kadar Kudüs'ün bir simgesi olarak varlığını koruyan meşhur Kubbetu's-Sahre'yı yaptırmıştı. Cami sonraki yüzyıllarda defalarca onarılıp, içine muhtelif süslemeler eklenmişti ancak caminin asıl yapısı 691 senesinde ilk olarak nasıl inşa edildiyse günümüze kadar da öyle muhafaza edilmiştir. Müslümanların Harem-i Şerif olarak isimlendirdikleri bu bölgenin en yüksek tepesine yani Moriya tepesine inşa edilen Kubbetu's-Sahre, sekizgen bir yapıydı ve dört yöne doğru açılan dört giriş kapısı bulunmaktaydı. Altınla kaplatılmış olan kubbesi dairesel bir mekânın üzerine, direkler üstüne oturtulmuştu ve tam altında muallak taşı bulunmaktaydı.¹⁶⁹

Ya'kubî gibi bazı İslam tarihçileri Kubbetu's-Sahre yapımında siyasî çıkarların gözetildiğini kaydetmektedir.¹⁷⁰ Ignaz Goldziher ve bazı bilim adamları ise bundan yola çıkarak Abdülmelik'in bu camiyi inşa ettirirken dini duyguları yanı sıra siyasî ve ekonomik açıdan da bazı beklentiler içerisinde olduğunu; Mekke'de ikamet eden rakibi Abdullah b. Zübeyr'e (ö. 73/692) karşı da siyasî bir hamle olarak Müslümanları Kudüs'e çekmek için böyle bir girişimde bulunduğunu iddia etmişlerdir.¹⁷¹ Buna benzer iddialar uygun görülmemektedir zira bu tür adımlar Müslümanların tepkisine yol açarak Abdülmelik'i zor durumda bırakabilirdi. Üstelik o dönemlerde Mekke'yi ziyaret eden hacıların sayısında herhangi bir eksilme kaydedilmemiştir. Abdülmelik muhtemelen Müslümanların Kudüs'e atfetmiş olduğu değeri görkemli İslamî eserlerle vurgulamak istiyordu.¹⁷² Niyeti ne olmuş olursa olsun, Kudüs o zamana kadar her şeyiyle tam bir Hıristiyan şehri idi. Mukaddesî'nin (ö. 380/1000 civarı) belirtmiş olduğu gibi Müslümanlardaki eziklik hissini gidermek üzere, kiliselerle donatılmış olan bu şehrin görüntüsüne İslamî bir ruh katmak son derece önemliydi ve Abdülmelik'te bunu gerçekleştirmişti.¹⁷³ Nitekim Kubbetu's-Sahre Emevîler'in olduğu kadar İslam dünyasının gurur kaynağı olacaktı.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 155-156.

¹⁷⁰ Bkz. Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, II, 261; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII, 280.

¹⁷¹ Goldziher'in görüşleri için bkz. Goitein, "Al-Kuds", *EP*, V, 325; Shimon Gibson - Eliyahu Ashtor - Haim Z'ew Hirschberg, "Jerusalem", *EJd*, XI, 154.

¹⁷² Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 110-111. Ayrıca bkz. Goitein, "Al-Kuds", *EP*, V, 325; Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 327.

¹⁷³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 159.

¹⁷⁴ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 111.

Kaynaklarda Hz. Ömer'in yaptırmış olduğu mescidin yerine taştan yeni bir mescidin Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından Mısır'ın yedi yıllık haracı ile inşa edildiği belirtilmektedir.¹⁷⁵ Bazı rivayetlerde de binayı yaptıranın I. Velid olduğu kaydedilmektedir. 709-714 yıllarında Mısır valiliği yapan Kurre b. Şerîk (ö. 96/714) dönemine ait Grekçe divan kayıtlarından (*Aphrodito Papyri*) anlaşıldığı üzere mescidi Velid yaptırmıştı.¹⁷⁶ Muhtemelen Abdülmelik döneminde binanın inşaat işlemleri başlatılmış, oğlu Velid zamanında tamamlanmıştı.¹⁷⁷ 8. yüzyılın başında inşa edilen caminin doğu kısmında bulunan birkaç direk dışında hiçbir kalıntısı günümüze ulaşmamıştır. Cami birçok defa hasar görmüş ve onarılmıştı. Tamir masraflarını karşılayabilmek için caminin gümüş ve altın kaplamalı kapıları daha aynı yüzyıl içerisinde iptal edilmişti. En büyük onarımı 1034 yılında Fâtımî halifesi ez-Zâhir (ö. 427/1036) tarafından gerçekleştirilmişti. Günümüzde görüldüğü üzere 5000 kişiyi alan kubbeli dikdörtgen yapı ve doğusunda bulunan yedi giriş kapısı Zâhir'in eseri idi.¹⁷⁸

Arkeolojik çalışmalar Emevîler'in Harem-i Şerif'in güneyinde başlayan ve batı köşesine kadar uzan ihtişamlı bir bina kompleksi inşa ettiklerini ortaya koymuştur. Yukarıda bahsi geçen Grekçe divan kayıtlarında (*Aphrodito Papyri*) verilen bilgiler, sarayın I. Velid tarafından yaptırıldığına işaret etmektedir.¹⁷⁹ Emevîler'in saray olarak kullandıkları bu binalar Hz. Ömer Mescidi'ne (Mescid-i Aksâ) bir altgeçitle doğrudan bağlantılıydı ve Kudüs'ün idarecileri tarafından mesken ve idare merkezi olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Binaların çokluğu burada özel misafirlerin ağırlanmasına da ihtimal vermektedir.¹⁸⁰ Bunun dışında hangi amaçla kullanıldığı bilinmemektedir.¹⁸¹ 747 yılında büyük bir deprem sonucunda kullanılmaz hale gelen yapılar, Abbâsîler ve Fâtımîler

¹⁷⁵ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, XXIX, 270.

¹⁷⁶ K. Archibald Cameran Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex 1958, s. 43

¹⁷⁷ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 111; O. Graber, "Al-Kuds", *EP*, V, 341.

¹⁷⁸ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 161.

¹⁷⁹ Bkz. Dan Bahat, "The Physical Infrastructure", *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Praver - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 70-72.

¹⁸⁰ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 111.

¹⁸¹ Bahat, "The Physical Infrastructure", s. 71-72.

döneminde yeniden inşa edilerek işlevsel hale getirilmiştir.¹⁸² Selçuklular dönemine gelindiğinde ise binaların tamamen yıkılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸³

Kudüs İslam coğrafyası içerisinde siyasî bakımdan stratejik bir konuma sahip değildi bundan dolayıdır ki hiçbir zaman Müslümanların başkenti olmadı. Emevîler döneminde Arap dünyasının idari merkezi Şam, Abbâsîler döneminde ise Bağdat idi.¹⁸⁴ Abdülmelik'in ikinci oğlu Süleyman her ne kadar Kudüs'ü devletin başkenti yapmaya niyetlendiyse de bundan vazgeçip Remle'yi kurarak, burasını Filistin'in idare merkezi haline getirmişti.¹⁸⁵ Bu durum Kudüs'ü bazı açılardan olumsuz yönde etkiledi ancak şehir kutsallığından dolayı önemini daima korudu. Müslümanlar ve halifeleri imkanları dahilinde bu mübarek şehre sahip çıkmayı hiçbir zaman ihmal etmediler. Onun kutsallığı İslam dini açısından evrenseldi.¹⁸⁶

Bunların dışında Emevîler döneminde şehrin surları tamir edilmiş, iki yeni kapı daha açılmış¹⁸⁷ ve burada bir darphane kurulmuştur. Abdülmelik'in Kudüs'ten Şam'a bir yol yapılmasını da emrettiği bilinmektedir.¹⁸⁸ Bu tip imar ve iskân faaliyetleri neticesinde şehrin Arap nüfusu ile İslamiyet'i kabul edenlerin sayısı giderek artmaktaydı. Öte yandan Yahudi ve Hıristiyanlar da şehirde varlıklarını sürdürmekteydiler.¹⁸⁹ Hıristiyan alemi bu dönemlerde, Ortodoks ve Latin kiliseleri arasında giderek büyüyen ayrım ve tartışmalardan etkilenmekteydi. Bu durum Kudüs'teki Hıristiyan cemaatleri arasında da sorunlara yol açmaktaydı. Müslümanların fethinden önce Kudüs Patrikliği Ortodoks kilisesine bağlıydı ve şehirdeki kutsal emanetleri kendi tekeline alarak, zaman zaman diğer Hıristiyan cemaatlerini de bunlardan mahrum bırakmaktaydı. Müslümanlar Kudüs'e hâkim olduktan sonra Patrikliğin Batı dünyası ve Bizans (İstanbul) ile irtibatı kopmuştu. Böylece Kudüs'te üzerinde herhangi bir baskı olmaksızın muhtelif mezhepler inanç ve ibadet noktasında hür

¹⁸² Myriam Rosen-Ayalon, "Art and Architecture in Jerusalem in the Early Islamic Period", *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 393.

¹⁸³ Bahat, "The Physical Infrastructure", s. 73. Sarayların planı için bkz. EK 9.

¹⁸⁴ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 162.

¹⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 174.

¹⁸⁶ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 112.

¹⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 261.

¹⁸⁸ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 111.

¹⁸⁹ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 162; Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

bırakılmış ve Hıristiyanlığın kutsal yerleri daha evrensel bir karaktere bürünmeye imkân bulmuştu. Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudilerin dinlerine ve ibadethanelerine saygı duymaktaydı ve gelen hacılara engel olmamaktaydılar. Bilakis bunlar şehrin önemli gelir kaynağını oluşturmaktaydı ve bazı halifeler gelmelerini teşvik bile edebilmekteydi. Özellikle Hârûnürreşîd'i (ö. 193/809) bu noktada zikretmek gerekir. Halife, Frank kralı Şarlman'a (Charlemagne; ö. 814) Kudüs'te Latinler için ibadethane ve misafirhane gibi muhtelif yapılar inşa ettirmesine izin vermişti. Hıristiyanlar artık Kudüs'ün efendisi değildi. Tıpkı kendi zamanlarında Yahudilere ikinci sınıf muamelesinde buldukları gibi artık kendileri zimmî statüsünde yaşamaktaydılar, yalnız onlar Yahudilere karşı çok daha acımasız davranmışlardı. Yahudiler ise Müslümanların Filistin topraklarına hâkim olmasıyla birlikte tekrar Kudüs'e girebilmekteydiler. Şehrin güney kısmına, ağlama duvarına yakın bölgeye yerleşmişlerdi. Zamanla sayıları artmış ve Şam kapısına yakın, şehrin güney bölgesini de yerleşim yeri olarak kullanmaya başlamışlardı.¹⁹⁰

Kudüs'te İslamlaşma süreci hızla ilerlemekteydi. Hatta 7. yüzyılda şehirde Yunanca yerine daha çok Arapça konuşulduğu tespit edilmiştir. Arapların sayısının ciddiye alınacak rakamlara ulaşmış olması gerekiyordu ki son Emevî hükümdarı II. Mervân'a (ö. 132/750) yönelik isyanda bulunmuşlardı. İsyân bastırıldıktan sonra ele başları cezalandırılmıştı ve Halife önlem olarak surların yıkılmasını emretmişti (128/745).¹⁹¹ Kısa bir süre sonra bölgede zuhur eden depremler de şehirde oluşan zararları daha da ziyadeleştirmişti.¹⁹²

B. Abbâsîler Dönemi (750-878)

750 yılında Abbâsîler, Emevîler'i ortadan kaldırarak iktidara gelmişlerdi. Abbâsîler de en az selefleri kadar Kudüs'e gereken özen ve ilgiyi göstereceklerdi. Halife Ebû Ca'fer

¹⁹⁰ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 162-165.

¹⁹¹ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 112; Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

¹⁹² Goitein, "Al-Kuds", *EF*, V, 326.

el-Mansûr (ö. 158/775) 758 ve 771 yıllarında,¹⁹³ oğlu Mehdî-Billâh (ö. 169/785) 780'de Kudüs'ü ziyaret etmişti.¹⁹⁴ Hârûnürreşîd de Kudüs'ü ziyaret edenler arasında idi.¹⁹⁵

Abbâsîler'in iktidara geldiği dönemlerde iki büyük deprem Mescid-i Aksâ'ya ciddi şekilde zarar vermişti ve her defasında Mansûr, camiye tamir ettirmişti. Yapılan son çalışmalarda caminin genişletilerek onarılmasını emretmişti.¹⁹⁶ Halife Mehdî-Billâh da 774 yılındaki bir depremde yeniden zarar görmüş olan camiye tamir ettirmişti.¹⁹⁷

Kudüs halkı ve ziyarete gelen hacılar Müslüman idarecilerin Kudüs'e gösterdikleri ilgiden istifade ediyorlardı. Müslüman olmayanlara hoşgörülü davranılıyor, kiliselerin de tamir edilmesine izin veriliyordu. Yahudiler ibadetlerinde ve dinî teşkilatlanma konusunda serbest idiler.¹⁹⁸ Yalnız Hârûnürreşîd döneminde gayrimüslimlerin belirli kıyafetlerle kendilerini belirtmek zorunda oldukları bilinmektedir.¹⁹⁹ Aynı dönemde Şarlman şehirde manastırlar ve ziyarete gelen hacılar için konaklama yerleri yaptırmış, Hıristiyanlara özel kütüphane ile bir pazar da kurmuştu.²⁰⁰ Şarlman'ın yerine geçen oğlu Louis de Kudüs'teki Hıristiyanlara cizyelerini ödeyebilmeleri için maddi destek sağlıyordu.²⁰¹

Kudüs'e büyük ehemmiyet veren bir diğer Abbâsî halifesi de el-Me'mûn'dur (ö. 218/833). Harem-i Şerif'e doğu ve kuzey kapılarını ilave ettirmiş (216/831); çalışmalar bittikten sonra da Kubbetu's-Sahre'nin kitabetine yer alan asıl yapımcısı olan Abdümelik'in ismini sildirterek kendi ismini yazdırmıştı. Ancak kitabette kayıtlı olan tarihin değiştirilmesi unutulmuştu.²⁰²

Abbâsîler döneminde şehir halkı bazen salgın hastalık, bazen de deprem veya Me'mûn döneminde yaşanan kıtlık gibi doğal afetlerle karşı karşıya kalmıştı. Bilhassa

¹⁹³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 326; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, III, 129, 372; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII, 281.

¹⁹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, III, 500.

¹⁹⁵ Moshe Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 14.

¹⁹⁶ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 112.

¹⁹⁷ Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

¹⁹⁸ Goitein, "Al-Kuds", *EP*, V, 327.

¹⁹⁹ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 113.

²⁰⁰ Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", s. 14.

²⁰¹ Goitein, "Al-Kuds", *EP*, V, 326.

²⁰² Caminin kendisinde herhangi bir değişiklik yapıldığına dair kayıt yoktur. Bkz. Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", s. 15; Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", 112.

Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) zamanında Filistin bölgesindeki çiftçilerin ayaklanmaları Kudüs'e büyük zarar vermişti. İsyancıların şehre girmesi üzerine halkı şehirden kaçmış, din farkı gözetmeksizin kutsal mekanların çoğu tahrip edilmişti.²⁰³

Ne zaman ki şehirde veya duvarlarında bir hasar gerçekleşse Abbâsî halifeleri bunların tadilat işlemlerini aksattırmıyordu. 913 yılında Muktedir-Billâh'ın (ö. 320/932) annesi Seyyide Şağab Hatun (ö. 321/933)²⁰⁴ Kubbetu's-Sahre'nin kubbesini restore ettirmiş ve tahtadan dört güzel kapı hediye etmişti.²⁰⁵

Kudüs zamanla İslamlaşmış, tipik bir Arap şehrine dönüşmüştü. Abbâsîler döneminde dinî, ilmî, ziyaret veya ticaret amacıyla gelen birçok kişinin güven içinde uğradığı bir yer olmuştu. Siyasî çalkantılardan uzak olması da İslam dünyasının önemli ilim ve öğretim merkezleri arasında yer almasına imkân tanımıştı. Kudüs bu dönemlerde Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd ve Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî gibi alimlere; Râbia el-Adeviyye, Bişr el-Hâfi ve Serî es-Sakatî gibi sûfîlere ev sahipliği yapmıştı.²⁰⁶

C. Tolunoğulları ve İhşîdîler Dönemi (878-969)

Ahmed b. Tolun 878 yılında Suriye ve Filistin bölgelerine hâkim olunca Kudüs, Haçlılar dönemi bir istisna kabul edilecek olursa Osmanlılar'ın fethine (1516) kadar Mısır'a bağlı bir eyalet haline gelecekti. Tolunoğlu hânedanı 905 yılında yıkılınca Kudüs'ün idaresini Abbâsî halifeleri tarafında tayin edilen Mısırlı valiler üstlenmişti ve ardından 941 senesinde bunların yerini Muhammed b. Tuğç tarafından kurulan İhşîdîler aldı. Bu gelişmelerin Kudüs'ü siyasî anlamda pek etkilemediği anlaşılmaktadır; zira bu dönemde şehirle ilgili İslam tarihi kaynaklarında isyan veya kargaşa türünden bilgiye rastlanılmamaktadır. Hıristiyan bir tarihçinin verdiği bilgilere göre ise bu dönemlerde halk arasında düşmanlıklar giderek artmaktaydı. 932 senesinde Roma İmparatoru I. Henry'ye gönderilen bir mektupta Hıristiyan cemaati Yahudilerden şikayetçi olduğunu

²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Tr. trc. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987, VI, 457-458; Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

²⁰⁴ Hakkında bkz. Abdülkerim Özeydın, "Ümmü'l-Muktedir", *DİA*, XLII, 326-327.

²⁰⁵ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 112-113.

²⁰⁶ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 113; Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

bildirmektedir.²⁰⁷ Bundan altı sene sonra Hıristiyanların Müslümanların saldırılarına maruz kaldıkları ve 966 yılında Müslüman ile Yahudilerin saldırıları esnasında başta Kutsal Mezar Kilisesi olmak üzere bazı kiliselerin tahrip edildiği rivayet edilmektedir. Hatta en son olayda patriğin öldürüldüğü ve cesedinin yakıldığı bildirilmektedir.²⁰⁸

10. yüzyılda şehir dışında vefat eden birçok Yahudinin Kudüs'e getirilip defnedilmesi adet haline gelmeye başlamıştı. Aynı şekilde idareciler dahil olmak üzere birçok Müslümanın da Kudüs'te defnedilmek istediği görülmektedir. Mesela Abbâsîler'in iki Mısır valisi İsâ b. Muhammed en-Nüşerî ve Ebû Mansûr Tekin et-Türkî el-Hazerî burada defnedilmiştir. İhşîdîler'in kurucusu Muhammed b. Tuğç, kardeşi Hasan, oğulları Ebü'l-Kasım Ünûcûr ve Ebü'l-Hasan Ali ile İhşîdîler'in meşhur veziri ve hükümdarı Ebü'l-Misk Kâfûr da burada medfun bulunanlar arasındadır.²⁰⁹

D. Fâtımîler Dönemi (969-1073)

Aradan uzun bir süre geçmeden Kudüs bu sefer Fâtımîler'in eline geçecekti. 969 yılında Mısır'ı ele geçirmişler ve Kahire'yi yeni bir idare merkezi olarak kurmuşlardı. İlerleyen zamanlarda devletin sınırlarını Suriye ve Filistin'e kadar genişletmişlerdi. Filistin ve dolayısıyla Kudüs evvela Fâtımîler'le düşmanları olan Karmatîler ve çeşitli bedevi grupları arasındaki mücadelelere sahne oldu; daha sonra buna Cerrâhîler de dahil oldu. Bunlar yaklaşık 70 yıl boyunca bazen de Bizans'ın desteğiyle Filistin üzerinde söz sahibi olmaya çalıştılar.²¹⁰

Halife Azîz-Billâh (ö. 386/996) hüküm sürdüğü dönemde (976-996) Kudüs'ün zimmî halkına cömert davranmıştı ancak bir sonraki halife Hâkim-Biemrillâh (ö. 411/1021) bunun tam aksine bir tutum sergilemişti. Hıristiyan ve Yahudi hacıların şehre gelmelerini yasaklamıştı ve ibadethanelerinin yıkımını emretmişti. 1009 senesinde yıkılan kiliselerin arasında Kutsal Mezar Kilisesi de vardı; üstelik Kilise'nin patriği Orestes, Hâkim-Biemrillâh'ın dayısı oluyordu. Bu gelişmeler şüphesiz batı dünyasında büyük yankı

²⁰⁷ Gibson ve dğr., "Jerusalem", *EJd*², XI, 155.

²⁰⁸ Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", s. 19.

²⁰⁹ Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

²¹⁰ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 165; Gibson v.dğr., "Jerusalem", *EJd*², XI, 157; Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

uyandırmıştı. Halifenin atmış olduğu adımlar daha sonra sadece Haçlı seferlerine bir zemin hazırlamakla kalmayıp, Bizans ile ilişkilerin de kötüye gitmesine sebebiyet verecekti.²¹¹

Kutsal Mezar Kilisesi'nin yıkımı Yahudileri de olumsuz yönden etkilemişti. Batıda Yahudilerin halifeyi bu işe teşvik ettiği dedikoduları yayılmıştı ve sürgünde yaşayanlar bundan paylarını almaktaydılar. 870 yılında Kudüs'e ziyarete gelen Keşiş Bernard ilginç bilgiler nakletmektedir: '*Paskalya'dan bir gün önce Kıyamet Kilisesinde ayinler düzenlenir. İbadet kısmı bittikten sonra bir melek gelip kutsal kabrin üstündeki ışıkları yakar. Patrik bu ateşi piskoposa uzatır ve o da halka dağıtır.*' Hıristiyanlar ateşin gökten indiğine inanmaktaydı ve 'Kutsal Ateş Töreni' aralarında giderek şöhret kazanıyordu. Fakat aynı tören Hâkim-Biemrillâh dönemine kadar din mensupları arasında yaşanan gerginlikleri daha da tetikleyecekti. Gösterinin bir hileden ibaret olduğunu ispatlamaya çalışan Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında tartışmaların sonu gelmiyordu. Hıristiyan tarihçi Ebü'l-Ferec (Bar Hebraeus; ö. 685/1286) Hıristiyanlara düşman olan bir kimsenin bu hileyi gidip detaylarıyla halifeye anlattığını bildirmektedir. Bunun gerçekliği tartışılmakla beraber Hâkim-Biemrillâh'ın Kudüs'teki kargaşalardan haberdar olmuş olması gerekiyor ki kiliselerin ve bilhassa Kutsal Mezar Kilisesi'nin yıktırma kararı vermişti. Muhtemelen bu tören Şarlman'dan sonra uygulanmaya başlanmıştı çünkü daha önce böyle bir bilgiye rastlanılmamaktadır.²¹²

Hâkim-Biemrillâh daha sonra fikrini değiştirmiş olsa da Kutsal Mezar Kilisesi ancak ölümünden sonra tekrar inşa edilebilmişti.²¹³ 1034'te bir deprem sonrasında yeniden harabeye dönüşen Kilise yıllar sonra 1048 yılında Bizans imparatoru tarafından tamir ettirilmişti. Kilise'nin sadece *Anastasis* bölümü yeniden inşa edilmiş, bir uzantısı olan Konstantin'in bazilikası ise buna dahil edilememişti.²¹⁴ Bizans'la ilişkiler tam düzelmek üzere iken, 1056 senesinde imparatorun İstanbul'un bir camisinde Abbâsî halifesi ve

²¹¹ Mustafa A. Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", *Jerusalem in History*, ed. Kâmil J. Asalî, Essex 1989, s. 132; Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", s. 23-24.

²¹² Bkz. Bernard the Monk, "A Journey to the Holy Places and Babylon", *Jerusalem Pilgrims Before the Crusade* içinde, İng. trc. John Wilkinson, Oxford 2011, s. 266; Ebü'l-Ferec Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, Tr. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, I, 280; Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 166-168; Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", s. 24.

²¹³ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 165.

²¹⁴ Gibson v.dğr., "Jerusalem", *EJd²*, XI, 157.

Selçuklu emiri adına hutbe okutulmasına müsaade etmesi yine durumları değiştirmişti. Buna bir tepki olarak halife Müstansır-Billâh (ö. 487/1094) başta Kutsal Mezar Kilisesi olmak üzere bölgedeki bütün kiliseleri kapattırması, piskoposu ev hapsine mahkûm ederek ve Hıristiyanların kutsal emanetlerine de el koyarak, cizyeleri arttırmıştı.²¹⁵

11. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kutsal Mezar Kilisesi etrafında bir Hıristiyan mahallesi oluşturuldu (1063). Mahallenin bulunduğu bölgede şehrin duvarı kötü durumdaydı ve halife Müslümanların oradan taşınmasını emretti. Duvarın onarımını da Hıristiyanlara yükledi. Sûr'lu William'ın verdiği bilgiye göre bunun üzerine Hıristiyanlar Bizans imparatorundan yardım istemişti, o da mahallenin tamamen Hıristiyanlara ait olması şartı ile talebi kabul etmişti.²¹⁶ Ayrıca Müstansır-Billâh'ın bu mahallenin içinde bulunan bir arsayı Avrupalı Amalfi tacirlerine bağışladı. Hıristiyanlar bu araziye daha sonra *St. Mary Latin* (Azize Meryem Latin) adında bir manastır ve *St. John* (Aziz Yahyâ) adında bir kilise inşa ettiler.²¹⁷ Burası Haçlılar döneminde meşhur Hospitalier askerî tarikatının mahallesi olacaktı.²¹⁸

Fâtımîler devrinde Kudüs'te Şiiliği yaymak üzere şehirde bir dârülilim kurulmuştu.²¹⁹ Aynı dönemde yaşanan Mukaddesî bu durumdan rahatsız olmuş olmalıdır ki Mescid-i Aksâ'daki ulemanın azlığından şikayet etmektedir.²²⁰ Aynı zamanda muhtelif grupların Mescid-i Aksâ'da ciddiyetle ilimle meşgul olduğunu, fukahanın öğlen ve akşamları camilerde bulunduğunu ve Hanefîler'in bir eser okumakla meşgul iken Kerrâmîler'in de Mescid'in dışında bir evde bulunduğunu bildirmektedir.²²¹ Fâtımîler Kudüs'te bilimsel çalışmaları ve ilim adamlarını desteklemekteydi ve tıp alanında büyük gelişmeler kat edilmişti. Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'nin (ö. 370/980'den sonra) de aralarında bulunduğu birçok hekim burada yetişti.²²² Mukaddesî şehirde her çeşit uzman bilim adamının bulunduğunu, çoğu hekim ve katiplerin Hıristiyanlardan oluştuğunu; cehbezlik, boyama ve tabaklama gibi işlerin de Yahudilerin tekelinde olduğunu ilave

²¹⁵ Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", s. 31.

²¹⁶ Bkz. Willermus Tyrensis, I, 406-407.

²¹⁷ Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 134-135.

²¹⁸ Bkz. Şehrin fiziki yapısı, Hospitalier mahallesi.

²¹⁹ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 117.

²²⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 163.

²²¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 167, 182.

²²² Hakkında bkz. Mahmut Kaya, "Temîmî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XL, 423-424.

etmektedir. Kudüs çeşitli dine mensup hacı tarafından ziyaret edilmekteydi.²²³ Ticareti yoğun, zengin ve temiz pazarları vardı. Fâtımîler gayrı müslimlere karşı diğer hânedanlara kıyasla çok daha fazla hoşgörülüydü ve halk arasındaki ilişkiler iyiydi.²²⁴ Benzer tarifleri Kudüs'ü 11. yüzyılda ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev de vermektedir.²²⁵ Şehirde ürünlerin bol ve fiyatların ucuz olduğunu, güzel pazarlara ve yüksek binalara sahip olduğunu bildirmektedir.²²⁶ İyi bir bîmâristandan ve ona bağlı zengin vakıflardan da bahsetmektedir. Hekimlerin maaşını ve hastaların tedavi ücretlerini bu vakıflar karşılamaktaydı.²²⁷

11. yüzyılın ilk yarısında Filistin'de meydana gelen depremlerden Remle'nin ciddi bir şekilde zarar görmesi²²⁸ ve bedevilerin de yağma akınlarının burada daha yoğun olması Kudüs'ü yeniden ön plana çıkarmıştı. Bu dönemde şehre gelen Hıristiyan hacı sayısının da hızla arttığı görülmektedir. 1065 yılında Avrupa'dan gelen 12.000 kişilik bir kabile en iyi örneği teşkil etmektedir.²²⁹ Bunun sebepleri Avrupa'daki bazı gelişmelerde yatmaktadır. Orta Çağ'da Hıristiyanlar İsa'nın doğumunun bininci yılını dünyanın sonu ile bağdaştırmaktaydı ve pek çok hacı günahlarından kurtulmak veya kıyamet gününe şahit olabilmek için Kudüs'ün yolunu tutmuştu.²³⁰ Genel olarak Batı dünyasında hac ibadeti ve türbe ziyaretleri yaygınlık kazanmaktaydı. Bunların arasında en değerli olarak kabul edilen ve kişinin bütün günahlarına kefaret olacağına inanılan hacılık Kudüs'e yapılan yolculuk idi. 11. yüzyılda hacılığın bu kadar gelişmesini teşvik eden iki unsur daha vardı. 10. yüzyılın başlarında kurulmuş olan Cluny manastırının²³¹ rahipleri, Hıristiyanları hacca teşvik ederek, yolculuğun masraflarını da bizzat kendileri karşılayarak hacılara refakat etmekteydiler. Bir diğer unsur da yolların siyasî gelişmelerden ötürü daha güvenilir hale gelmiş olmasıydı.

²²³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 166, 183.

²²⁴ Bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 182-183.

²²⁵ Nâsır-ı Hüsrev, ilk olarak 5 Ramazan 438/5 Mart 1047 yılında Kudüs'e geldiğini yazmaktadır. Bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Tr. trc. Abdülvehhab Tarzi, Ankara 1985, s. 30.

²²⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 31.

²²⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 33.

²²⁸ Bkz. Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri: İlk On Asrında (H. I-X/M.VII-XVI. Yüzyıllar)*, İstanbul 2003, s. 82.

²²⁹ Goitein, "Al-Kuds", *EP*, V, 328.

²³⁰ Bkz. Joshua Prawer, "Christian Attitudes Towards Jerusalem in the Early Middle Ages", *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 337-338; Emrullah Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, Ankara 2017 s. 59.

²³¹ Cluny manastırı, kilise reformunun ilk adımı olarak manastır sistemini geliştirmek ve insanlardaki dini hassasiyeti geliştirmek üzere 911 yılında Burgundy'de kurulmuştu. Bkz. Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 38.

Bizans İmparatorluğu Suriye uzanan bölgelerinin kontrolünü elinde bulunduruyordu ve Macar kralının Hıristiyanlığı kabul etmesi de hac yolunu daha da emniyetli hale getirmişti. Orta Çağ kayıtlarına göre Kudüs'e 8. yüzyılda 6, 9. yüzyılda 12, 10. yüzyılda 16 ve 11. yüzyılda 117 hac yolculuğu yapılmıştı.²³²

Müslümanların hac ibadetiyle ilgili de enteresan gelişmeler söz konusuydu. Nâsır-ı Hüsrev'in verdiği bilgilere göre Mekke'ye hacca gidemeyen Müslümanlar Kudüs'e gelerek Kurban bayramında kurbanlarını burada kesiyorlardı. Bazı dönemlerde sayıları 20.000'e ulaşmaktaydı.²³³ 12. yüzyılın sonuna doğru Turtûşî (ö. 520/1126) oluşan bu bid'atı tarif ederek eleştirmekteydi. Kudüs'e gelen hacılar ve yerli halk Arefe günü Mekke'de Arafat'ta nasıl ibadet ediliyorsa Mescid-i Aksâ'da da aynı şekil üzere ibadet ediyorlardı. Turtûşî, bu şekilde 4 yıl boyunca tekrarlanan bu ibadetin Mekke'deki hac ibadetine denk sayılacağına dair duyular aldığını da kaydetmektedir.²³⁴ Bu tür bid'atların hangi tarihten itibaren uygulanmaya başladığı kesin olarak bilinmemekle beraber 10. yüzyılın sonlarına doğru başladığı tahmin edilmektedir. Nitekim Kalkaşendî 11. yüzyıldan önce bir tarih vermektedir.²³⁵ İbn Kesîr ise Abdülmelik dönemine işaret ederek, o dönemlerde Muallak Taşı'nı tavaf edenlerin olduğunu bildirmektedir.²³⁶

1016, 1033 ve 1067 yıllarındaki depremler Kudüs'ü de etkilemişti.²³⁷ İlkinde kısmen yıkılmış olan Kubbetu's-Sahre ve 1033'teki büyük depremde zarar gören Mescid-i Aksâ halife ez-Zâhir tarafından yeniden inşa edilmişti. Şehrin surları da gözden geçirilip onarılmıştı. Halife Müstansır-Billâh da 1065 yılında Mescid-i Aksâ'nın kuzey duvarını tamir ettirdi ve bunun gibi Kudüs'te pek çok tadilatlar gerçekleştirildi. Fâtımîler de diğer hânedanlar gibi Kudüs'le ilgili meseleleri ihmal etmeyip, gereken ilgiyi göstermekteydiler.²³⁸

²³² Bkz. Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 60-63. Hıristiyanlıkta hac ibadetinin gelişmesi ve 1095 kadar Filistin'e yapılan hac yolculukları için bkz. Steven Runciman, "The Pilgrimage to Palestine before 1095", *History Of The Crusades* içinde, ed. Kenneth M. Setton, I. c., Wisconsin 1969, s. 68-80; Tr. trc. Nuh Arslantaş, "1095 Yılına Kadar [Hıristiyan Aleminden] Filistin'e Yapılan Hac Yolculukları", *İSTEM*, XI. c., 21. sayı, Konya 2013, s. 39-50.

²³³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 30-31.

²³⁴ Turtûşî, *Kitâbü'l-Havâdis ve'l-Bid'a*, thk. Abdülmecid Türki, Beyrut 1990, s. 259-260.

²³⁵ Kalkaşendî, *Meâsirü'l-Înâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, Beyrut 1980, I, 129.

²³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII, 280-281.

²³⁷ 1033 ve 1067 yıllarında gerçekleşen depremler hakkında genel bilgi için bkz. Arslantaş, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, s. 75-78, 82-83.

²³⁸ Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 118.

E. Selçuklular Dönemi (1073-1098)

Fâtımîler'den sonra Kudüs'te yaklaşık 25 yıl boyunca Selçuklular hüküm sürdü. 1069-1070 yılları arasında Filistin'de Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi bir Türkmen beyliği kuran Kurlu Bey'in 1071'te ölümü üzerine beyliğin başına Atsız b. Uvak (ö. 471/1079) geçmişti.²³⁹ Emir aynı yıl içerisinde Filistin'e girerek birçok şehir gibi Kudüs'e de hâkim olmuştu.²⁴⁰

Atsız, Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanına yazmış olduğu bir risalesinde Kudüs'ü 1073 yılında nasıl ele geçirdiğini anlatmaktadır. Şehri zorla almak istemediğini, kuşatmayı uzatarak halkın direncini kırıp şehri teslim etmeye mecbur bıraktığını yazmaktadır. Atsız şehre girdiğinde halkına eman vererek, kutsal mekanlara dokunulmamasını emretmiş ve muhtelif bölgelere muhafız birlikler yerleştirmişti. Fâtımî valisi görevinden azledilmişti, ancak Selçuklular'ın fetihten sonra Türk, Berberî ve Sudanlılardan meydana gelen Fâtımî ordusu ile diğer devlet erkanlarının Kudüs'ten ayrılmadığı bilinmektedir.²⁴¹ Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına okunmakta olan hutbenin yerini Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh ve Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan almıştı.²⁴²

Atsız altı yıl sonra Mısır'da Fâtımî ordularına mağlup olunca Kudüs'teki Fâtımî yanlıları bunu fırsat bilerek Atsız'ın naiplerine karşı isyan çıkarıp Türklerin varlıklarına el koymuşlardı. Dımaşk'a çekilmiş bulunan Atsız durumdan haberdar olunca kendisine katılan kuvvetleriyle beraber yeniden Kudüs'ün üzerine yürümüştü. Bir günlük kuşatmanın ardından o sırada şehirde bulunan Atsız'ın eşi, şehri ele geçirmelerine yardımcı olmuş ve aralarında Kadı'nın da bulunduğu isyancılar kılıçtan geçirilerek cezalandırılmıştı. Sadece Harem-i Şerif'e sığınanlar hayatta bırakılmıştı.²⁴³

²³⁹ Bkz. Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, IV, 92.

²⁴⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhi Dımaşk*, thk. Arif Ahmed Abdülgani, Dımaşk 2013, s. 98-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 68. İbnü'l-Kalânîsî ve İbnü'l-Esîr, Atsız'ın 1071'de Kudüs'ü zaptettiğini kaydetmektedirler.

²⁴¹ Atsız kaleme almış olduğu risalede fethin Şevval 465 (Haziran 1073) tarihinde gerçekleştiğini bildirmektedir. Bkz. Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 135.

²⁴² Bkz. Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328; Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, IV, 92.

²⁴³ Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", s. 34; Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 328.

1079 senesinde Suriye'ye gelen Selçuklu sultanı Melikşah'ın kardeşi Tutuş b. Alparslan, Atsız'ı öldürerek yerine geçmişti. 1085 yılında Kudüs bölgesine vali olarak Artuk b. Eksük (ö. 484/1091) atandı ve bundan böyle şehri yaklaşık 20 yıl boyunca Artuklular yönetecekti.²⁴⁴ Bu zaman zarfı içerisinde Kudüs huzur içerisinde her yönüyle gelişme imkanına sahip oldu. Şehirde 1089'da yeni bir cami inşa edildi, Azize Anne (*St. Anne*) Kilisesi Şafii medresesine çevrildi ve yeni bir Hanefi medresesi de kuruldu. Artuk Bey'den sonra şehri oğulları Sökmen ve İlgazi yönetti.²⁴⁵

Selçukluların hakimiyeti altında Kudüs'te ilmi ve kültürel bakımdan büyük gelişmeler yaşandı. 11. yüzyılda bölgede yeniden Sünnî ekol güç kazanarak Şafiilik en yaygın mezhep haline geldi ve bunu Hanefilik takip etmekteydi. Hanbelilik daha az yaygındı ve Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî tarafından tedris edilmekteydi. Dönemin en meşhur Şafii alimi ise Nasr b. İbrâhim el-Makdisî'ydi. Nasriyye medresesinde ders veriyordu ve pek çok talebesi olduğu rivayet edilmektedir.²⁴⁶ Bu dönemlerde yoğun bir şekilde ulema ve ilim talebeleri tarafından ziyaret edilen şehre İslam dünyasının meşhur alimleri de gelmişti. Bunlar arasında Turtûşî, İbnü'l-Arabî ve Gazzâlî de bulunmaktaydı.²⁴⁷ İbnü'l-Arabî Haçlıların işgalinden 6 sene önce babası ile birlikte Kudüs'ü ziyaret etmiş ve şehirdeki ilmi ortamdan etkilenerek burada kalmaya karar vermişti. 3 yıl boyunca Kudüs'te kalarak şehir hakkında muhtelif bilgiler kaleme almıştır. Medreselerin çeşitliliği hakkında bilgi vererek, ilim halkaları ve meclislerinden hayranlıkla bahsetmektedir. Şehirde Mu'tezile, Kerramiyye ve Müşebbihe'nin varlığından da haber etmektedir.²⁴⁸

11. yüzyılın sonlarına doğru Halep Selçuklu emiri Rıdvân b. Tutuş ile Dımaşk Selçuklu emiri Dukak arasındaki mücadeleden ve Büyük Selçuklular'ın içinde bulunduğu kargaşadan istifade eden Fâtımîler yeniden Kudüs'e saldırmıştı. 1098 yılında büyük bir

²⁴⁴ Goitein, "Al-Kuds", *EP*, V, 328.

²⁴⁵ Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 136.

²⁴⁶ Bkz. Duri, "Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD", s. 119. Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 329.

²⁴⁷ Bkz. Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, I, 436-440. Uleymî, İslam fethinden Haçlılar dönemine kadar Kudüs'e ziyarete gelen veya şehre yerleşen ulemanın listesini vermektedir. Ölüm tarihi bilinmeyenler için ayrı bir liste vermiştir. Bkz. a.e. I, 417-424. Ölüm tarihine göre sıralamış olduğu alimlerin listesi için bkz. a.e. I, 424-441.

²⁴⁸ İbnü'l-Arabî Kudüs'e 486/1093 yılında geldi ve Haçlıların işgalinden 3 sene önce, yani 489/1096 buradan ayrıldı. Detaylar için bkz. İbnü'l-Arabî, *Kanûnü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Süleymanî, Beyrut 1990, s. 91-107.

orduyla gelen Fâtımî veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî (ö. 515/1121) şehirdeki Artuklular'ın hakimiyetine son vermişti. İlgazi ile Sökmen şehirden kaçmayı başarmış, biri Urfa'ya diğeri de Bağdat'a sığınmıştı. Selçuklular'ın Antakya emiri Yağısıyan, şehri tekrar geri almak amacıyla Nablus'a kadar gelip Kudüs üzerine yürüdüyse de başarı sağlayamamıştı. Tam o sıralarda, 3 Haziran 1098'de Antakya Haçlılar tarafından işgal edilmişti. Bir sene sonra da Haçlılar Kudüs'ün kapılarına dayanacaktı.²⁴⁹

Haçlılar öncesi Kudüs'ün en tafislatlı tanıtımını yapan Mukaddesî şehir hakkında özetle şunları yazmaktadır: '*Bölgede bulunan şehirlerin en büyüğü Kudüs'tür. Burası ne fazla sıcak ne de çok soğuktur ve buraya kar pek düşmez. Binalar taştan yapılmıştır ve hiçbir yerde bu kadar güzel binalar yoktur. Gıdaların kalitesi çok iyidir. Pazarları temiz ve sayıları çoktur. Kudüs, Mekke'den daha küçük ama Medine'den de daha büyüktür. Şehir yüksek bir tepede yer almaktadır ve iki tarafı vadilerle çevrilidir. Demirden 8 tane kapısı vardır. Temelini Hz. Davud'un atmış olduğu duvarların taşları titizlikle kesilmiş ve birbirine sıkıca geçirilmiştir. Mescid-i Aksâ şehrin güneydoğu kısmındadır. Avlusunun sağ kısmına revaklar yapılmıştır ve bunlar diğer tarafta bulunan odalara doğru uzanmaktadır. Caminin tavanı ihtişamlı olup kubbesi büyüktür. Kubbetus's-Sahre'ye dört bir yönünde bulunan merdivenlerden çıkılmaktadır. Cami sekizgen köşeli olup merdivenlerin hizasında 4 tane giriş kapısı bulunmaktadır. Kapılar ince işlenmiş ahşaptan olup altın varakla süslenmiştir. Caminin içinde üç sıradan oluşan revaklar bulunmaktadır ve tam ortasında direklerle çevrili Muallak Taş'ı bulunmaktadır. Direklerin üstüne de pencereleri olan bir kubbe oturtulmuştur. Kubbenin dış kısmı altınla kaplanmış kurşundan yapılmıştır. Binanın geriye kalan kısmı yani yerleri, duvarları ve kubbesi çinilerle kaplıdır.'* Ayrıca Mukaddesî'nin verdiği bilgilere göre Kudüs'te, peynir, pamuk, ayna, kandil ve iğne üretilmekteydi. Ainuni ve Duri isiminde meşhur üzümler, elma, muz, Kureyş dişi (lokması) denilen özel bir meyve cinsi yetişmekteydi. Arıların kekikten üretmiş olduğu en iyi yaban balı da Kudüs'te bulunmaktaydı.²⁵⁰

²⁴⁹ Bkz. Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 136-137; Gil, "The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period", s. 35; Avcı, "Kudüs", *DİA*, XXVI, 329.

²⁵⁰ Detaylar için bkz. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 165-171. Üretim için bkz. s. 180. Bal için bkz. s. 184.

II. Haçlı Düşüncesinin Ortaya Çıkışı

İslam dünyası 7. yüzyıldan itibaren birçok zorluklara, savaşlara, yenilgilere ve yıkımlara şahit olmuş, ancak bir o kadar da başarılarla imza atmış, şartlar ne olursa olsun toprakları daima genişlemiştir. Arap yarımadasından Uzak Doğu ve Batı'ya doğru uzanan bu ilerlemeler yerli hükümdarlıklar kadar Roma ve Bizans gibi büyük İmparatorluklar için de büyük bir tehdit unsuru olup bu tehdit giderek artmaktaydı.

Müslümanlar Avrupa'yı adeta üç bir yandan çembere almıştı; İslam kudreti Katalanya'dan Tunus'a kadar bütün batı Akdeniz'e hâkimdi. İspanya'da yaklaşık dört asırdan beri varlıklarını sürdüren Müslümanlar bir zamanlar Fransa'nın iç bölgelerine kadar ilerlemişlerdi. 10. yüzyılda durum daha da ciddileşmiş; ancak her yükselişin bir düşüşü olduğu gibi, bir sonraki yüzyıl Endülüs Müslümanları için bir dönüm noktası olmuştu. Mülûkü't-Tavâif dönemi Müslümanları içten içe parçalamıştı ve bu durumdan istifade eden Hıristiyan dünyası İspanya'nın Müslümanlardan geri alınmasını amaçlayan '*Reconquista*' hareketini fiilen başlatmış bulunmaktaydı. 1085 Tuleytula'nın düşmesi büyük bir zafer kabul edilmiş ve o döneme kadar Hıristiyanların Müslümanlara indirdiği en ağır darbelerden birini oluşturmuştu.²⁵¹ İspanya üzerinde ayrı bir çıkarımı olan Papalık burasını Roma'ya tabi kılmak istiyordu. Bu amaca ulaşmak için, gerek Papa VII. Gregorius gerekse selefi II. Alexander '*Reconquista*'yı desteklemeyi kendileri için temel bir görev olarak telakki ettiler.²⁵² Dolayısıyla Müslümanlara karşı yapılan savaşlar, doğuya akın etmeden önce Avrupa'nın içinde ve İspanya'da kutsal bir mahiyete bürünmüştü. Ayrıca ilave etmelidir ki Papa II. Urbanus'dan (1088-1099) çok daha önce 1074 yılında Papa VII. Gregorius (1073-1085) bir 'Haçlı Seferi' çağrısında bulunmuştu. 'Almış olduğu duyumlara göre Filistin ve Anadolu'da dinsiz bir topluluk Hıristiyanların yerini almış ve vahşice koyunlar gibi dindaşlarını katletmekteydi'.²⁵³ Papa VII. Gregorius'nin kastetmiş olduğu 'dinsizler', hiç şüphesiz Türkler idi.

²⁵¹ Bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-214; ayrıca bkz. a. mlf, "Mülûkü't-Tavâif", *DİA*, XXXI, 554.

²⁵² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, Ankara 2013, s. 177.

²⁵³ Jacques Paul Migne, *Patrologia Latina*, 148:329, *A Source Book for Medieval History* içinde, haz. Oliver J. Thatcher ve Edgar Holmes McNeal, New York 1905, s. 512-13.

Öte yandan 10. yüzyıldan itibaren Türkler kalabalık kitleler halinde İslamiyet'i seçmeye başlamışlar ve batıya yönelerek durmaksızın Bizans topraklarını birer birer ele geçiriyorlardı.²⁵⁴ 1071 yılında Malazgirt savaşında Bizans'a karşı elde ettikleri zafer neticesinde, yıllardan beri akın düzenledikleri Anadolu'nun yolları açılmış; ilerleyişleri kısa zamanda Ege ve Marmara bölgelerine kadar uzanmıştı.²⁵⁵ Türkler kısa sürede Bizans'ın kapısına dayanmış, ilerleyişleri imparatorluğunun birliğini ve varlığını tehdit edecek düzeyde ciddiyet kazanmıştı. Bu gelişmelerden rahatsızlık duymaya başlayan Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) çareler aramaya başlamıştı. İmparatorluğun yeterli sayıda askerî birliklere sahip olmaması büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Eski Anadolu asker toplama merkezlerinin teşkilâtları bozulduğundan imparator büyük ölçüde ücretli yabancı askerlere dayanmak zorundaydı. Türklerin oluşturduğu tehdit dışında Tuna sınırı kuzey barbarlarına karşı korunmalıydı. Kuzey batıda Sırp huzursuzluk içindeydi ve İtalya cihetinden bir Norman baskını tehlikesi her an için beklenebilirdi. Anadolu'daki durum ise daha da karışıktı ve hiçbir şekilde imparatorun asker ihtiyacı karşılanmıyordu.²⁵⁶

Yunan kaynaklarında geçen bir rivayete göre '*Aleksios her şeyin Türklere karşı yürüteceği savaşa bağlı olduğunun farkında idi ve bunu tek başına kazanabilmesi mümkün değildi. Bu yüzden Roma'ya elçiler gönderip yardım talebinde bulunmuştu. En büyük bahanesi de Kutsal toprakları kurtarma gerekliliği olmuştu.*'²⁵⁷ Zira Kudüs, henüz yakın tarihte Selçuklular tarafından ele geçirilmiş ve bir an önce 'inançsızların' elinden kurtarılması gerekiyordu. Kutsal topraklara yolculuk yapan Avrupalı hacılar sürekli başlarına gelen felaketlerden haber vermekteydiler. Bu durum ise en çok Roma kilisesini endişelendirmekteydi.²⁵⁸ İmparator I. Aleksios böylece asıl amacını gizleyerek hedefine bir kurtarma operasyonu çehresini verip Türkleri Anadolu'dan sürebilirdi.²⁵⁹ Kaldı ki Türklerin

²⁵⁴ Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Türk", *DİA*, XLI, 479.

²⁵⁵ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 2.

²⁵⁶ Runciman, *A History of the Crusades*, I, 104.

²⁵⁷ Theodore Skutariotes, "Anonymou Synopsis Chronike", *Mesaionike Bibliothekhe: Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, ed. Konstantinos N. Sathas, Paris, 1872-94, VII, 184-185.

²⁵⁸ 11. asırda Kudüs'e yolculuk yapan bazı asilzade hacıların yaşadıkları sorunlara dair bkz. Thomas Andrew Archer - Charles Lethbridge Kingsford, *The Crusades: The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem*, New York 1902, s. 15-17. Hac yolculuklarıyla ilgili bkz. Fâtımiler Dönemi.

²⁵⁹ Bkz. Peter Charanis, "A Greek Source on the Origin of the First Crusade", *Speculum*, 24 c. 1. sayı, Ocak 1949, s. 93-94.

Kudüs'ten çıkarılmış olması da yine kendi hesapları dahilindeydi. Onun bundan istifade etmeye çalıştığını da ileride anlatacağız.

Diğer taraftan Aleksios kadar Roma'nın da kendine göre çıkarları vardı. Esasen Bizans'ın kendilerinden yardım istemiş olması bir ilk değildi. 1074 yılında Bizans imparatoru VII. Mikhail Dukas (1071-1078), Türkler'e karşı düştüğü zafiyetin farkına vararak askerî gücünü çoğaltmak üzere Papalık aracılığıyla Avrupa'dan düşmanlarına karşı ücretli asker talebinde bulunmuştu. Yukarıda da belirttiğimiz üzere papalık da bir süreden beri Bizans'ın Anadolu'daki Türk ilerleyişini durduramamasından endişe duyuyordu. Ayrıca doğu ve batı kiliselerinin bu konuda iş birliği içerisinde hareket etmesi, yüzyıllar içerisinde aralarında beliren dogmatik anlaşmazlıklar ve 1054 yılında gerçekleşen kesin ayırmadan (*Schisma*) sonra, eski bağların yeniden kurulmasına vesile olabilirdi.²⁶⁰ Bu sebeple Papa VII. Gregorius imparatorun yardım çağrısına olumlu yanıt vererek, elçiler vasıtasıyla görüşmeleri başlatmıştı. Nitekim İspanya'da Müslümanlara karşı başarıyla yürütülmüş olan *Reconquista* hareketini bu defa Türklere karşı kullanabilirdi.²⁶¹ Sonuç olarak bazı siyasî sebeplerden ötürü bir neticeye ulaşılmadıysa da VII. Gregorius'un hayallerini daha sonra göreve gelecek olan Papa II. Urbanus'un gerçekleştireceğini biliyoruz.²⁶² En azından Haçlı seferlerinin tohumunu atarak yirmi sene boyunca bu tohumun filizlenmesini sağlamıştır.²⁶³

Haçlı seferi düşüncesinin ortaya atıldığı sırada Avrupa yıllardır devam eden siyasî, sosyal ve ekonomik güçlüklerle çalkalanmaktaydı. Bunun yanı sıra 9. yüzyıl'ın sonlarında başlayan ve 10. yüzyıl boyunca devam eden Vikingler gibi muhtelif milletlerin istilaları da durumu daha vahim hale getirmekteydi.²⁶⁴ 11. yüzyılda düzelmeye başlayan Avrupa ekonomisi hızla gelişmesine rağmen hala açlık, yoksulluk ve toprak azlığı gibi sıkıntıların

²⁶⁰ Herbert E. J. Cowdrey, "Pope Gregory VII's 'Crusading' Plans of 1074", *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem*, ed. B. Z. Kedar - H. E. Mayer - R. C. Smail, Jerusalem 1982, s. 27-28.

²⁶¹ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İÜFTD*, 35. sayı [Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı], İstanbul 1994, s. 69.

²⁶² O dönemde Urbanus, Cluny manastırında bir keşiş olarak görevde idi ve daha sonra VII. Gregory'nin bu görüşmeleri kendisine bir ilham kaynağı olduğu muhtemel görünmektedir. Bkz. Cowdrey, "Pope Gregory VII's 'Crusading' Plans of 1074", s. 39-40.

²⁶³ Bkz. Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, London 2003, s. 7-8, 12; Sylvia Schein, *Gateway to the Heavenly City: Crusader Jerusalem and the Catholic West (1099-1187)*. Church, Faith and Culture in the Medieval West, Burlington 2005, s. 9.

²⁶⁴ Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri: Müslüman-Haçlı Siyasî İttifakları*, İstanbul 2008, s. 36.

yanı sıra yolsuzluk ve barbarlıklar da giderek artmaktaydı.²⁶⁵ Özellikle 11. yüzyıl şiddetin en yaygın olduğu dönemlerden biriydi; zira Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması (476) ve Avrupa'yı bir çatı altında birleştirmeye çalışan Şarlman'ın ölümünü müteakip Hıristiyanlar arasındaki merkezî otorite iyice zayıflamıştı. Feodal düzenin ve kralların bile kendi vassalları üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmesi neticesinde suç oranı artmış ve zorbalık ile şiddet insanlığın tanıdığı tek otorite haline gelmişti.²⁶⁶

Bütün bunların doğurduğu kargaşanın yanında ücretli askerlik anlayışı ve kolonizatör bir taşma hareketi de başlamış bulunuyordu. Avrupa toplumu üzerinde en büyük etkiye sahip bulunan Roma kilisesi hem düzenin bozukluğuna çare arıyor, hem de gittikçe artan gücünü Doğu'ya hâkim olmak için kullanmak istiyordu.²⁶⁷ 11. asra gelince kilise ciddi anlamda nüfuzunu arttırmış ve bütün Hıristiyanların ruhanî lideri olarak tanınmıştı. Manastırların tamamı Cluny manastırına göre ıslah edilmiş; rahiplerin süregelen faaliyetleri kiliseye karşı hürmet ve itibarın artmasında önemli bir rol oynamıştı.²⁶⁸ Öteden beri Avrupa topraklarında iç huzuru sağlayabilme gayesiyle savaşa karşı olan kilise, bu sefer emelleri doğrultusunda şekillenecek ve amaçlarına hizmet edecek silahlı bir mücadele gücü oluşturmak için hazırlıklara başlayarak 'Tanrı'nın barışı bozanlara karşı savaşma' düşüncesini ön plana çıkaracaktı.²⁶⁹

Aslına bakılacak olursa Batı'da şövalyelik şerefli bir meslek kabul edilmekteydi. Zaman zaman kilisenin, bu kesimin kavgacı meyillerini kutsal bir mahiyete büründürerek farklı kanallara sevk etmeye çalıştığı ve netice itibariyle kendi çıkarlarını gözettiği görülmekteydi. İşte bunun en somut örneği Haçlı seferleri olmuştur. Mesela Aziz Augustinus (ö. 430) Tanrı'nın emriyle savaş yapılabileceği fikrini savunmaktaydı.²⁷⁰ Papa Leo IV. (847-855), 9. yüzyılın ortalarında, kilisenin müdafaası için savaşta maktul düşen herkesin ilâhî bir mükâfata nail olacağını ilan etti.²⁷¹ Yine bunun gibi Papa VIII. Johannes

²⁶⁵ Bkz. Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, s. 8 ve Jill N. Claster, *Sacred Violence: The European Crusades to the Middle East (1095-1396)*, Toronto 2009, s. 28-29.

²⁶⁶ Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 52-53. Ayrıca bkz. Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, s. 9; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, s. 36-37.

²⁶⁷ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 1; a.mlf, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", s. 66.

²⁶⁸ Ahmet Refik Altınay, *Haçlılar (1095-1291)*, haz. Güray Kırpık, İstanbul 2007, s. 33.

²⁶⁹ Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, s. 37.

²⁷⁰ Runciman, *A History of the Crusades*, I, 84.

²⁷¹ Migne, *Patrologia Latina*, 115: 656-657, 161:720, s. 511-512.

bundan bir kaç yıl sonra, kutsal bir savaşın kurbanlarını *martyr*'lerle (şehit) aynı derece saydı, eğer bunlar dinsizlere karşı Hıristiyanlık namına hayatlarını kaybederlerse günahları affolunacaktı.²⁷² Papa'nın tavsiyesi üzerine, birbiriyle daima savaş halinde olan asilzade ve şövalyelerin Hıristiyanlığın düşmanlarına karşı birleşmeleri de böylece Avrupa'nın yararına olacak bir durumdu. Bu anlamda hareketin başlamasına öncülük eden kilisenin doğuya yapılacak bir seferin sağlayacağı faydaları topluma teşmil ederken, geniş bir taraftar kitlesine ulaşması bakımından dinî motifi ön plana çıkarması da oldukça tabiiydi. Haçlı seferine katılanlara günahlarının affını ve uhrevî mükâfat vaadi de asıl amacına hizmet eden bir araç olmuştu.²⁷³

Öte yandan Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın kuzeni Süleyman Şah, Bizans içindeki taht kavgalarından istifade ederek 1078 senesi içinde İstanbul'un hemen yakınındaki İznik'e (Nicaea) yerleşerek Anadolu'daki Türk hakimiyetini kurmuş ve 1081'de Bizans'a yapılan bir antlaşmayla bu gerçeği kabul ettirmişti.²⁷⁴ Kudüs'ün ardından Antakya'nın da 1085 yılında Selçukluların eline geçmesi Hıristiyanlar açısından ayrı bir sorunu da beraberinde getirmişti. Çünkü Avrupalı hacıların o döneme kadar kullanmış olduğu ana güzergahlardan biri, Bizans'ın emniyetli toprakları olan Anadolu'dan geçerek Antakya üzerinden Kudüs'e uzanmaktaydı, ancak Avrupalıların tabiriyle 'Sarazen'lere'²⁷⁵ kaybedilen bu beldeler artık sadece Hıristiyan askerî birlikleri eşliğinde ziyaret edilebilirdi.

Şu bir gerçek ki 11. yüzyılda Ortadoğu'daki Selçuklu Fâtımî mücadelesi, tecrübesiz idarecilerin varlığı ve bölgenin istikrarsızlığı Hıristiyan hacılara birçok güçlük çıkarmaktaydı. Ancak bu mücadele Filistin ve Suriye ötesine geçmemişti.²⁷⁶ Yine Anadolu'da fetihler hızla devam etmekteyken ister istemez bazı Hıristiyan toplumlar olumsuzluklarla karşılaşmıştı. Bunlardan farklı ülkelere sığınanlar olmuş, ama çoğunluk yerinde kalmış ve çalkantılı dönem sona erdikten sonra birçoğu eski düzenini kurmuş, hatta

²⁷² Migne, *Patrologia Latina*, 126: 816, s. 512.

²⁷³ Bkz. Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", s. 66; a.mlf., "Haçlılar", *DİA*, XIV, 525.

²⁷⁴ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 2; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, s. 32.

²⁷⁵ Sarazen (Latince: Saraceni) kelimesi Orta Çağ Batı dünyasında İslam öncesi ve sonrası Araplar için kullanılan bir ifadedir. Daha sonra genel olarak Müslümanlar için kullanılmıştır. Detaylar için bkz. İrfan Şahîd, "Saraceni", *EF*, IX, 27-28.

²⁷⁶ Bkz. Güray Kırpık, *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, İstanbul 2009, s. 38. Ayrıca bkz. Claude Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, ed. Maurice Agulhon - Paul Lemerle, Paris 1983, s. 23; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 65.

bazıları Türklerle uzlaşmayı tercih etmişti. Antakya’da Bizans’a bağlı olan kiliseler camilere çevrilmeyip, yerli Hıristiyanlara tahsis edilmişti. Yine bunun gibi Kudüs’te Atsız’ın isyancılara karşı vermiş olduğu ölüm cezası Hıristiyanların çoğunluğunu kapsamıyor; onlar Fâtımîler döneminde Musevîler gibi kendilerine tahsis edilen mahallelerde ikamet ediyorlardı. Dönemin çağdaşı olan Kıptî bir yazar Atsız’ı övmekteydi ve bunun aksine daha sonra iktidarı ele geçirecek olan Haçlılar hakkında şikayetlerde bulunmaktaydı.²⁷⁷

Türklerin fetihleri Batılı hacıların Anadolu’dan geçişini imkânsız kılmış olabilirdi ancak Filistin’de durum gayet iyiydi. Bölge deniz yoluyla ziyaret edilebilmekteydi, ki 11. yüzyıla baktığımızda Hac seyahatlerinin çoğunluğu Akdeniz yolu üzerinden gerçekleşmekteydi.²⁷⁸ Kudüs’ü elinde tutan Türkler kısa bir süre sonra hac ziyaretlerinin şehrin ekonomisini güçlendirme noktasında ne kadar önemli olduklarını anlamış; bu sebeple de hac yolunu bütün sıkıntı verici engellerden temizlemişlerdi.²⁷⁹ Bütün bunlara rağmen hacıların birçoğu karşılaştıkları sıkıntıları Kudüs’ün Müslümanların elinde bulunmasına bağlıyor; memleketlerine döndüklerinde Türkler’in Kudüs’te bulunan kutsal yerleri tahrip ettiği ve hacılara karşı zalimce aşağılamalarda bulduklarına dair kışkırtıcı haberler yayarak, Müslümanları bu bölgeden sürmek için propagandalar yapıyorlardı.²⁸⁰ Buna en iyi örnek 1064-65 yıllarında yaşanan bir olaydı: Yaklaşık on iki bin kişilik bir Alman grubu Kudüs’e varmadan önce bedeviler tarafından birçok defa taciz edilmiş, birçoğu hayatını kaybetmiş ve kalanlar da hayatlarını kurtarmak için silahlanmak zorunda kalmıştı.²⁸¹ Ancak Cahen’in de belirttiği gibi henüz o tarihte Türklerin bölgede bulunmadığı bir sırada onların bu olaydan sorumlu tutulmaları doğru bir yargı değildir.²⁸² Batıya çoğalarak ulaşan bu tip haberlere birçok hayal ürünü hikayeler de ilave edilerek halk galeyana getirilmekteydi ve

²⁷⁷ Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, s. 26-27.

²⁷⁸ Bkz. Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, s. 29-30.

²⁷⁹ Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 65.

²⁸⁰ Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, s. 23; Kırpık, *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, s. 38.

²⁸¹ Detaylar için bkz. *Annalist of Nieder-Altaich*, “The Great German Pilgrimage of 1064–65”, İng. trc. James A. Brundage, *The Crusades: A Documentary History* içinde, Wisconsin: Marquette University Press, 1962, s. 3–7.

²⁸² Cahen gibi bazı Batılı yazarlar Hıristiyanların, bazı istisnalar dışında genel olarak Türk ve Araplar tarafından şiddete maruz kalmadığını kabul etmektedir. Bkz. Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, s. 29-30. Hıristiyan hacıların yaşamış olduğu benzer olaylara Müslüman hacıları da maruz kalmıştı. Bağdat’tan yola çıkan bir kabile yolda bedevilerin saldırılarına maruz kalmış, mallarını yağmalamışlar ve bazıları da canlarından olmuştu. Bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, X, 186.

bundan da en çok kilise istifade edecekti; zira İslam karşıtı propagandalar Haçlı seferlerinin zeminini oluşturacak olan en büyük etkenlerden biri haline gelmişti.²⁸³

Tarihte pek çok hânedanın varlığına son vermiş olan taht kavgaları Türkler'in de nihâi kaderini belirleyecekti. 1086 yılında Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Türk beyleri arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden hâkimiyet bölünmüş; Melik Şah'ın vefatının (1092) ardından da Büyük Selçuklu Devleti içindeki otorite boşluğu ve iktidarı ele geçirmek için hânedan mensupları arasında başlayan mücadeleler, Türk dünyasını zor duruma sokmuştu.²⁸⁴ Bu mücadelelerin bir sonucu olarak Haçlı Seferinin ana güzergahı olacak olan Suriye gibi iç bölgeler parçalanmaya başlamıştı. Selçuklu emirlerine muhalefet eden akrabaları arasındaki rekabetler artarak, Selçuklu emirliklerini de uzaklarda olup bitenlere karşı kayıtsız hale getirmeye mecbur bırakıyordu.²⁸⁵ Endülüs'te, Mülûkü't-Tavâif dönemi Müslüman topraklarının savunmasını düşman saldırılarına karşı zayıf düşürmüş; aynı akıbet Türkleri ve hakim oldukları bölgeleri de beklemekteydi. Türkleri yakından takip eden Bizans imparatoru I. Aleksios, güçlü ordularla yapılacak birkaç seferin Anadolu'daki Türk kudretini tamamen kırabileceğine inanıyordu.²⁸⁶ Neticede imparatorluğun geleneksel politikasına uyarak, Batı'dan yardım talebinde bulunmuştu ve 1089 yılında II. Urbanus'un I. Aleksios üzerindeki afrozun kaldırılmasıyla birlikte başlayan ilişkiler 1095 yılında meyvesini vermişti.²⁸⁷

İmparatorun yardım isteğini kabul eden Urbanus bu talebi farklı bir açıdan değerlendirmişti. Bizans'ın geleneksel olarak göreve almış olduğu Normanlı süvariler yerine, Batı'nın kavgacı şövalyelerini, topraksız köylülerini, açlık ve sefalet içinde yaşayan halkını göndermeyi daha uygun buluyordu. Böylece Avrupa'da hedeflenen barış ve huzur ortamına engel olabilecek pek çok unsur imha edilmiş olacaktı. Geniş kitleleri bu hususta etkilemek için sadece iyi ücret propagandasının yeterli olmayacağı aşikârdı. Doğuya düzenlenecek sefer İsâ aşkı, din uğruna fedakârlık ve din kardeşlerine sevgi teması üzerine

²⁸³ Bkz. Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 66-67.

²⁸⁴ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 3.

²⁸⁵ Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, s. 23-24.

²⁸⁶ Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 391.

²⁸⁷ Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 102; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 3; Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, s. 40.

oturtulmalıydı.²⁸⁸ Türkleri Hıristiyanlara zulmeder şeklinde görmeyi alışkanlık haline getirmiş olan 11. asır Batı toplumu, Cluny vaizlerinin canlandırmış olduğu Kudüs sevgisini yavaş yavaş bir tutkuya dönüştürmekteydi. Bu tutkuyla beraber Müslümanlara karşı duyulan nefreti eyleme geçirmek pekâlâ mümkün olabilirdi.

III. Haçlı Seferlerinin Başlaması

27 Kasım 1095 senesinde Fransa’da düzenlenen Clermont Konsili sırasında Papa II. Urbanus, açık geniş bir alanda asilzade, şövalye, din adamları ve halktan oluşan büyük bir kalabalığa etkileyici bir şekilde hitap ederek ‘Haçlı Seferine’²⁸⁹ katılmaya çağırmıştı. Bu davetin nasıl büyük bir çılgır açacağını o zamanlar kendisi dahi tahmin edemezdi. Zaten o, başlatmış olduğu hareketin meyvelerini görmeden de dünyadan göçüp gidecekti. Urbanus, doğudaki din kardeşlerini yirmi senedir Türkler’in baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşın gerekli olduğunu, şövalyelere hitaben birbirleriyle uğraşmaktansa ‘Tanrı’nın Kutsal Savaş’ına’ katılmanın dinî açıdan çok şerefli bir görev olduğunu ve doğuda harabe içerisinde bulunan kutsal mekanların bir an önce inançsızların elinden kurtarılması gerektiğinin propagandasını yapmıştı. Büyük bir hac yolculuğu olacağı belirtilen bu sefere katılacak olanların doğal olarak hacı kabul edileceğini ve günahlarının affedileceği de vurgulanmaktaydı.²⁹⁰ Böylece Papa sadece Bizans’ın Türklerin tehdidinden kurtarılmasını değil de aynı zamanda Kudüs’ün alınmasını da hedef olarak göstermekteydi.

²⁸⁸ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 4; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 391; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 57.

²⁸⁹ Sefere katılmak üzere kutsal yemini veren ‘hacılar’ elbiselerine kırmızı bir haç işareti dikmişlerdi. Bu haç işareti sefere çıkarken kıyafetlerinin ön kısmına dikilirken, dönüşlerinde ise sırt kısmına dikilirdi. Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 109; Claster, *Sacred Violence*, s. 37. Bundan dolayıdır ki kendilerine ‘haç taşıyıcıları’ anlamında kısacası Haçlılar denilmiştir. Ancak ‘Haçlı’ veya ‘Haçlı Seferi’ tabiri 12. yüzyılının sonlarından itibaren kullanılmaya başlamıştır. Çağdaşları bu seferden genel olarak ‘iter’ (seyehat) veya ‘peregrinatio’ (hac) şeklinde söz etmekteydiler. Bkz Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, Tr. trc. Ekin Duru, İstanbul 2014, s. 60. Dönemin Müslüman tarihçileri ise Haçlılar için ‘Franklar’ ifadesini kullanmıştır; Doğu’da ilk defa Osmanlılar tarafından Fransızca ‘Croisades’ kelimesinin karşılığı olarak ‘Ehl-i Salib’, Araplar tarafından da ‘Salıbiyyün’ şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Claude Cahen, ‘Crusades’, *EP*, II, 64; Demirkent, ‘Haçlılar’, *DİA*, XIV, 525.

²⁹⁰ Papa II. Urbanus’un konuşması yıllar sonra farklı müellifler tarafından kaleme alınmıştır; dolayısıyla Papa’nın kesin olarak nasıl bir konuşma yaptığı bilinmemektedir. Bkz. Dana Carleton Munro, ‘The Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095’, *AHR*, XI. c. sayı 2, (Ocak 1906), s. 231. Papa’nın konuşmasıyla ilgili en önemli beş kaynak şudur: Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ.* içinde, III. 322-324; Robert the Monk, a.g.e. içinde, III, 727-730; Baldric of Dol, a.g.e. içinde, IV, I2-I5; Guibert of Nogent, a.g.e. içinde, IV, I37-I40; William of Malmesbury, *De Gestis Regum Anglorum*, ed. William Stubbs, London 1889, II, 393-398. Diğer kaynaklarla ilgili açıklamalar için bkz. Munro, s. 232-234.

Urbanus belli ki düzenli askerî bir sefer planlıyor, zira sefere katılmayı sadece silâh taşıyan şövalyelerle, yani genç ve sağlıklı kişilerle kısıtlamaya çalışıyor; keşiş ve papazların gitmesini özellikle yasaklıyordu. İhtiyar, hasta, kadın ve çocukların da sefere çıkmaması konusunda uyarılarda bulunuyordu. Hastaların bile şifa bulmak için katılmış olduğu hac seferlerinden oldukça farklı olan, Urbanus'un silahlı bir hac seferi olarak takdim ettiği bu sefere daha sonra yüzbinlerce insan 'Haç Yemini' vererek katılacaktı. Papa tarihte bir ilk olarak hacılara kılıç kuşandırmış, Clermont'ta onu dinleyenler '*Deus vult!*'²⁹¹ (Tanrı böyle istiyor) diye haykırarak onun çağrısına karşılık vermişti.²⁹²

Kutsal savaş çağrısına icabet edenlerin çoğunun dini duygularla hareket etmiş olduğu aşıkardı; ancak bir o kadar da maddi çıkarların peşinde olanlar vardı. 1094 yılındaki sel felâketini ve salgın hastalıkları ertesi yıl kuraklık ve açlık takip etmişti. Urbanus'un bahsetmiş olduğu '*Sokaklarında süt ve bal akan... Lezzetlerin bol olduğu ikinci bir cennet*' olan Kudüs topraklarına yerleşme imkânı yoksul, borçlu, topraksız köylü ve benzer şekilde hiçbir şeye sahip olmayan insanları cezbeden bir hayaldi. Papa ülkenin sakinlerini doyurmaktan âciz olduğunu ifade etmekten de çekinmemişti dolayısıyla insanların kaybedecek çok az şeyleri vardı. Ülkede kaldıklarında ya açlıktan ölecekler ya da zengin doğuda kendilerine yeni bir hayat kurabilme gayesiyle yollara döküleceklerdi.²⁹³

İlk sefer fakir halk kadar, Haçlı seferlerinin asıl bel kemiğini oluşturacak olan şövalyelerle birlikte aristokrat aileleri de heyecanlandırmıştı. Sunulan bu fırsat kişisel tutkuları, kavgacı yönlerini, en önemlisi de servetlerini arttırmak ve makam sahibi olabilmek için kaçırılmayacak kadar büyüktü. Zira Avrupa'da araziye ait olan veraset ilk doğan çocukların hakkıydı. Bu durum özellikle kuzey Fransa'da yerleşmiş bir gelenektir. Bu yüzden de küçük oğullar talihlerini başka yerlerde aramak zorundaydı. Böylece Batı'da herhangi bir geleceği olmayan asilzâdeler, Doğu'da toprak elde edebilme ve devlet kurma hayaliyle bu

²⁹¹ Bu ifade klasik latince '*Deus vult*' şeklinde yazılmaktadır. Kaynaklarda '*Dieu le veut*' (Fransızca) ve Orta Çağ da yaygın olarak kullanılan katalanca şekliyle '*Deus lo vult* veya *Deus lo volt*' olarak da geçmektedir.

²⁹² Robert the Monk, *Robert the Monk's History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana*, İng. trc. Carol Sweetenham, Burlington ve dğr. 2005, s. 81-82. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 108-109; Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, s. 20-23; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 5; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 67-70.

²⁹³ Robert the Monk, s. 80-81. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 114; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 8; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 73-74, 85.

sefere katılmışlardı. Birinci Haçlı Seferinin kontların ve düklerin liderliğinde gerçekleşmiş olması bunun en belirgin göstergesidir.²⁹⁴

Neticede Avrupa toplumu Papa'nın çağrısına büyük bir coşkuyla katıldı. O kadar ki hemen hepsi bir an önce yola koyulmak için sabırsızlanmaktaydı. 'Kavimler Göçü'nün' bir benzeri olarak karşımıza çıkan bu fenomenin, şu veya bu diye gösterebileceğimiz kesin bir tek itici güç yoktur, ancak birçok unsurun ve elverişli şartların bir araya geldiği ve mükemmel bir zamanlamanın yakalandığı kesindir. Şu da bir gerçektir ki "Kutsal toprakları kurtarma" sloganı, Haçlı seferlerinin hedefini açıklamaktan ziyade kamufle etmek maksadıyla kullanılmış; birçok Batılı yazarların ileri sürdüğü gibi asıl motifin dinî unsurun değil, ağır sosyal ve ekonomik şartların zorlamasıyla ve siyasi amacı gerçekleştirmek için tertiplenmiş olmasıdır.²⁹⁵

Cahen'in belirtmiş olduğu gibi 11. yüzyıla kadar Müslüman dünyasının imajı dikkat çekici bir şekilde çok mezhepli bir toplum olmasıdır. Bu toplumda doğal olarak Müslümanlar hâkim konumunda idi, ama büyük oranda diğer inançlara bağlı kitleler de sorunsuz şekilde varlığını korumuş ve çok sıkı biçimde iç içe geçmiş bu birlikteliğin bir benzeri başka toplumlarda pek görülmemiştir.²⁹⁶ Fakat buna rağmen bu seferlerin hedefi olarak gösterilen Kudüs, üstelik Hz. Ömer tarafından fethedildiği 638 yılından beri asırlar boyunca Müslüman hakimiyetinde olmasına rağmen, 'inançsızların' elinden kurtarılması gerekiyordu. Ne ilginçtir ki Haçlıların 'Kurtarma Operasyonu' sadece Türklere değil, Yahudilere ve kurtarmaya çalıştıkları bütün Doğu Hıristiyanlarına da fazlasıyla büyük sıkıntılar ve acılar vermiştir.²⁹⁷

²⁹⁴ Bkz. Heinrich von Sybel, *The History and Literature of the Crusades*, ed. ve İng. trc. Lady Duff Gordon, London 1861, s. 27. Batılı tarihçilerden ilk olarak Heinrich von Sybel haçlı seferlerinin nedenleri üzerine çalışmalar yapmıştır. Detaylar için bkz. a.mlf., *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, Leipzig 1881, s. 145-182. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 92.

²⁹⁵ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 1; a.mlf., "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", s. 66, a.mlf., "Haçlılar", *DİA*, XIV, 525-526.

²⁹⁶ Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, s. 20.

²⁹⁷ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 1.

İKİNCİ BÖLÜM

KUDÜS HAÇLI KRALLIĞI

Dinî veya dünyevî, Haçlıların motivasyonu ne olursa olsun hedef belliydi; Kudüs'e ne pahasına olursa olsun ulaşmak zorundaydılar. Haçlı yeminini yerine getiren kişi geri dönüşü olmaması gereken bir adım atmıştı, zira Kutsal Şehir'e kadar gitmeyip yoldan geri dönenler veya sefere çıkmayanlar aforoz edileceklerdi.²⁹⁸

Clermont konsilinden sonra II. Urbanus ile birçok din adamı Avrupa'nın dört bir yanında Haçlı seferi çağrısında bulundu ve Haçlıların sayısı kısa bir sürede on binlere ulaştı.²⁹⁹ Sefere çıkış tarihi 15 Ağustos 1096³⁰⁰ olarak belirlenip, Avrupa'nın her tarafından toplanan ordular, İstanbul'da birleşerek sefere buradan devam edeceklerine dair bir karar alındı. Bu zaman zarfı içerisinde hazırlıklar tüm hızıyla devam ederken, 1096 yılının baharında halkın alt tabakasını oluşturan binlerce cahil ve fakir insan doğuya uzanan yolları tutmaya başlamıştı. 'Halkın Seferi' olarak tanımlanan bu ilk dalganın başını keşiş Pierre l'Ermit'in liderliğinde toplanmış yaklaşık 20.000 kişilik bir ordu çekmişti. Haçlılar Macaristan ve Bizans topraklarında, özellikle Ağustos ayında ulaştıkları İstanbul'da birçok yağma ve tahribatta bulunarak ilerlemeyi başarmışlar; fakat Türkler'in kendilerini İznik bölgesinde tuzağa düşürmesiyle birlikte bu maceraları Kudüs'e ulaşmadan sona ermişti.³⁰¹ Bunların peşini ağırlıklı olarak Kuzey Almanlarından meydana gelen birlikler takip etmiş; seleflerinden pek farklı olmayan disiplinsiz bu gruplar da Avrupa boyunca geçtikleri

²⁹⁸ Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 109.

²⁹⁹ Doğu'ya gelen Haçlıların sayıları hakkında çeşitli rivayetler ve görüşler vardır. Bu rakamların özellikle Orta Çağ kaynaklarında fazlasıyla abartıldığı görülmektedir. Runciman'ın kanaatine göre 1096-1097 yılları arasında imparatorluk arazisine toplam 60.000 - 100.000 arasında haçlı gelmiştir. Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 169, 336-341. Ayrıca bkz. Malcolm Barber, *The Crusader States*, London 2012, s. 5.

³⁰⁰ Belirlenen bu tarih Hıristiyan geleneğine göre bakire Meryem'in ruhunu teslim ederek bu dünyadan göçmesi ve Cennetin Krallığı'na alınması (Grekçe'de "koimesis") anısına 15 Ağustos'ta kutlanan önemli bir bayramdır. Bkz. Ferda Barut, 'Bizans Sanatında "Koimesis" (Meryem'in Uykusu) Tasvirlerinin Kökeni ve İkonografisi', *Sanat Tarihi Dergisi*, XXI, Sayı/Number:2, 2012, 67-72.

³⁰¹ Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 123-127, 131-133; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 16-18.

yerlerde dehşet saçmışlardı. Rhein nehri bölgesinde Speyer, Worms, Mainz, Mosel, Verdun, Trier, Metz, Köln vb. Avrupa'nın daha birçok yerinde oturan binlerce Yahudinin mallarına el koyup hayatlarına son vererek, barbarlıklarını seferlerinin henüz başlangıç arefesinde ortaya koymayı ihmal etmemişlerdi.³⁰²

1096 yılının sonbaharında beş ordu halinde, asilzadelerin kumandasında yolculuğunu başlayan Haçlılar, birbiri ardınca İstanbul'a gelmeye başlamışlardı. Aralarında Fransa kralının kardeşi Dük Hugue de Vermandois, Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon ile kardeşleri Boulogne kontu Eustache ve Baudouin, Güney İtalya'dan Robert Guiscard'ın oğlu olan Norman reisi Bohemund ve yeğeni Tankred, Toulouse Kontu Raymond de Saint Gilles ve beraberinde Papa'nın elçisi sıfatıyla bulunan Le Puy piskoposu Adhemar, İngiltere kralının kardeşi Robert de la Normandie, Flandra Kontu II. Robert ve Champagne Kontu Etienne de Blois gibi, Avrupa'nın meşhur pek çok aristokrati da bulunmaktaydı.³⁰³

Bizans İmparatoru Aleksios bunların, Prenses Anna Komnene'nin ifadesiyle '*Her yönden akan bir sürü nehirler gibi... gelen bu barbarların*' hiçbir anlaşmaya riayet etmeyen, para düşkünü ve kendilerine itimat edilemeyen bir millet olduklarını çok iyi bildiği için tedbirleri almayı ihmal etmemişti.³⁰⁴ İmparator, Haçlı reislerinden Batı âdetlerine uygun şekilde kendisine vassallık yemini vermelerini istedi. Buna göre Haçlılar Türkler'den geri alacakları eski devlet arazisini Bizans'a teslim edecek ve küçük bölgelere de kuracakları Haçlı devletleri imparatoru yüksek otorite olarak tanıyacaktı. Buna karşılık imparator sefer boyunca Haçlıların ihtiyaçlarını karşılayacak ve yanlarına Bizans birliklerini verecekti.³⁰⁵

³⁰² Detaylar için bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 137-140; Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 176; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 20; a.mlf., "Haçlılar", *DİA*, XIV, s. 527; Simon R. Schwarzfuchs, "Crusades", *EJd*², V, 311.

³⁰³ Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV, 528. Hugue de Vermandois birinci ordunun; Godefroi de Bouillon (ve kardeşleri Eustache ve Baudouin de Boulogne) ikinci ordunun; Norman reisi Bohemund (ve yeğeni Tankred) üçüncü ordunun; Raymond de Saint Gilles (veya de Toulouse) dördüncü ordunun; Normandiya dükü Robert (de la Normandie), eniştesi Etienne de Blois ve kuzeni Flandra kontu Robert beçinci ordunun kumandanları idi. Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 142-164.

³⁰⁴ Anna Comnena (Komnene), *The Alexiad*, ed. ve İng. trc. Elizabeth A. Dawes, London 1928, s. 249. Anna, İmparator Aleksios'un ilk doğan çocuğudur. Eseri 1081-1118 yılları arası Bizans imparatorluğunun tarihini ihtiva eder. İlk Haçlı Seferleri için önemli bir kaynak niteliğindedir.

³⁰⁵ Runciman, *A History of the Crusades*, I, 145; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 21.

İstanbul'da toplanan ordular ancak 1097 yılının baharında, son ordunun kendilerine İznik kuşatması esnasında katılmasıyla birlikte seferlerine devam edebilmişlerdi.³⁰⁶ Haçlıların Dorylaion'dan Akşehir, Konya, Ereğli yolunu takip ederek Maraş ve Göksün üzerinden Antakya'ya, oradan da Kudüs'e ulaşmaları iki yıldan fazla sürmüştü. Başta İznik olmak üzere birçok şehir tahribata uğramış, yağmalanmış ve halkları hunharca katledilmişti. Başta sultan I. Kılıç Arslan olmak üzere Haçlıların ilerleyişini engellemeye yönelik Anadolu Selçukluların tüm çabaları yetersiz kalmış, kendi iç meseleleri yüzünden Haçlıların yürüyüşlerine engel olamamışlardı.³⁰⁷ Doğu'da 1098 yılında evvela Baudouin de Boulogne tarafından Urfa'da (10 Mart 1098), üç ay sonra da Bohemund tarafından Antakya'da (3 Haziran 1098) ilk Haçlı Devletleri kurulmuştu.³⁰⁸

7 Haziran 1099 yılının sabahında Haçlı orduları, son ümitlerini yitirmek üzereyken, kendilerine göre isimlendirdikleri *Montjoie* (Sevinç tepesi) tepesinden dört gözle beklenen Kudüs şehrini sonunda görebilmişlerdi. Burası muhtemelen günümüzde o bölgenin en yüksek noktalarından biri olan, Kudüs'e kuzey batı yönünde 7.5 km. mesafelik uzaklıkta olan Nebi Samuel köyünün bulunduğu tepeydi. Haçlılar güneş batmak üzereyken şehrin surları dışında büyük bir heyecanla ordugâhlarını kurmuşlar ve altı hafta boyunca sürecek olan kuşatmanın ilk adımlarını atmışlardı.³⁰⁹ Hıristiyanların sabırsızlıkla bekledikleri bu zafer, bir çırpıda bütün bir şehir halkının yok edilmesine, kültürlerinin, yaşam tarzlarının, sosyal ve etnik yapılarının ve bunun gibi birçok unsurun yitirilmesine sebep olacaktı. Kudüs bir gecede, tarihinde hiçbir benzeri olmayan vahşetle kana bulanacak ve kimliğinden tamamen koparılacaktı.

³⁰⁶ Runciman, *A History of the Crusades*, I, 168-169. Detaylar için bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 21-27.

³⁰⁷ Birinci Haçlı seferi sırasında 12 yıldır devam eden taht kavgaları, Hasan Sabbah'ın fedâileri vasıtasıyla işlettiği cinayetler, emîrlerin ihtirasları, vezirlerin liyakatsızlığı, hatunlarının saray entrikaları, mezhep çatışmaları gibi sebeplerden ötürü Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezi otoritesi sarsılmış, on binlerce insan hayatını kaybetmiş, köyler ve şehirler yakılıp yıkılmış, ülke siyasi, iktisadi ve içtimai buhranlara sürüklenmiş, enerjisini iç çatışmalarda tüketen İslam toplumu birliğini kaybetmiş ve bu yüzden Haçlılara karşı topyekûn bir cihad harekâtını gerçekleştirilememiştir. Detaylı bilgiler için bkz. Abdülkerim Özyayın, "Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyâsi ve İçtimâî Şartların Rolü", *SÜSD*, 5. sayı, Konya 2016, s. 1-18.

³⁰⁸ Runciman, *A History of the Crusades*, I, 206, 235; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 393-394.

³⁰⁹ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 9.

I. Kudüs'ün Haçlılar Tarafından İşgal Süreci

Haçlılar, doğu ülkelerinin halkına büyük bir korku sarmışlardı. Barbarlıkları her yerde ün yapmış, kötü itibarları dilden dile dolaşmaktaydı.³¹⁰ Bu duyumları alan Kudüs halkının bazı kesimleri, aralarında Ortodoks kilise mensupları ve Patrikleri bulunmak üzere şehri önceden terk etmişti. Buna rağmen şehirde on binlerce insan vardı ve birçoğu da kuşatmadan önce sur içine sığınmıştı. Kudüs'ün Fâtîmî valisi İftihârüddeve bu arada imkân nispetince bütün önlemleri almaya çalışmaktaydı. Henüz Haçlılar şehir kapılarına dayanmadan etrafta bulunan kilometrelerce genişlikteki bölgelerde ağaçları kestirmiş, şehrin dışında ve (Silvan havuzu dışında) civarda bulunan bütün kuyuları kapattırmış veya zehirletmişti. Atmış olduğu adımlardan en önemlisi de Hıristiyan halkını çoğunluğunu şehirden uzaklaştırmak olmuştu. 10. yüzyılda Kudüs'te Hıristiyanların sayısı Müslümanları geçmişti. Söz konusu asırda yaşanan bütün olaylara rağmen sayıları hala binleri bulmaktaydı. Vali haklı olarak Haçlılarla yapılabilecek iş birliğinden endişe duymaktaydı ve neticede bunlardan bazıları gerçekten de Haçlılara kuşatma sürecinde önemli ölçüde yardımcı olmuştu. Ancak Kudüs'te kalıp savunmayı destekleyecek olan bazı Hıristiyanlar da mevcuttu. Onlar gibi Yahudiler de şehirde kalma taraftarıydı. Hazırlıklar tamamlanmış; şehirde bol yiyecek depolanmış ve şehir içinde bulunan havuzlardan su ihtiyacı giderilmişti.³¹¹ Arap ve Sudanlı birliklerden oluşan güçlü bir garnizon görev başındaydı ve Mısır'dan acil yardım istenmişti.³¹² Kudüs halkının, beklenen yardımın kendilerine ulaşmasına kadar sebât ederek şehrin güçlü savunma duvarlarına güvenmekten başka çareleri yoktu.

Öte yandan şehrin konumu stratejik bakımdan asırlar önce çok iyi seçilmişti. Taarruza elverişli sadece kuzey yönü ile kısmen de olsa surun Siyon tepesi üzerinden geçtiği

³¹⁰ Latin kaynaklarında Haçlıların yamyamlıktan dahi çekinmedikleri rivayet edilmektedir. Mesela Antakya'nın güneydoğusunda bulunan Ma'arretü'n-Nu'man şehrini işgal eden Haçlıların açlıktan Müslümanların cesetlerini yedikleri zikredilmektedir. Bkz. Fulcherius Carnotensis, s. 267. Hagenmeyer (neşreden) dipnotlarda birçok konuya değinerek, tafsilatlı izahlarda bulunsa da 'korkunç bir açlıktan' bahsederek yamyamlık konusuna değinmemektedir. Bilginin İng. trc. için bkz. s. 112. Ayrıca bkz. Ralph of Caen, s. 116. İslam kaynaklarında böyle bir bilgi geçmemektedir; İbnü'l-Esîr, Haçlıların üç gün boyunca şehrin halkını katlettiğini bildirmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 232-233.

³¹¹ Sur içinde su kaynağı bulunmamaktadır, ancak Romalıların geliştirdiği su sistemi o dönemlerde hala kullanılmaktaydı. Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 279.

³¹² Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 279-280; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 394; Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 137.

güney batı kesimi bulunmaktaydı. Şehrin diğer tarafları ise derin vadilerle çevriliydi. Doğu kısmı Kidron uçurumunun dik yamaçlarıyla korunuyordu. Güneydoğuda arazi Gehenna vâdisine doğru sarkmaktaydı. Üçüncü ve daha az derin olmayan bir vâdi de batı suru boyunca uzamaktaydı. İç kale, Davud kulesi, batı surun ortalarında olup, tepeye, Yafa kapısına doğru giden yola hâkimdi. Fâtımîler şehri Artuklular'dan teslim aldıktan sonra surların onarımını da ihmal etmemişlerdi.³¹³

Kudüs'ün önünde toplanan Haçlıların savaş gücü, aralarında 1200-1300 şövalyenin de bulunduğu yaklaşık 12.000 kişiden ibaretti.³¹⁴ Kumandanlar, birliklerini fazla dağıtmadan surların kuzeybatı kısmına mevzilenerek şehre üç cepheden taarruz edeceklerdi. Robert de la Normandie ile Flandre kontu Robert kuzey surların merkez kısmında, Şam kapısının karşısına konuşlanmışlardı. Şehrin kuzeybatı ucundan Yafa kapısına kadar uzanan sur kesimi ise Godefroi de Bouillon ve kendisine daha sonra katılan Tankred'e havale edildi. Raymond de Toulouse ise başta kuzeyde Yafa kapısının karşısında bulunmaktaydı; daha sonra sağ kanat ilerleyerek güneyde Siyon Dağı'nda karar kıldı.³¹⁵

Haçlıların ilk taarruz girişimi 13 Haziran'da başarısız bir şekilde sonuçlanmıştı. Zira bir gün önce Zeytindağı'na yaptıkları hac ziyareti esnasında ihtiyar bir keşişin kehanetine aldanmışlardı. Onlara ertesi gün şehre saldırımları durumunda başarıya ulaşacaklarını ısrarla telkin etmiş; ancak hazırlıksız, özellikle gerekli teçhizat olmadan bir neticeye ulaşamayacaklarını anlayan Haçlılar geriye çekilmek zorunda kalmıştı. Kudüs'ün güçlü surları dışında Müslümanların savunma aletleri de çok daha iyi durumdaydı. Şehirde bol miktarda demir, bakır ve halat tedariki bulunduğu bildirilmektedir. Saldırı esnasında Kudüs birlikleri hedef alınan surlar boyunca etkili savaş aletleriyle Haçlılara karşılık vermişler; istilâcıların ise malzeme kıtlığından dolayı inşa edebildikleri tek bir merdiven ile beraberinde bulundurdıkları mancınık gibi aletler dışında yeterli miktarda teçhizatı

³¹³ Runciman, *A History of the Crusades*, I, 279. Surların onarımı için bkz. a.g.e., I, 267.

³¹⁴ Raimundus Aguilers, s. 259. Raimundus'un vermiş olduğu rakamlar, Runciman gibi birçok bilim adamı tarafından kabul görmüştür. Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 285; David Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, Tr. trc. L. Ece Sakar, İstanbul 2011, s. 73. Sûr'lu William'in verdiği bilgilere göre Haçlı sayısı 40.000 civarındaydı. Bunlardan 1500'ü şövalye ve 20.000'i de piyade idi. Bkz. Willermus Tyrensis, I, 349.

³¹⁵ Bkz. *Gesta Francorum*, s. 100-101; Raimundus Aguilers, s. 250; Ralph of Caen, s. 133; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 280; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, s. 73.

bulunmamaktaydı. İftihârüddeve'nin karargâhının da bu esnada Yafa kapısı civarında bulunduğu tahmin edilmektedir.³¹⁶

Haçlılar uğradıkları hezimetin ardından, bir sonraki taarruz hareketi için daha iyi hazırlık yapmak üzere kollarını sıvadılar. Fakat zaman onların aleyhine işlemekteydi. Etrafta yemeğe elverişli pek bir şey bulunmuyordu. Yakın bölgede canları pahasına su temin edebilecekleri tek yer, güney surun dışında, şehir mancınıklarının hedef alanında bulunan Silvan havuzu idi ki; bunun suyu da Müslümanlar tarafından daha önceden kullanılmaz hale getirilmişti.³¹⁷ Haçlıların açlık ve susuzlukları giderek artıyor, alışık olmadıkları sıcak iklim şartları durumlarını daha da güç hale getiriyordu; üstelik uzaklarda her an başka Müslüman orduları belirebilirdi. En büyük sıkıntıları da gerekli kuşatma aletlerin yapımı için tahta vb. ham maddeleri temin edemiyor olmalarıydı.³¹⁸ Merdiven ve kule gibi teçhizatlar olmaksızın şehrin surlarını aşmak mümkün değildi. Bu sure zarfında önemli bir gelişme oldu. Şehri kuşatmalarının ardından uzun vakit geçmeden imdatlarına denizden yardım filoları yetişmişti; ikisi Cenevizli olmak üzere altı Hıristiyan gemisi Fâtimî donanmalarını atlatarak Yafa limanına yanaşıp Haçlılara malzeme ulaştırmayı başarabilmişti. Bu esnada boş durmayan Haçlı reisleri civar bölgeleri tarayıp, ihtiyaçlarını giderecek erzak ve malzeme temin etmeye çalışıyordu. Sonunda Tankred'in böyle bir sefer sonrası beraberinde getirmiş olduğu bol miktarda kereste ile denizyoluyla gelen malzemeler işlerini görmeye yeterli olmuştu.³¹⁹

Malzemenin yetişmesinin ardından Haçlılar vakit kaybetmeden işe koyuldular. Bir yandan Godefroi ile Raymond, gemilerle birlikte gelen Cenevizli ustaların yardımıyla kendilerine birer kuşatma kuleleri³²⁰ yaptırırken, diğer yandan da din adamları, bitkin

³¹⁶ Söz konusu olan merdiven Tankred ile Robert de Flandre'nin birlikleri arasındaki savaşa dayandırılmıştı. Bkz. Ralph of Caen, s. 134. Diğer bilgiler için bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc., s. 119, 130; Raimundus Aguilers, s. 251; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 281; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, s. 76.

³¹⁷ Bunun dışında Haçlılar su ihtiyaçlarını gidermek üzere kilometrelerce yürümeleri gerekmektedir. Su o kadar değerli olmuştu ki aralarında yüksek fiyata satıyorlardı. *Gesta Francorum*, s. 101. Ayrıca bkz. Robert the Monk, s. 197.

³¹⁸ Bkz. Raimundus Aguilers, s. 251-252; Ralph of Caen, s. 138; Willermus Tyrensis, I, 353-354; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 281.

³¹⁹ Bkz. *Gesta Francorum*, s. 101-102; Raimundus Aguilers, s. 252-253; Ralph of Caen, s. 136; Willermus Tyrensis, I, 355-357; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 282.

³²⁰ Tekerlekler üzerinde hareket edebilen bu kuleler, tahtadan yapılmış; ateşten zarar görmesin diye de etrafi hayvan derileriyle kaplatılmıştı. Bkz. *Gesta Francorum*, s. 102; Ralph of Caen, s. 136; Willermus Tyrensis, I, 358.

düşmüş olan Hıristiyanların moralini yüksek tutmak üzere harekete geçti. Manevi güçlerin kendilerine yardım edeceği yönünde vaazların ardından oruç tutma emri verildi. 8 Temmuz'da bütün ordu din adamların eşliğinde yalın ayak şehri tavaf edip Zeytindağı'na çıkarak dini bir tören gerçekleştirdiler. Bu süreçte Mısır orduları yola çıkmıştı ve zaman giderek daralıyordu. Kudüs'ün bir an önce alınması gerekiyordu ve Haçlılar, kendilerini madden ve manen hazır hissettikleri 13-14 Temmuz'da büyük bir coşkuyla taarruza geçtiler.³²¹

Diğer tarafta kuşatma kulelerinden bihaber olan Müslümanlar, durum karşısında şaşkına döndü. Haçlıların yanaşmalarını engellemek üzere bütün şehir halkı derhal harekete geçti. Şehir kuzey ve güney olmak üzere iki taraftan kuşatılmıştı. İlk taarruzda olduğu gibi Raymond ve ordusu güneye yerleşmişti. Kuzeyde ise sol kanat ilerleyerek, surun doğu kısmına menzillenen Godefroi, Tankred ve iki Robert'in orduları şehri kuşatma altına almıştı. Bu sırada karargâhı Davud kalesinde olan vali İfitiharüddeve, kuvvetlerini ve mancınık gibi savaş aletleri ikiye ayırmak zorunda kalmıştı. Kendisinin bizzat başında bulunduğu bir birlik güneybatıda Raymond'a karşı, diğer bir birlik de şehrin diğer kısmında savunmak üzere bulunuyordu. Müslümanlar bütün teçhizat ve imkanlarıyla Haçlıların duvara yaklaşmasına engel olmaya çalışıyorlar; onların üzerine saman veya ip dolusu çuvallar, odunlar ve halılar dahil olmak ellerine geçen herşeyi atarak geri püskürtmeye gayret ediyorlardı. Bununla beraber taş, kızgın yağ, sulu ateş gibi nesnelere de kulelerin yaklaşmasına fırsat vermemek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Saldırıları o kadar şiddetliydi ki, kuzey duvarının savunmasında kadınlar bile yardım etmekteydi.³²²

Haziran'dan bu yana 40 gün boyunca süren kuşatmanın ardından, 15 Temmuz Cuma günü Godefroi'nın birlikleri kuzey cepheye, kuşatma kulesini duvara yanaştırmayı başardılar. Öğleye karşı şehre inen birlikler, Şam Kapısı'nı açarak ana kuvvetin içeri girmesini sağladılar. Büyük bir gürültüyle; 'Tanrı bize yardım et!' çığlıklarıyla şehrin içerisine doğru nüfuz etmeye başladılar. Savunmanın yarıldığını gören şehir halkı çaresizce Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Harem-i Şerif'e doğru geri çekildi. Fakat yeni bir savunma

³²¹ Bkz. *Gesta Francorum*, s. 103; Raimundus Aguilers, s. 255-258; Robert the Monk, s. 197-199; Willermus Tyrensis, I, 358-360 Runciman, *A History of the Crusades*, I, 283-284.

³²² Detaylı bilgiler için bkz. *Gesta Francorum*, s. 102-103; Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 120; Raimundus Aguilers, s. 258-260; Ralph of Caen, s. 139-140; Willermus Tyrensis, I, 360-366; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 285; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, s. 77.

cephesi oluşturmaya fırsatları olmadan, onları takip eden Tankred ve adamları üzerlerine saldırdılar. Müslümanlar canlarını kurtarmak için Tankred'e büyük miktarda kurtuluş parası vad ederek Haçlıların sancağını camiye asmayı kabul ettiler. Halkın diğer bir kısmı korku içinde şehrin henüz ele geçirilmemiş güney mahallelerine doğru kaçmaktaydı. Bu süreçte olup bitenden henüz haberi olmayan İftiharüddeve güney cephede savunmayı hala sürdürmekteydi. Ancak Haçlıların elinden kurtulmayı başaranların yanına sığınmaya çalıştıklarını ve en önemlisi Haçlı bayrağının Harem-i Şerif'te dalgalandığını görünce, her şeyin kaybedildiğini ve Kudüs'ün düştüğünü anlamıştı. Kısa bir süre sonra Raymond'un ordusu da şehre akın etmeye başlamıştı zaten.³²³

Sonunda Kudüs'e girmeyi başaran Haçlılar zincirden boşanmış büyük bir vahşetle Kudüs halkının üzerine üşüştiler. İki gün boyunca ihtiyar, kadın, bebek gözetmeksizin insan havsalasının alamayacağı büyüklükte bir katliam gerçekleştirdiler. Görgü tanıklarından biri olan tarihçi Raimundus Aguilers, Raymond'un cephesinde Sarazenler'in hiç mağlup olamayacakmış gibi savaştıklarını anlatarak, neticede nasıl kafalarının uçurulduğunu, bazılarının nasıl kulelerden atılan oklarla delik deşik edildiğini ve bazılarının nasıl işkence görerek kızgın alevlerde yakıldığını nakletmektedir. Yazar sözlerinin devamında *'Evlerde ve caddelerde kafatasları, el ve ayak yığınları yükseliyordu. Bir sürü adam ve şövalye cesetlerini çiğneyerek oraya buraya koşturuyordu.'* sözleriyle işlenen vahşeti dile getirmiştir.³²⁴ Tarihçi Fulcher ise Haçlı işgal ve yağmasını şu şekilde anlatmaktadır: *'Şövalyelerimiz, Sarazenler'in başvurdukları bir hileyi öğrendiler; onların canlıyken iğrenç boğazlarından yuttukları altınları çıkarmak için bunları öldürdükten sonra karınlarını deştiler. Hatta birkaç gün sonra bazı cesetler, bu altınlara daha kolay ulaşabilmek için yakıldı. Adamlarımız ellerinde kılıçla şehirde her yeri adım adım dolaşip kimseyi canlı bırakmadı. Merhamet dileyenleri bile öldürdü. Şehir halkının evlerine girip ne buldularsa gasp ettiler. Zengin veya fakir olsun, o kişi ilk olarak girdiği eve sahip olacak ve binanın*

³²³ Bkz. *Gesta Francorum*, s. 103; Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 121; Raimundus Aguilers, s. 260; Ralph of Caen, s. 141-144; Willermus Tyrensis, I, 366-370; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 285-286; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, s. 81. İşgal sürecinde saldırı pozisyonları için bkz. EK 10.

³²⁴ Raimundus Aguilers, s. 261.

*içinde bulunanlar da kendisine ait olacaktı. Bu uygulama herkes tarafından kabul görmüştü. Bu şekilde birçok fakir insan zengin hale gelivermişti.*³²⁵

Harem-i Şerif'te işlenen cinayet ise daha korkunçtu. *Gesta Francorum*'un müellifine göre ölümlerin yerde biriken kanları Haçlıların ayak bileklerine kadar çıkmaktaydı. Katliamın, işgalin ertesi sabahı dahi devam ettiğini, canlarını kurtarmaya çalışan insanların Mescid-i Aksâ'nın damına çıktığını, ancak burada Haçlılar tarafından kafalarının uçurulduğunu veya damdan düştüklerini kaydetmektedir.³²⁶ Böylece buraya sığınan ve kendilerine Tankred tarafından eman tanınan Müslümanlar bile hunharca katledilmişti. Raimundus şahit olduğu görüntüleri anlatmak üzere daha mübalağalı ifadeler kullanarak, tapınakların bulunduğu bölgede kan birikintilerinin diz boyu olduğunu söylemektedir.³²⁷ Şehirde bulunan Yahudilerin akıbeti de Müslümanlarınkinden farklı olmadı. Haçlıların şehre girmesi üzerine onlarda topluca ana sinagoglarına sığınmışlardı. Ancak burası ateşe verilince mabetleri içinde diri diri yandılar.³²⁸ Gerek Haçlı gerek İslam tarihçilerine göre vali İftiharüddeve ve yanında bulunan muhafız birlikleri dışında neredeyse hiç kimse canını kurtaramamıştı. Bunlar vaktinde Davud kalesine çekilmeyi başarmışlardı. Burada birkaç gün savaştıktan sonra hayatlarının bağışlanması şartıyla teslim olmayı kabul etmişlerdi. Kale Raymond'a teslim edildikten sonra şehri terk etmelerine ve buradan Askalan'a geçmelerine müsaade verildi.³²⁹

Kudüs sokakları ceset yığınlarıyla dolmuş, halkın evleri ve malları gasp edilmiş, Kubbetu's-Sahre kutsal bir yer olmasına aldırış edilmeden yağmalanmıştı. Tankred ve adamlarının burada her biri 3600 dirhem ağırlığında olan 40'tan fazla ayaklı gümüş şamdana, ağırlığı 40 Şam rıtlı³³⁰ olan bir gümüş lambaya, yine gümüşten 150 küçük kandile

³²⁵ Fulcherius Carnotensis, s. 301-304, İng. trc. s. 122-123. 'Bir evi veya konağı, herhangi bir malı ilk olarak kim sahiplendiyse, o onun mülkiyeti kabul edilmiştir. Bir başkası tarafından asla talep edilemez.' şeklindeki uygulama; Haçlılar arasında adet haline gelmiş ve bir çok kaynakta zikredilmiştir. Bkz. Raimundus Aguilers, s. 248; Ralph of Caen, s. 152; Albertus Aquensis, s. 433; Willermus Tyrensis, I, 372.

³²⁶ *Gesta Francorum*, s. 103-104. Fulcher tapınak bölgesinde 10.000 kişinin öldürüldüğünü ilave ederek benzer bilgiler vermektedir. Bkz. Fulcherius Carnotensis, s. 301, İng. trc. s. 121-122.

³²⁷ Raimundus Aguilers, s. 261.

³²⁸ İbnü'l-Kalânisi, *Zeylu Târîhi Dımaşk*, s. 191.

³²⁹ Bkz.; Fulcherius Carnotensis, s. 300, 308-309, İng. trc. s. 121, 124; Raimundus Aguilers, s. 261; Robert the Monk, s. 200-201; Willermus Tyrensis, I, 378; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 236.

³³⁰ Rıtl, Arap dünyasındaki en yaygın ağırlık birimidir. 9-10. yüzyıllarda Suriye'nin birçok eyaletinde 600 Dımaşk (Şam) dirhemine (1,904 kg.) eşit bir rıtl kullanılıyordu. Bkz. Walther Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, Tr. trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 37-38; Cengiz Kallek, "Rıtl", *DİA*, XXXV, 52-53.

ve 20 adet altın kandile el koyduğu rivayet edilmektedir.³³¹ Mahalleler bomboştu ve hayatını kaybedenlerin sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber, bilinen husus şuydu ki Kudüs'te bulunan halkın neredeyse tamamı katledilmişti. Aralarında vaktiyle memleketlerini terk edip Kudüs'e yerleşmiş olan çok sayıda din adamı, âlim, âbid ve zâhid kimselerin var olduğu da nakledilmektedir.³³² Bir ihtimal esir alınan küçük bir grup hayatta kalmıştı. Ana kaynaklarda esirlerden sadece *Gesta Francorum* bahsetmektedir; verdiği bilgilere göre zaptın akabinden şehri cesetlerden temizlemek için hayatta kalan Müslüman esiler kullanılmıştır.³³³ Keşiş Robert ve Sûr'lu William de benzer bilgiler vermektedir, ancak *Gesta*'yı kaynak olarak kullandıkları da muhtemel görünmektedir.³³⁴ Haçlılar bir ihtimal bazı Müslüman ilim adamlarını da yüksek rakamlarda fidye elde etmek ümidiyle esir almıştı. Zira Uleymî, Şeyh Ebü'l-Kâsım el-Mekkî el-Ensarî gibi bazı alimlerin esir alındığını belirtmiş, söz konusu kişinin Filistin'in bir diğer bölgesine götürülerek, 1000 dinar fidye ödemek suretiyle serbest bırakılacağı duyurulmuş; ancak istenilen meblağ kimse tarafından karşılanmayınca öldürüldüğünü yazmıştır. Bu âlim Kudüs'ün tarihi hakkında bir eser telif etmeye başladığı, fakat Haçlılar tarafından öldürüldüğünden eserinin yarım kaldığını belirtir.³³⁵

Kutsal topraklar artık Hıristiyanların elindeydi ve Raimundus'un ifadesiyle '*İnançsızlar Tanrı tarafından hak ettikleri cezayı bulmuşlardı*'. Haçlılar Tanrı adına öldürürken bunu büyük bir zevkle yerine getirmişlerdi. Mezkûr kaynakların müellifleri işlenen katliamdan bahsederken duydukları sevinci ve mutluluğu ifade etmekten de çekinmemişlerdi. Keşiş Robert'e göre 'İsa'nın ölümünden sonra Kudüs'ün alınmış olması dünya tarihinin en önemli olaylardan biriydi'. Elde ettikleri büyük zaferi kutlamak üzere başlarında bulunan reisleriyle birlikte ilahiler söyleyerek, Tanrı'ya şükür nidaları gönderen

³³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 236. Ayrıca bkz. Ralph of Caen, s. 144-145; Willermus Tyrensis, I, 371.

³³² Raimund, sur içinde bulunan halkın sayısı 60.000 civarı olduğunu yazmaktadır. Bkz. Raimundus Aguilers, s. 259. İbnü'l-Esîr ölü sayısının 70.000'den fazla olduğunu söylemektedir. Ancak bu rakamların abartıldığı ortadadır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 236. Ayrıca bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 13.

³³³ Bkz. *Gesta Francorum*, s. 104.

³³⁴ Bkz. Robert the Monk, s. 201-202; Willermus Tyrensis, I, 377.

³³⁵ Bkz. Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, I, 435-436; Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 138-140; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, s. 82.

Haçlılar tamamen mahvettikleri şehrin sokaklarından geçerek, Kutsal Mezar Kilisesi'ne doğru yürümüşlerdi.³³⁶

İslam dünyasında ise kısa bir süre sonra yankılanan bu acı haber Müslümanları dehşete düşürmüştü. Birkaç hafta sonra Ramazan ayında Bağdat'a gelen bazı Suriyeli Müslümanlar, Kutsal Şehir'de zulme uğrayan Müslümanların halini, katledilen erkekleri ve esir alınan kadın ve çocukları anlatmışlar, dinleyenleri göz yaşına boğmuşlardı.³³⁷ Müslümanlar, geç de olsa topraklarını işgal eden Haçlıların ne kadar ciddi boyutta tehlikeli olduğunu anlamışlardı; fakat onları buralardan söküp atmaları bir hayli vakit alacaktı.

II. İlk Nesil Haçlılar Döneminde Kudüs'ün Siyasî Tarihi (1099-1131)

17 Temmuz 1099 senesinde Kutsal Mezar Kilisesi'nde toplanan Haçlılar Kudüs'ün geleceğini belirlemek üzere müzakere yapmışlardı. Karara bağlanması gereken birçok husus yanında, en mühim mesele şehrin idaresinin nasıl yürütüleceğiydi. Herkesin lider olarak kabul göreceği, Papa II. Urbanus'un vekil olarak tayin ettiği Adhemar le Puy Antakya kuşatmasından sonra salgın bir hastalığa yakalanarak ölmüştü.³³⁸ Haçlı reisleri ve din adamları arasında tartışmalar günlerce sürmekteydi. Öte yandan vakit kaybetmeden halledilmesi gereken bir mesele daha vardı; o da şehrin cesetlerden temizlenip tekrar yaşanacak hale getirilmesiydi. Filistin'in yaz sıcaklığında şehrin içinde ve dışında kokmaya başlayan bu ceset yığınlarının ortadan kaldırılması öncelikli bir işti. İmkanları dahilinde ölümler topluca yakılıyordu; ancak yakıt malzemesinin, o dönemde şehre henüz yeni ayak basmış olan Haçlılar için ne kadar değerli olacağı göz önünde bulundurulacak olursa, birçoğunun sur dışına çıkarıldığı ortadaydı. Ölü sayısı o kadar çoktu ki, şehrin ana kapısının önünde yığılan cesetler evlerin yüksekliğini aşmış olduğu rivayet edilmektedir.³³⁹ Belli ki

³³⁶ Bkz. *Gesta Francorum*, s. 104; Fulcherius Carnotensis, 305-306, İng. trc. s. 123; Raimundus Aguilers, s. 261. Ayrıca bkz. Robert the Monk, s. 213; Willermus Tyrensis, I, 373-375.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 236.

³³⁸ Bkz. *Gesta Francorum*, s. 104; Fulcherius Carnotensis, 305-306, İng. trc. s. 123; Raimundus Aguilers, s. 262. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 289.

³³⁹ Bkz. *Gesta Francorum*, s. 104. Hagenmeyer, yakılan ceset sayısının çok cüz'i rakamlarda olması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Fulcherius Carnotensis, s. 302, Dipnot:6. Din adamlarının, bazı kişilere günahlarına kefaretilik olarak düşman cesetlerini toplamayı emrettiği şeklinde bilgiler de mevcuttur. Mesela bkz. Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, s. 82.

bu iş Haçlıları fazlasıyla aşmıştı; zira Fulcher beş ay sonra şehri ziyaret ettiğinde, duvarların iç ve dış kısmında çürüyen cesetlerden ve onlardan gelen ağır kokulardan bahsetmektedir.³⁴⁰

Bütün bu işler görülürken liderler toplantı sürecinde bir yandan idareyle ilgili bir sonuca varmaya çalışıyorlar, diğer yandan da Tankred'in Kubbetu's-Sahre'den gasp etmiş olduğu hazineleri kendi namına muhafaza edip edemeyeceğini tartışıyorlardı. Mısır'dan beklenen taarruza karşı hazırlık da yapılan bir diğer çalışmaydı. Ruhban sınıfının baskıları üzerine evvela bir Patrik seçilmeye çalışıldı ancak Adehmar gibi liyakatli bir din adamının olmamasından dolayı ilk etapta bir kralın tayin edilmesi daha uygun görüldü. İstanbul'dan yola çıkmış bulunan Haçlı reislerin sayıları zamanla azalmıştı. Baudouin de Boulogne ve Bohemund ilk Haçlı devletlerini kurmuşlardı; asilzadelerin bir kısmı da Avrupa'ya dönmüştü. Bu sebeple statü bakımından kral makamına uygun sadece dört aday kalmıştı. Bunlar da Raymond de St. Gilles, Godefroi de Bouillon ve Robert de Flandre ile Robert de la Normandie idi. Yüksek rütbeli din adamları ve Haçlı reislerinin ileri gelen şövalyelerinden oluşan meclis, bu mevkie önce Raymond'u uygun gördü. Ancak o, muhtemelen seferleri boyunca edindiği tecrübelerden dolayı diğer reislerin samimi desteğine güvenemeyeceğini bildiği için bu teklifi geri çevirdi. Ardından meclis Godefroi'ya yöneldi. O ise görünürde çekimser bir tavır sergileyerek, kendisine yöneltilen teklifi, kral yerine Kutsal Mezar'ın savunucusu olmak şartıyla kabul ettiğini belirtti.³⁴¹

³⁴⁰ Fulcherius Carnotensis, s. 333, İng. trc., s. 132. Haçlıların ne kadar çevre temizliği anlayışından yoksun olduklarını ilerleyen senelerde hala surdışında gömülmemiş olup çürüyen cesetlerden anlaşılmaktadır. 1100 yılıyla ilgili Ekkhard von Aura 'Yaz sıcakları artınca Filistin'in havası cesetlerin leş kokusuyla dolmuştu.' şeklinde yazmaktadır. Bkz. Ekkhard von Aura, *Die Chronik des Ekkhard von Aura*, tr. W. Pflüger, Leipzig 1893, s. 62. Benzer şekilde iki sene sonra Kudüs'e gelen Seawulf da yollarda çürüyen cesetlerden bahsetmektedir. Bkz. Seawulf, [Seyahatnâme], *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185* içinde, ed. John Wilkinson v.dğr., s. 100.

³⁴¹ Detaylar için bkz. *Gesta Francorum*, s. 104-105; Fulcherius Carnotensis, 306-308, İng. trc. s. 124-125; Raimundus Aguilers, s. 262-263; Robert the Monk, s. 202; Willermus Tyrensis, I, 379-382,392. Tankred'in sahiplendiği hazinelerle ilgili tartışmalar için bkz. Ralph of Caen, s. 148-153. Godefroi'ya 'Advocatus Sancti Sepulchri' ve 'Princeps' gibi verilen ünvanlarla ilgili açıklamalar için bkz. Charles Moeller, "Godefroy de Bouillon et l'avouerie du Saint-Sepulcre", *Mélanges Godefroid Kurth: Recueil de Mémoires Relatifs à l'Histoire, à la Philologie et à l'Archéologie* içinde, Paris 1908, I, 73-83; Alan V. Murray, "Daimbert of Pisa, the Domus Godefridi and the Accession of Baldwin I of Jerusalem", *From Clermont to Jerusalem: the Crusades and Crusader Societies 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, Turnhout 1998, s. 82-83. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 289-292.

A. *Advocatus Sancti Sepulchri*: Godefroi de Bouillon'un Yönetimi (1099-1100)

Godefroi Kudüs'ün lideri olarak ilan edilmişti, ancak şehir savunmasının önemli bir parçası olan Davud kalesi Raymond'un elindeydi. Kendisi gelecek Paskalya'yı kutlamak üzere şehirde kalacağını belirterek kaleyi teslim etmek istemediğini ilan etmişti. Godefroi'nın ise bu durumu kabul etmesi mümkün değildi. Böylece Haçlı reisleri arasında tartışmalar yeniden alevlendi ve kale, bu mesele çözümlenene kadar Albara piskoposunun gözetimine verildi. Neticede Godefroi, Raymond'un bütün itirazlarına rağmen kaleye sahip olabildi, zira piskopos sadakatsiz biri çıkmıştı ve kaleyi Raymond'tan teslim aldıktan sonra burasını derhal Kudüs'ün yeni liderine devretmişti. Raymond bunun üzere Kudüs'ü terk edip nasibini başka yerlerde arayacaktı.³⁴²

Kudüs'ün yöneticisi belirlendikten sonra Arnoul de Chocques adında bir papaz Kudüs patriği seçildi. Arnoul siyasetten tamamen uzak kendisini kilise işlerine adayacaktı. Onun en büyük hedefi o zamana kadar Kutsal Şehir'de yüksek otoriteyi elinde bulunduran doğu piskoposluğunu Lâtinleştirmek olmuştur. Patrik, Godefroi'nın tasvibi ile Kutsal Mezar'a, her gün ibadet törenleri yapmak üzere yirmi papaz tayin edip halkı ibadete davet etmek üzere bunların emrine çanlar tahsis etti. Daha sonra Kutsal Mezar Kilisesi'nde Doğu kilise âdetlerine uygun âyin yapan bütün papazları aforoz ederek, günümüzde olduğu gibi kilisenin o zamanlar da ihtiva etmiş olduğu Grek, Gürcü, Ermeni, Yakubî ve Kıptî gibi mezhep mensuplarının mihraplarını kaldırttı. 461 yıl İslam hakimiyetinde kalmış olan Kudüs'te Müslümanlar Hıristiyanların haklarını büyük oranda korumuştur, fakat şehir Haçlılar tarafından zapt olununca, her taraftan koşup buraya gelen doğulu Hristiyanlar artık efendilerinin değişmiş olmasından pişmanlık duymaya başlayacaklardı. Haçlı zaferi onlar için yapılmış değildi; Latin kilisesi her türlü hoşgörüden uzaktı ve yeni patrik, doğulu din kardeşlerine Kutsal Haç'ın yerini söylemeleri için işkence yaptırarak bunu en iyi şekilde ortaya koymuştu.³⁴³

Haçlılar nihayet Ağustos ayının (1099) başında dikkatlerini beklenen Mısır kuvvetlerine çevirebildiler. Bu esnada Fâtîmî veziri el-Efdal Kudüs'ü Haçlıların elinden

³⁴² Willermus Tyrensis, I, 383-384. Ayrıca bkz. Raimundus Aguilers, s. 263.

³⁴³ *Gesta Francorum*'un yazarı Arnoul'un akıllı ve saygıdeğer biri olduğunu yazmaktadır. *Gesta Francorum*, s. 104. Ayrıca bkz. Raimundus Aguilers, s. 264; Robert the Monk, s. 203; Willermus Tyrensis, I, 384-385,392; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 294-295; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 59.

almak üzere ordusuyla birlikte Filistin'e ulaşmış bulunmaktaydı. Fâtîmîler Askalan'a yakın bir bölgede ordugahını kurarak deniz kuvvetlerinin gelmesini beklemekteydi. Ancak Haçlılar vakit kaybetmeden Godefroi'nın liderliğinde Robert de Flandre, Tankred ve kendilerine daha sonra katılan Robert de la Normandie ile Raymond, 11 Ağustos sabahı Remle'nin birkaç kilometre güney batısında bulunan İbelin'de toplanarak Fâtîmîler'e ani bir baskın düzenlemek üzere harekete geçtiler. Daha önce Tankred tarafından ele geçirilen casusların işkence altında konuştuğundan bihaber olan Fâtîmî ordusu gafil avlanmıştı. Bu sebeple Müslüman birlikleri mukavemet edemedi; kaçanların bir kısmı saklanmış olduğu incirliklerde, Haçlıların burayı ateşe vermesi üzerine can vermişti. Askalan'a özel birliği ile ulaşan el-Efdal dışında diğer askerlerin sonu da pek farklı olmamıştı. Haçlılar ellerinde pek çok ganimetle Kudüs'e geri dönmüştü. Fâtîmîler'in hezimetini Haçlıların Filistin'deki hakimiyetlerini pekiştirmesi belki de bu baskının en önemli sonucu idi.³⁴⁴

Haçlılar yeminlerini yerine getirmişlerdi. Umduklarını bulanlar Filistin ve Kudüs'te kalmayı tercih etmişti. Fakat çoğunluk bu zorlu seferin ardından görevini tamamladığına inanarak evine ve yurduna dönmeyi arzuluyordu. Henüz Eylül ayına girmeden büyük bir gürültüyle doldurdukları şehri yeniden boşaltmışlardı; Robert de Flandre ve Robert de la Normandie ile birlikte birçok Haçlı reisi kuvvetleriyle birlikte Kutsal Kent'ten ayrılıp, yurtlarına dönmek üzere Kuzey Suriye'den batıya giden gemilere binerek, İstanbul'a yelken açmışlardı. Godefroi arkadaşlarıyla vedalaşırken onlara buldukları tehlikeyi ve takviye güçlerin gerekliliğini hatırlatmış; batıdan yardım gönderme noktasında onları vazifelendirmişti. Zira beraberinde bulunan Haçlıların sayısı o kadar azalmıştı ki geride Kudüs'ü korumak için sayıları 300'ü geçmeyen şövalyelerle 2000 civarında piyade kalmıştı.³⁴⁵

Aynı yılın sonbaharında Antakya ve Urfa'da bulunan Baudouin ve Bohemund daha henüz yerine getirmemiş oldukları Haçlı yeminlerini tamamlamak üzere sefere çıktılar. Aralık ayında (1099) kendilerine refakat eden 25.000 kişilik hacı kafilesi ve Papa tarafından Adhemar'ın yerine tayin edilmiş olan Pisa başpiskoposu Daimbert'le birlikte Kudüs'e

³⁴⁴ Detaylar için bkz. *Gesta Francorum*, s. 105-108, Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 125-128; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dimaşk*, s. 191-192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 236-237.

³⁴⁵ *Gesta Francorum*, s. 108; Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 128, 150; Albertus Aquensis, s. 475; Willermus Tyrensis, I, 397-398; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 298, 301. Kudüs'te bulunan Haçlıların sayısı için bkz. Willermus Tyrensis, I, 408.

vardılar.³⁴⁶ Piskopos dünyevi makam ve mülk noktasındaki ihtirasıyla bilinmekteydi. Batıdan getirmiş olduğu Pisa filosu kendisini daha da güçlü kılmaktaydı. Godefroi'nın Fâtîmî donanmalarına karşı bu filoya ihtiyacı olduğu kadar Haçlı reislerinin kendisine bırakabileceği şövalyelere de ihtiyacı vardı. Bu yüzdendir ki Daimbert, kendisinin teveccühünü kazanmış olan Bohemund'un entrikaları sayesinde makamından uzaklaştırılan Arnoul'un yerine Kudüs patriği seçildiğinde sesini çıkaramamıştı. Keza Daimbert'in bu desteği karşılıksız bırakmayıp, Bohemund'a 'Prinskeps' (*Princeps*: başkan, hükümdar) unvanını vererek onun Antakya üzerinde, aynı şekilde Tankred'in az bir zaman önce ele geçirdiği Celîle'de prinskeps olarak hakimiyet kurmasına müsaade etmesini de Godefroi (her ne kadar bu durum söz konusu iki Haçlı reisinin kendisine karşı bağımsızlıklarını ilan etmiş olduğu anlamına gelse de) kabul etmek zorunda kalmıştı. Fakat Patrik bütün bu yaptıklarıyla yetinecek biri değildi. Birkaç ay sonra sunmuş olduğu destek karşılığında ilk etapta Yafa şehrinin dörtte birini talep etmişti, ardından da Paskalya gününde Godefroi'nın ölümünden sonra bütün Yafa ve Kudüs'ün idaresini kendisine garantilemişti.³⁴⁷

Kudüs işgalden sonra çok ciddi bir yıkıma maruz kalmış; ağırlıkla Kutsal Mezar Kilisesi çevresinde olmak üzere sadece birkaç yüz Haçlı'nın yaşadığı bir şehir haline gelmişti. Öyle ki, küçük garnizonu tüm kapı ve kulelere adam yerleştirme imkânı bulamıyordu. Arap kökenli yerli Hıristiyan halkın çoğu, Müslüman ve Yahudilerin katledilmesi sebebiyle, Haçlılar tarafında şüpheyle karşılanabilecekleri düşüncesiyle, kuşatma sonrası şehre dönmemişti. Şehir her bakımından düşman saldırılarına açıktı ve durumun ne kadar vahim olduğunu William dile getirmekteydi: '*Sur içinde, evlerde, hiçbir yerde güvenle istirahat edilmemekteydi. Duvarlar mahvolmuştu. Hırsızlar geceleri terk edilmiş mahalleleri yağmalıyor, şehirde dağınık bir şekilde yerleşmiş olan Haçlılar ise, tek başına bunlarla baş edemiyordu. Neticede birçok kişi başta sahip olduğu evleri terk ederek yurtlarına dönmeye başlamıştı.*'³⁴⁸

Filistin'deki varlıklarının kırılğan, her an yok olma tehdidi altında olduğunun çok iyi bilincinde olan Godefroi bir an önce hakimiyet alanını güçlendirip, sınırlarını

³⁴⁶ Daimbert'in şahsiyetiyle ilgili bilgiler için bkz. Albertus Aquensis, s. 497.

³⁴⁷ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 129-132; Ralph of Caen, s. 156; Albertus Aquensis, s. 495-497; Willermus Tyrensis, I, 400-404. Detaylar için bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 302-307.

³⁴⁸ Willermus Tyrensis, I, 409. Ayrıca bkz. Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, s. 89.

genişletmek zorundaydı. Kuzeyde Yizreel ovasına, güneyde el-Halîl (Hevron)³⁴⁹ üzerinden Negev'e kadar uzanan bölgeler, onun kendisinin idaresindeydi; ancak Yafa'ya giden yol hariç tutulacak olursa, denizle hiçbir bağlantıya sahip bulunmamaktaydı. Bu sebeple Godefroi yoğun bir şekilde civar bölgelere, özellikle de sahil şeridinde akınlar düzenlemeye başladı. Neticede 1100 yılının baharında Müslümanların elinde olan Arsuf, Askalân, Kaysâriye ve Akkâ liman şehirlerini, ayda 5000 Bizans altını vergi almak suretiyle itaati altına almayı başarmıştı. Sahili düşmana karşı bir nebze olsun emniyete alan Pisa donanmasının bu bağlamda katkıları büyük olmuştu. Godefroi onların yardımıyla Yafa limanını yeniden tahkim ederek ticari bakımdan güçlendirmeyi de ihmal etmedi. Ürdün civarında bulunan Arap kabileleriyle anlaşarak ticaretlerini Kudüs ve Yafa limanına yönlendirmesi ve yeni devlet ile yapılacak ticaret imkanlarının cezbettiği bütün İtalyan ve Provence limanlarına mensup gemiler, Pisalı'lara katılmak ve yeni fırsatlardan onlarla beraber faydalanmak üzere Yafa'ya gelmeye başlamaları burasını canlı bir ticaret merkezi haline getirecek, kısa bir sürede de Kudüs'ün zenginleşmesini sağlayacaktı.³⁵⁰

Godefroi Kudüs'ün sınırlarını özellikle kuzeye doğru, zaman zaman Tankred'le de Türklere karşı düzenlemiş olduğu askerî hareketlerle, genişletmek için çabalamıştır. Sınır bölgelerin güvenliği için de mesela Taberiye'de yeniden inşa ettirmiş olduğu kale gibi muhtelif önlemler de almıştır.³⁵¹ Fakat tüm başarılarına rağmen onun devlet içindeki otoritesi giderek zayıflamaktaydı; zira Tankred en yakın adamı olmakla birlikte kendi çıkarları doğrultusunda Celîle'de yarı bağımsız bir kontluk oluşturma peşindeydi. Keza Patrik Daimbert de şehir içinde nüfuzunu arttırmak için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Bölgede teokratik hakimiyet kurulmak üzereydi; yaz döneminde Godefroi'nın hastalanması kendisini emellerine bir adım daha yaklaştırmıştı. Bu esnada güçlü bir Venedik donanması Yafa limanına demir atmıştı ve Haçlıları desteklemek üzere belirli şartlar altında hizmetlerini teklif etmekteydiler. Haçlı devleti içerisinde serbest ticareti, her şehirde kendilerine mensup bir kiliseyle birlikte bir papazın bulunmasını, ellerine geçecek olan her şehrin üçte birini ve Trablus'un tamamını talep etmekteydiler. Onların ileri sürdüğü bütün şartlar kabul edilmişti

³⁴⁹ Müslümanlar tarafından el-Halîl olarak isimlendirilen şehri Haçlılar St. Abraham (Aziz İbrahim) olarak adlandırmıştı. Bkz. Runcima, *History of the Crusades*, I, 304.

³⁵⁰ Albertus Aquensis, s. 503-505; Willermus Tyrensis, I, 409; Runciman, *A History of the Crusades*, I, 304, 307-310.

³⁵¹ Detaylar için bkz. Albertus Aquensis, s. 507-511; Willermus Tyrensis, I, 412.

ancak Godefroi bir sonraki adımı atamadan hastalığına yenik düşüp, 18 Temmuz 1100'de ölmüştü.³⁵²

Godefroi zayıf bir yönetici idi. Dinine son derece bağlıydı; o kadar ki, bulunduğu topraklarda Kilise'nin en yüksek otorite olduğu kanaatinden hiçbir zaman sıyrılamamıştı. Ancak onun ölümünden ve hacıların büyük oranda yurtlarına dönüşünden sonra geride kalan maceraperest ve dünyevi hayattan hoşlanan kimselerin sayesinde Kudüs'te bir kral başına taç giyebilecekti.³⁵³

B. Kudüs Haçlı Krallığının Kuruluşu: I. Baudouin Krallığı (1100-1118)

Latinler Kudüs'te Godefroi'nın ölümüne matem tutarken, yakın adamları süratle harekete geçmeleri gerektiğini biliyorlardı. Bu sebeple Davud kalesine menzillenip gizlice Urfa'daki kardeşi Baudouin'e Kudüs'e gelip idareyi eline alması için haber göndermişlerdi. Patrik Daimbert ile Tankred'in bu arada Venedik filosunun yardımıyla Hayfa'yı kuşatmak üzere sefere çıkmış olmaları, zaman kazanmaları açısından büyük bir nimetti.³⁵⁴ Haber Urfa'ya ulaşır ulaşmaz Baudouin hazırlıklara başlayıp Urfa'nın geleceği için önlemler aldı ve Ekim ayında beraberinde bulundurduğu 200 şövalye ve 700 piyadeyle birlikte yola çıktı. Kontluğunu, kendi vassallığı altında kuzeni Baudouin du Bourg'a bıraktı ve Fulcher'in verdiği bilgiye göre, ağabeyinin ölümüne üzülmüştü; fakat mirasına sahip olacağından ötürü sevinç duymaktan kendisini alıkoyamamaktaydı.³⁵⁵

Diğer taraftan da Daimbert kısa bir sürede, henüz daha Hayfa'ya varmadan Kudüs'te olup bitenlerden haberdar olmuştu. Bunlar ise Tankred ile birlikte idareyi Baudouin'e teslim etmektense, bu göreve Bohemund'u getirmeyi daha uygun görüyorlardı. Bu nedenele Patrik Bohemund'a derhal bir mektup yazarak, kiliseye vaat edilen haklardan bahsetmiş, Baudouin'in Kudüs'e gelmesini, gerekirse zorla engellemesini istemişti. Fakat

³⁵² Ralph of Caen, s. 157; Albertus Aquensis, s. 511-515; Willermus Tyrensis, I, 413-414; Runciman I, 311-314. Godefroi ölümünden beş gün sonra Kutsal Mezar Kilisesinde toprağa verilmiştir. Bkz. Albertus Aquensis, s. 517.

³⁵³ Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 293.

³⁵⁴ Willermus Tyrensis, I, 417-418; Albertus Aquensis, s. 539.

³⁵⁵ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 137; Albertus Aquensis, s. 529-531; Willermus Tyrensis, I, 421-422. Albertus, Baudouin'nin birliği 400 şövalye ve 1000 piyadeden oluştuğunu kaydetmektedir. Bkz. s. 531.

Patriğin bilmediği bir husus vardı. Mektubun sahibine teslim edilmesi mümkün değildi; zira tam bu sırada Bohemund, Malatya üzerine çıkmış olduğu sefer sırasında Danişmendli Beyi Gümüştekin'e esir düşmüş ve Malatya'da Niksar Kalesinde tutsak edilmişti.³⁵⁶ Neticede Baudouin'e engel olamadıkları gibi Tankred'e verilmek üzere zapt etmeyi başardıkları Hayfa da elden çıkacaktı; çünkü Baudouin Kasım ayının başında zorlu bir seferin ardından buraya geldiğinde Hayfa'daki Haçlı birlikleri burasını kendisine teslim etmeyi tercih etmişlerdi.³⁵⁷

Sonuç olarak Baudouin 9 Kasım 1100 yılında Kudüs'te büyük bir törenle karşılandı. 3 gün sonra Kudüs Kralı unvanını aldı. Daimbert yenilgiyi kabullenmek zorunda kalmış, kendisini Siyon dağında bir manastıra kapatmıştı. Tankred ise kuzeye kendi bölgesine çekilmişti.³⁵⁸ Yeni kral şehirde birkaç gün dinlenip, işlerini düzene koyduktan sonra civar bölgelere göz dağı vermek amacıyla hemen seferlere başladı. Güney ve doğu sınırlarını tarayarak, önüne çıkan köy ve kasabaları yakmış; Arapları iyice korkutarak Aralık ayının ortalarında tekrar Kudüs'e dönmüştü.³⁵⁹

Baudouin, Boulogne ailesinin küçük oğlu olması hasebiyle hiçbir şeye malik değil iken, 1100 yılı Noel'inde, Patrik Daimbert tarafında kutsanmış ve Beytülahm'daki Doğuş Kilisesi'nde Kudüs kralı olarak taç giymiştir. Daimbert de bunun karşılığında patrik olarak atanmıştır. Baudouin ağabeyi gibi düşünmüyordu; kral unvanına itirazı yoktu ve böylece bir kilise devletinin değil de Kudüs merkezli 87 yıl boyunca hüküm sürecekleri bir feodal krallığın temelleri atılmış bulunmaktaydı.³⁶⁰

Kral Baudouin selefi gibi üstesinden gelmesi gerektiği pek çok sorunla karşılaşmıştı. Başına geçmiş olduğu krallık dağınık bir vaziyette birkaç ileri karakol ve Latin yerleşimlerinden ibaretti. Bunların dışında kalan bölgeler ve özellikle yollar son derece emniyetsizdi. Seyahat etmek ancak askerî gücün refakatında söz konusu olabilirdi; zira

³⁵⁶ Albertus Aquensis, s. 523-525; Willermus Tyrensis, I, 418-421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 247. William patriğin yazmış olduğu mektubun tam metnini vermektedir. Bkz. s. 419-421.

³⁵⁷ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 142; Albertus Aquensis, s. 539-541; Willermus Tyrensis, I, 424-425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 267. Hayfa'nın zaptı için bkz. Albertus Aquensis, s. 517-523.

³⁵⁸ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 143; Albertus Aquensis, s. 541-543; Willermus Tyrensis, I, 425-426.

³⁵⁹ Detaylar için bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 143-147; Albertus Aquensis, s. 543-551; Willermus Tyrensis, I, 425-427.

³⁶⁰ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 148-149; Albertus Aquensis, s. 551; Willermus Tyrensis, I, 427-428. Ayrıca Baudouin'in fiziki görünümü ve şahsiyetiyle ilgili bilgiler için bkz. Willermus Tyrensis, I, 416-417.

yolcular her an küçük Müslüman birliklerin baskınına maruz kalabilirler veya bedevilerin pususuna düşebilirlerdi. Diğer tarafta Yafa ve Hayfa limanları zapt edilmişti; fakat bunlar yetersizdi. Filistin'in sahil şeridi tamamen güvene alınmadığı sürece Avrupa ile sağlam bağlantı kurulup, zengin bir ticaret ve seyahat yolunun oluşturulması mümkün görünmemekteydi.³⁶¹ Bütün bunlara ilave olarak hala insan gücü bakımından sıkıntı çekilmekteydi. Fulcher'in verdiği bilgilere göre olası bir düşman saldırısı karşısında sayıları Kudüs'ü bile savunabilecek kadar yeterli değildi. Sırf 300 şövalye ve bir o kadar piyade Kudüs, Yafa, Remle ve Hayfa'nın güvenliğinden sorumluydu.³⁶²

Bundan dolayı gerek Batı'ya ulaşan mektuplar gerekse batıya dönen Haçlıların nakletmiş olduğu şifahî bilgiler, takviye birliklerin gönderilmesini talep eden ricalarla doluydu. Hıristiyanların Filistin'deki bölgeleri ellerinde tutabilmeleri, Avrupa'dan Doğu'ya devamlı ve kuvvetli bir muhaceretin akmasına bağlı olduğu anlaşılmıştı. Roma kilisesi bu doğrultuda, Papa II. Urbanus'tan sonra da Haçlı siyasetinden vazgeçmeyip, sürekli sefer çağrılarında bulunmaktaydı. Neticede Avrupalılar, doğuda elde edilen başarının uyandırdığı büyük heyecanla, 1101 yılında yeni ordularla sefere çıkmışlardı; ancak Kudüs Krallığı'nı kuvvetlendirmek amacıyla düzenlenen bu sefer bir sonuç alınmadan sona ermişti. Sadece birkaç lideri Antakya'ya ulaşmayı başarmış, bunlardan bazıları da Kudüs'e gidebilmişti.³⁶³

Mevcut sorunlarla beraber Kudüs'teki Haçlıların maddi bakımdan da durumları parlak değildi. Krallığın en önemli para kaynağı Latin kilisesi ve buna bağlı olarak yapılan vakıflardı. Bu yüzden de Baudouin kiliseye ters düşmemek için ihtiyatlı davranıyordu. Özellikle para yönünden sıkıştıkça Daimbert'in kapısını çalmaktan başka çaresi kalmıyordu. Nitekim askerlerini ve vassallarını kontrol altına alabilmek için maddiyat yegâne yaptırım gücünü teşkil etmekteydi.³⁶⁴ Tankred'i ancak üç ay sonra, kendisine esarette bulunan Bohemund'un yerine Antakya'nın idaresini vermesi suretiyle yola getirebilmiş; sonuç olarak

³⁶¹ Söz konusu limanlar büyük gemilerin yanaşmasına elverişli değildi. Seawulf 1102 yılında Yafa'da şiddetli rüzgârdan dolayı gemilerin nasıl kayalıklara çarpıp parçalandığını bildirmektedir. Bkz. Seawulf, s. 99-100. Ayrıca bkz. Albertus Aquensis, s. 659-661.

³⁶² Fulcher bunlara ilaveten at sayısının da yetersiz olduğunu bildirmektedir. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 149-150. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 5; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 138-139.

³⁶³ Detaylar için bkz. Willermus Tyrensis, I, 430-433; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 18-31; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 61-72; a.mlf. "Haçlılar", *DİA*, XIV, 531-533; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, s. 258-262.

³⁶⁴ Albertus Aquensis, s. 569.

Celîle doğrudan kendi hakimiyet alanına girmişti ve rakibinden de kurtulmuştu.³⁶⁵ Bunun gibi aynı yılın sonbaharında da bir diğer rakibinden kurtulacaktı. Daimbert'in Apulia'dan gelen yardım paraları kendi cebine attığı öğrenilince görevinden azledildi.³⁶⁶ Bir yıl sonra eski makamını yeniden elde etmeyi başaran Daimbert hakkında kısa bir sürenin ardından suçlamalar yeniden gündeme gelince piskoposluk makamından tamamen uzaklaştırıldı ve yerine Papa tarafından tayin edilen bir dizi aday atandı.³⁶⁷ Nihayet 1112 yılında Baudouin'in kadim dostu Chocques'li Arnoul yeniden göreve getirildi ve ölümüne kadar (28 Nisan 1118) Kudüs'ün patriği olarak kaldı.³⁶⁸

Baudouin devraldığı mirası, devamlılığını sağlayabilmek için her bakımdan güçlendirmesi gerektiğinin bilincindeydi. William'ın dediği gibi '*Bütün dikkatini, kısıtlı imkanlara sahip olan krallığını ne pahasına olursa olsun geliştirmeye vermişti.*' 1101 yılının Paskalya'sında Yafa limanına yanaşan Ceneviz donanması bu sorunlara bir cevap niteliğindedi.³⁶⁹ Kudüs'ün işgal sürecinde önemli bir rol oynamış olan Cenevizliler, Krallığın geleceği için de aynı vazifeyi üstlenecekti. Venediklilere benzer şartlar altında³⁷⁰ destekleri büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı ve Cenevizli tarihçi Caffaro'nun verdiği bilgiye göre yirmi altı galeri ve altı gemi büyüklüğündeki donanmanın yardımıyla üç günde Arzuf (29 Nisan 1101), on beş günde ise Kaysâriye (17 Mayıs 1101) zapt edilmişti.³⁷¹

Sıra diğer liman şehirlerine gelmek üzere iken Baudouin, Filistin topraklarına Efdal'in göndermiş olduğu Mısır ordusunun girdiğini öğrenmişti. Kral bunun üzere bir birlik oluşturup süratle Remle'ye doğru yol aldı ve Eylül ayında çarpışan ordulardan -Arapların sayı bakımından çok daha üstün olmasına rağmen- galip çıkan Haçlılar oldu.³⁷² Fakat Melik

³⁶⁵ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 150-151; Albertus Aquensis, s. 553-555; Willermus Tyrensis, I, 428. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 325-326.

³⁶⁶ Albertus Aquensis, s.573-575.

³⁶⁷ Albertus Aquensis, s. 657-659. William daima Daimbert'i savunarak, kral ile arasının açılıp, görevinden azledilmesine sebep olarak Arnoul'u göstermektedir. Willermus Tyrensis, I, 452-453. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 177. Detaylar için bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 81-85; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 138.

³⁶⁸ Albertus Aquensis, s. 861; Willermus Tyrensis, I, 489.

³⁶⁹ Willermus Tyrensis, I, 433-434.

³⁷⁰ Elde edilen ganimetin üçte biri ile zapt edilen her şehirde kendilerine bir sokak verilmesini talep etmişlerdi. Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 152; Willermus Tyrensis, I, 434.

³⁷¹ Caffaro, s. 151. Caffaro, başka bir yerde gemi sayısının dört olduğunu nakletmektedir. Bkz. s. 117, 151 dipnot 5. Ayrıca bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 151-155; Albertus Aquensis, s. 563-567; Willermus Tyrensis, I, 434-442.

³⁷² Detaylar için bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 156-160; Albertus Aquensis, s. 575-585; Willermus Tyrensis, I, 438-440; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dimaşk*, s. 195.

el-Efdal bu kadar çabuk pes etmeyecekti ve ertesi yıl Mayıs ayında Haçlıların üzerine daha güçlü bir ordu gönderdi. Bu esnada kış aylarında Haçlı seferine katılmış olan bazı asilzadelerin Kudüs'e ulaşmış olması da pek fayda sağlamayacaktı. Hep beraber yine Remle civarında katıldıkları çetin bir muharebenin ardından sadece Baudouin kıl payı kurtulabilmişti. Fâtimîler'in deniz ve kara yönünden kuşatma altına almış olduğu Yafa şehrine ulaşmayı başaran kral derhal Filistin'in dört bir yanına haberler göndererek destek talep etmekteydi. Tam bu sıralarda ilginç bir tesadüfle Batı'dan asker ve hacı getiren büyük bir İngiliz donanması da Yafa limanına yanaşmıştı. Baudouin bunların yardımıyla yeniden Mısırlıları geri püskürtmeyi başarabilmişti.³⁷³ Ağustos ayı 1105 yılında Mısır orduları yeniden talihlerini denemek üzere, bu sefer de Dımaşk Türklerinin desteğiyle Remle'de Haçlılarla çarpıştılar, fakat yaşadıkları büyük kayıplar dışında yine sonuç alamadılar.³⁷⁴ Mısırlılar yenilgiyi kabullenmek zorunda kaldı; yine de bu taarruz teşebbüslerine bir son verecekleri anlamına gelmemekteydi. 1106 ve bir sonraki yıl içerisinde Fâtimîler başka bazı baskınlar da düzenlediler. Bunlar ufak çaplı da olsa kısmî başarılar elde ettiler. Hatta 1110 yılında Kudüs'ün surlarına kadar ulaşabildiler. Ancak Haçlılar her defasında kıl payı kurtulmayı başardılar. Müteakip on yıl içinde yine küçük çapta birçok akınlar düzenleyerek daima Haçlılar için sürekli tehdit unsuru olarak kalacaklardı.³⁷⁵

Kral Baudouin imkanlar elverdikçe sahil şehirlerini de ele geçirmek için her fırsatı kollamak zorundaydı; zira Akkâ'nın zaptı ticarî ve stratejik bakımdan son dereceolumluydu. Limanı fırtınalara karşı güvenliydi. Batıya gönderilen malların birçoğu burada gemilere yüklenmekteydi. Haçlıların 1103 yılında buraya yaptıkları taarruz hareketi başarısız sonuçlanmıştı. Lakin bir yıl sonra 26 Mayıs'ta (1104) 70 gemiden oluşan Cenevizli donanmasını yardımıyla bütün çabaları meyvesini vermişti.³⁷⁶ Akkâ'dan sonra Baudouin

³⁷³ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 163-164, 169-174; Albertus Aquensis, s. 639-653; Willermus Tyrensis, I, 442-449; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dımaşk*, s. 196-197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 295-296.

³⁷⁴ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 182-188; Albertus Aquensis, s. 705-711, 801; Willermus Tyrensis, I, 464-466; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 319.

³⁷⁵ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 212; Albertus Aquensis, s. 863; Willermus Tyrensis, I, 468-469; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 91.

³⁷⁶ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 174-176; Albertus Aquensis, s. 663; Willermus Tyrensis, I, 453; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 302. İbnü'l-Kalânîsî donanmanın 90 gemiden oluştuğunu kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dımaşk*, s. 200. Caffaro da 40 Cenevizli gemiden söz etmektedir. Caffaro, s. 151. Albert, aralarında Pisalı gemilerin de bulunduğunu bildirmektedir. Albertus Aquensis, s. 671. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 7.

Sayda'ya göz dikti ve ilk girişimleri 1106 yılında gerçekleşti. Sayda valisi ise ancak 1110 yılının sonuna kadar şehrin zapt edilmesine engel olabildi.³⁷⁷ Aynı yıl içerisinde Trablus kontu Bertrand'ın³⁷⁸ göndermiş olduğu yardım birliklerinin ve yine Pisa ve Cenevizli gemilerin desteğiyle Beyrut da düşmüştü (13 Mayıs 1110).³⁷⁹ Neticede elde edilen başarılar Baudouin'i iyice cesaretlendirmişti; Fâtimîler'in elinde geriye kalan Askalân ve Sûr dışında bütün sahil kentleri Haçlıların hakimiyetine girmişti. Bunun üzerine 1111'de Sûr kuşatma altına alındı, fakat aylarca süren mücadele bir netice vermedi; keza Askalân'daki girişimler de başarısız kalmıştı.³⁸⁰

Kral Baudouin zapt etmiş olduğu liman şehirleriyle ilk etapta yetinip, takip eden yıllarda iç bölgeleri tahkim ederek, emniyete almakla meşgul oldu. Sûr'a sahip olamasa da en azından buraya giden ticaret yolunu kontrol altına alabilmek için Tıbnîn ve Scandelion (İskenderûnah) kalelerini inşa ettirmişti.³⁸¹ Celîle'nin sınır bölgelerinde uzun zamandır karşılıklı olarak birbirlerine karşı yağma akınları düzenledikleri Dımaşk emiri Tuğtekin'le 1108 yılında bir antlaşmaya varılmıştı;³⁸² fakat Baudouin'in diğer Haçlılarla birlikte 1113 senesinde başarısız bir şekilde Dımaşk'a saldırmasının sonucunda anlaşmayı bizzat kendisi ihlal etmişti.³⁸³ O, güney'de Haçlı devletlerin siyasî gelişmelerini de yakından takip etmeyi ihmal etmiyordu; onların istikrarı kendi devletinin varlığına bağlıydı. Haçlı reislerin ne zaman yardıma ihtiyacı olsa, imkânı dahilinde imdatlarına koşuyor ve gerektiğinde

³⁷⁷ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 199-200; Albertus Aquensis, s. 723, 807-809; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dımaşk*, s. 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 384.

³⁷⁸ Trablus'ta 12 Temmuz 1109'da Haçlı kontluğu kurulmuştu. Birinci Haçlı Seferi'ne katılan Toulouse Kontu Raymond de Saint Gilles 1102 yılında Trablus'u kuşattı; fakat ömrü yetmedi ve yıllar sonra oğlu Bertrand de Toulouse babasının hedefini gerçekleştirdi. Bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 97-98.

³⁷⁹ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 196-197; Albertus Aquensis, s. 787-789; Willermus Tyrensis, I, 484; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dımaşk*, s. 228-229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 380.

³⁸⁰ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 203-204; Albertus Aquensis, s. 829-835; Willermus Tyrensis, I, 491-492; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 390-392.

³⁸¹ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 220; Willermus Tyrensis, I, 469,514-515; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 364.

³⁸² Albertus Aquensis, s. 743, 749, 769; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dımaşk*, s. 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 373-374.

³⁸³ 1113 olayı Baudouin'i yok olma eşiğine getirmişti ve Haçlıların Müslümanlardan aldığı en ağır darbelerden birisiydi. Detaylar için bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 205-207; Albertus Aquensis, s. 841-843; Willermus Tyrensis, I, 493-495; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 395-396. Asbridge'e göre 1113 krizi on ikinci yüzyıl boyunca izlenecek Latin askeri uygulamasını belirlemişti; zira Franklar güçlü bir istilâ karşısında birlik içerisinde hareket ederek açık savaştan kaçınmaları gerektiğini çok iyi anlamışlardı. Bkz. Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 173.

aralarında anlaşmazlıkları çözmek için de aracılık edip müdahalede bulunuyordu.³⁸⁴ Yine 1109 yılında dördüncü Haçlı devleti olan Trablus'un zapt edilmesinde bizzat yardım etmişti.³⁸⁵

Baudouin, kuzeyde dengeleri sağlandıktan sonra 1115 yılından itibaren sıklıkla güneye doğru akınlar düzenlemeye başladı. Akabe gibi muhtelif bölgeleri ele geçirdi ve buralara kaleler yaptırıp, garnizonlar yerleştirdi.³⁸⁶ Şevbek yakınında 'Le Krak de Montreal' (Kraldağı kalesi) adında büyük bir kale de inşa ettirmişti.³⁸⁷ 1118 baharında kral Mısır'ın içlerine doğru, Nil'in kıyılarına ilerleyecek kadar cesaret göstermişti, fakat bu onun son seferi olmuştu; ölümcül bir hastalığa yakalanarak Kudüs'e varamadan 2 Nisan 1118'de yolda can vermişti.³⁸⁸

Baudouin'in 18 yıl süren saltanat dönemi Kudüs krallığının büyüme ve güçlenme devri oldu. Kuzey'de Ürdün sınırlarına, güneyde ise Bi'ru's-Seb'e kadar bütün ülke krallığın hakimiyeti altında bulunuyordu. Diğer Haçlı devletleri istisnasız olarak Baudouin'in yüksek hakimiyetini tanıdılar. Böylelikle kendisi bütün Haçlıları birlik içinde tutmayı başarmıştı. Müslüman komşularının arasındaki geçimsizliklerden yararlanmasını bildiği gibi itibarlarını da kazanmayı becerdi. Baudouin'in elde ettiği zaferler tartışılmazdı ancak özel hayatı bu kadar parlak olmamıştı; başarısız iki evliliğin ardından bir varise sahip olamadan ölmüştü.³⁸⁹

³⁸⁴ Örnekler için bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 197-198, 201-203, 211-212; Albertus Aquensis, s. 793-797, 819; Willermus Tyrensis, I, 472-474, 477; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 380, 406.

³⁸⁵ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 195; Albertus Aquensis, s. 783, 811; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 380-381.

³⁸⁶ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 215-217; Albertus Aquensis, s. 857-859; Willermus Tyrensis, I, 506.

³⁸⁷ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 215; Willermus Tyrensis, I, 506-507. Kale hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Hugh Kennedy, *Crusader Castles*, Cambridge 1994, s. 23-25.

³⁸⁸ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 221-223; Albertus Aquensis, s. 863-869; Willermus Tyrensis, I, 513-516; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 431.

³⁸⁹ Baudouin Urfa kontu iken bir Ermeni prensesi ile evlenmiş; fakat ondan boşanmadan ayrılmıştır. Bkz. Willermus Tyrensis, I, 461-462. 1113 yılında Sicilya Kontesi Adelheid ile ekonomik imkanları nedeniyle evlendi. Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s.208-209; Albertus Aquensis, s. 843-845; Willermus Tyrensis, I, 496-497; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 102-105.

C. II. Baudouin'in Krallığı (1118-1131)

I. Baudouin'in ölümü üzerine Kudüs'ün ileri gelenleri krallığın geleceğine dair müzakereleri sürdürürken, Urfa Kontu Baudouin du Bourg tam da o sıralarda Kutsal Şehir'i ziyarete gelmişti. Ölen kralın kardeşi Boulogne kontu Eustache görevi devralmak üzere doğuya davet edilmiş olmasına rağmen, Baudouin'in ittifakla Kudüs tahtının yeni sahibi olarak seçilmesi daha uygun görüldü ve 14 Nisan Paskalya günü 1118 yılında kendisine krallık tacını giydirdi. Böylece yeni hükümdar Urfa kontluğunun idaresini kuzeni Joscelin de Courtenay'e bıraktı. Aynı dönemde Antakya'da, 1112'de Tankred ölümü üzerine Roger de Salerne; Trablus'ta ise Bertrand de Toulouse'un kardeşi Pons hüküm sürmekteydi.³⁹⁰

II. Baudouin yönetimi ele alır almaz krallığı Mısır ve Dımaşk kuvvetlerinin beraberce hazırladıkları seferle tehdit edildi. Kudüs ordusu Antakya ve Trablus birliklerinin desteğiyle Aşdod'ta Müslümanların karşısına çıktı; ancak iki taraf da üç ay boyunca herhangi bir taaruza cesaret edemeyince ordular savaşmadan dağıldılar.³⁹¹ Bu bir başlangıçtı; zira Baudouin ömrünün sonuna kadar sürekli Türklerle mücadele halinde olacak, kimi zaman önemli zaferler elde edecek, kimi zaman da ağır yenilgilere maruz kalacaktı.

1119 Haziran'ında Antakya'dan Kudüs'e Türklere karşı acil yardım çağrısı ulaştı. Baudouin derhal Trablus kontu Pons ile birlikte kuzeye koştu, fakat iş işten geçmişti. Haçlıların tabiriyle 'Kanlı Meydan' (*Ager Sanguinis*) savaşı bir felâketle sonuçlanmış, Roger ve bütün Antakya ordusu İlğazi ve Tuğtekin'in birlikleri tarafından kılıçtan geçirilmişti. Türkler zaferlerini büyük bir coşkuyla kutlamaktayken, elden nasıl değerli bir fırsatın kayıp gittiğinin farkına bile varamamışlardı. Baudouin daha akıllıca davranıp tamamen savunmasız bulunan Antakya'ya süratle yönelip, zamanında muhtemel yeni bir Türk hücumuna karşı gerekli savunma tedbirlerini almayı başarmıştı. Antakya başsız kalmıştı. Antakya Haçlı devletinin kurucusu Bohemund idi. Tankred ve Robert de Salerne burada geçici bir süre hüküm sürmüştü. Bohemund'un asıl varisi henüz çocuk yaşta olan II. Bohemund idi. Bunun üzere kral Baudouin, prinkepsliğin gerçek vârisi olan 10 yaşındaki II.

³⁹⁰ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 204, 225; Albertus Aquensis, s. 873-875; Willermus Tyrensis, I, 517-522; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 431.

³⁹¹ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 225-226; Willermus Tyrensis, I, 523-524; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 431-432.

Bohemund rüştünü ispatlayıp, İtalya'dan gelinceye kadar buranın hâkimiyetini kendi üzerine aldı ve patrik Bernard'ı şehrin idaresiyle görevlendirdi. Ardından hala Urfa'da bulunun eşiyile kızlarını da yanına alarak Kudüs'e döndü ve Noel kutlamaları sırasında krallığın yeni kraliçesi taçlandırıldı.³⁹²

Baudouin yeni yılın (1120) başında krallığını iç meseleleriyle meşgul oldu ve birtakım yenilikler yaptı. Bu dönemlerde Hospitalier ve Templier adında iki askerî tarikatın kurulmuş olması da, kralın askerî gücünü arttırdı. Doğal olarak daimî bir ordunun her an için hazırda bulunması krallığa pek çok fayda sağladı.³⁹³ Daha sonra Antakya'nın İlgazi tarafından sıkıştırıldığı haberi alınınca Baudouin yeniden kuzeye doğru sefere çıktı. Savaş gerçekleşmedi ve iki taraf bir antlaşmaya vardı.³⁹⁴ Fakat ne Türkler ne de Haçlılar mütarekeye riayet etti; takip eden aylar içerisinde birbirlerinin bölgelerini taciz edip durdular.³⁹⁵

Haçlılar, 1122'de yeni bir krizle karşı karşıya kaldı. Urfa kontu Joscelin, Artuklu Beyi Belek b. Behrâm'a esir düşmüş,³⁹⁶ bunun üzerine Baudouin de askerlerini Urfa'ya sevk etmişti. Ancak kral ertesi yılın Nisan'ında beklenmedik bir anda, kurtarmaya çıkmış olduğu kontun kader ortağı olmuştu.³⁹⁷ İkisi de Harput Kalesi'nde esir olarak hapsedilmişken birkaç ay sonra Ermenilerin yardımıyla Joscelin kaçmayı başarmış; kralı kurtarmak için de seferber olmuştu. Ne yazık ki II. Baudouin bu esnada Haçlılardan uzaklara, Harran'a götürülmüş ve 1124 yılı Ağustosuna kadar burada hapiste kalmıştı.³⁹⁸ Kralın esaretinden haberdar olan

³⁹² Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 227-232; Willermus Tyrensis, I, 528-535; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 439-440. Detaylar için bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 148-155; Barber, *The Crusader States*, s. 122-125.

³⁹³ Bkz. İdarî Yapı: Askerî Tarikatlar.

³⁹⁴ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 232-234; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dimaşk*, s. 270-271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 451.

³⁹⁵ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 234-237; Willermus Tyrensis, I, 536-539; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 469, 483. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 158-161.

³⁹⁶ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 469.

³⁹⁷ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 239-240; Willermus Tyrensis, I, 539-541. Kral daha önce 1104 yılında Urfa kontu iken de Türklere esir düşmüştü. Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 178, 180. İbnü'l-Kalânîsî ile İbnü'l-Esîr kralın Harput'ta kurtulduğunu zannetmektedirler. Dolayısıyla esaretinin devam ettiğine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dimaşk*, s. 276; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 485.

³⁹⁸ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 246-254; Willermus Tyrensis, I, 541-544.

Haçlı devletleri de gereken önlemleri almış; Antakya’da Patrik Bernard, Kudüs’te ise Sayda valisi Eustache Garnier idareyi üstlenmişlerdi.³⁹⁹

Kralın yokluğu sırasında naipleri eksikliğini hissettirmeden görevlerini ifa etmekteydiler; 1123 yılındaki Fâtîmî taarruz hareketi Kudüs ordusu tarafından başarıyla bertaraf edilmiş⁴⁰⁰ ve Venedik donanmasının desteğiyle 15 Şubat'tan 7 Temmuz 1124'e kadar kuşatılan Sûr nihayetinde zapt edilmişti. Baudouin'in daha 1119 yılında Venedikliler'den talep etmiş olduğu yardım ancak dört sene sonra Filistin'e ulaşabilmiş ve seleflerinden farklı olmayarak birtakım şartların kabulü karşısında yardımda bulunmuşlardı.⁴⁰¹ Böylece Askalân dışında ve Filistin'in en iyi limanına sahip olan Sûr ile birlikte bütün kıyı şehirleri artık Haçlıların eline geçmiş bulunuyordu.⁴⁰²

Baudouin ancak 1124 yılında, Belek'in ölümünden sonra Halep'te onun yerini alan kuzeni Timurtaş tarafından bir sürü vaatler karşılığında serbest bırakıldı; ama bir kere hürriyetine kavuştuktan sonra kurtuluş fidyesi dışında vermiş olduğu sözlerin hiçbirini tutmadı. Hatta bu da yetmezmiş gibi Antakya'ya ulaştıktan sonra burada topladığı birliklerle Timurtaş'ın hakimiyetinde bulunan Halep üzerine yürüdü. Timurtaş ise burasını çoktan gözden çıkarmıştı; yine de Haçlılar başarılı olamadı, zira Halep'in imdadına Musul'dan gelen Aksungur el-Porsukî yetişmişti. Haçlılar geri çekilmek zorunda kaldı ve kral Baudouin 1125 yılının Nisan'ında eli boş bir vaziyette yıllardır ayrı kaldığı Kudüs'e geri döndü.⁴⁰³ Lakin burada fazla vakit kaybetmeden yeniden kuzeye Müslümanlara karşı sefere çıktı ve

³⁹⁹ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 240; Willermus Tyrensis, I, 541; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 76.

⁴⁰⁰ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 240-241; Willermus Tyrensis, I, 545-547.

⁴⁰¹ Anlaşmaya göre Venedikliler, krallığın her şehrinde, bütün yükümlülüklerden serbest, bir kilisesi, hamamları ve bir fırını olan bir sokağa sahip olacaklar ve bütün ticari muamelelerinde, kendi ölçülerini kullanmakta serbest olacaklardı. Bütün krallık içinde, istisnasız bütün vergilerinden muaf tutularak Akka'da kendilerine binalar tahsis olunacağı gibi, zaptedilmelerine yardım ettikleri takdirde Sûr ve Askalan şehirlerinin üçte biri de onların olacak ve her yıl krallığın Akka'daki gelirlerinden üçyüz arap altını (dinar) kendilerine ödenecekti. Ayrıca Sûr'un lortluğunu da talep etmekteydiler. Venedikliler de buna karşılık sadece hacılardan talep edilen yol ücretinin üçte birini krallık hazinesine teslim edecekti. William sözleşmenin tam metnini vermektedir. Bkz. Willermus Tyrensis, I, 552-556.

⁴⁰² Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 255-256, 264-267; Willermus Tyrensis, II, 7-21; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dımaşk*, s. 277-278. William şehrin 29 Haziran'da zaptedildiğini yazmaktadır. Fulcher ile İbnü'l-Kalânîsî'nin verdiği tarih birbiriyle örtüşmektedir.

⁴⁰³ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 272-275; Willermus Tyrensis, II, 21-22; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhî Dımaşk*, s. 278-279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 492-493.

bu sefer bahar aylarında Aksungur oğullarına,⁴⁰⁴ birkaç ay sonra da Artuk oğullularına karşı zaferle çıkmayı başarabildi.⁴⁰⁵

1126 yılında Kudüs kralı yine kuzeyde Türklerle meşgul olmuştu ve nihayet yükünü hafifletmek üzere sonbaharda Antakya'ya gelen II. Bohemund'a prinkepsliğini sevinçle teslim ederek, kızı Alice'i de onunla evlendirdi.⁴⁰⁶ Bundan sonra daha rahat bir şekilde Kudüs'teki meselelerle ilgilenebilirdi. Baudouin 1128 yılında gelen yeni patriğin eski antlaşmalara dayanarak Kutsal şehir ve Yafa'nın yönetimini talep ederek kendisine sorun çıkarması dışında oldukça sakin geçen 3 yılın ardından büyük kızının evlilik meselesini de ele aldı. Bir erkek evladına sahip olamamıştı ve kendisinden sonra Kudüs tahtının adayı kızı Melisende, dolaylı olarak da müstakbel eşi olacaktı. Fransa kralının tavsiyesi üzerine, ülkesinin en önden gelenlerinden Anjou kontu Foulque damat olarak seçildi ve Mayıs 1129 yılında Kudüs'e varan Foulque ile prenses Melisende büyük bir törenle evlendirildi.⁴⁰⁷

Haçlılar 1127 yılında Halep'te zuhur eden karışıklıklardan faydalanarak şehri zapt etmek için daha iyi bir zamanlama yakalayamazlardı; fakat Antakya ile Urfa arasında gereken iş birliği eksik kalınca bütün gayretler boşa çıkmıştı. Üstelik burası Haçlılar için zamanla artarak büyük bir tehlike haline gelecek olan Zengî'lerin eline geçmişti. Dımaşk da en az Halep kadar stratejik bakımından önemli bir şehirdi; II. Baudouin uzun zamandır burayı ele geçirmeyi arzulamaktaydı. 1128 yılında Tuğtekin'in ölümü de kesinlikle kaçırılmaması gereken bir fırsattı. Baudouin hemen hazırlıklar için kollarını sıvadı ve Templier şövalye tarikatının büyük üstadını yeni kuvvetler toplamak üzere Avrupa'ya gönderdi. Böylece 1129 yılında Avrupa'dan gelen birliklerle beraber istisnasız bütün Haçlılar birleşerek Dımaşk üzerine yürüdü fakat birdenbire sele yol açan sağanak yağmur

⁴⁰⁴ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 276-281; İbnü'l-Kalânisî, *Zeylu Târihi Dımaşk*, s. 279-280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 497.

⁴⁰⁵ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 288-292; Willermus Tyrensis, II, 27-30; İbnü'l-Kalânisî, *Zeylu Târihi Dımaşk*, s. 281-282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 505. Detaylar için bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 173-175.

⁴⁰⁶ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 302-303; Willermus Tyrensis, II, 32-33.

⁴⁰⁷ Willermus Tyrensis, II, 38. Ayrıca bkz. Runciman *A History of the Crusades*, II, 177-178.

Haçlıların bütün emellerini boşa çıkardı. Ordular taarruza geçmeden çekilmek zorunda kaldı ve Dımaşk Müslümanların hakimiyetinde kalmaya devam etti.⁴⁰⁸

1130'da kral Baudouin'in damadı II. Bohemund'un bir sefer sırasında öldürülmesi yeni sorunları beraberinde getirmişti. Kızı Alice, henüz iki yaşında olan çocuğu Constance adına Antakya'nın idaresini eline geçirmeye çalıştı. Hatta İmâdeddin Zengî'yi yardımına çağırarak, babasına isyanda bulunacak kadar ileriye gitti. Baudouin büyük bir rezalet meydana vermeden zamanında Antakya'ya yetişti ve Zengî'ye gönderilen haberci de yolda hedefine ulaşmadan yakalandı. Zengî'nin tehdidi altında bulunan prinkepsliğin kaderi Alice'e bırakılması mümkün değildi. Böylece Baudouin kızını Lazkiye'ye (Latakia) sürgüne göndererek idarenin başından uzaklaştırdı ve Antakya'nın idaresini nâib sıfatıyla Urfa kontu Joscelin'e bıraktı.⁴⁰⁹

II. Baudouin bir yıl sonra, doğuya birinci Haçlı seferiyle gelerek oldukça hareketli ve yorucu bir hayatın ardından tükenmiş bir vaziyette 21 Ağustos 1131'de hayata göz yumdu. Ardından Urfa'da kısa bir süre sonra Joscelin'in ölmesi de ilk nesil Haçlı reislerinin tarih sahnesinden artık çekilmiş olması anlamına gelmekteydi. Bundan böyle Doğu Latin devletleri bu topraklarda doğup, yetişen ve çevre şartlarına uyum sağlamaya çalışan Haçlıların melez çocukları tarafından idare edilecekti. Saldırgan ve henüz bulunduğu coğrafyaya adapte olamamış Foulque gibi Batı'dan gelen yeni Hıristiyanların varlığı ise madalyanın diğer kısmını teşkil edecekti.⁴¹⁰

III. İdarî Yapı

1099 yılında Doğu'ya gelen Haçlıların aşması gereken en büyük sorunlardan birisi de kurdukları devletin nasıl ve ne şekilde idare edilmesi gerektiği idi. Ele geçirdikleri ülke kadim bir geçmişe sahip olup çok iyi idare mekanizmaları zaten geliştirmişti. Fakat

⁴⁰⁸ Bkz. Willermus Tyrensis, II, 40-43; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târihî Dımaşk*, s. 294-296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 519-520. İbnü'l-Kalânîsî kötü hava şartları (yağmur ve sel) hakkında bilgi vermemektedir. İbnü'l-Esîr ise sadece şiddetli yağmurdan söz etmektedir. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 179-180; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 95.

⁴⁰⁹ Bkz. Willermus Tyrensis, II, 43-45.

⁴¹⁰ Bkz. Willermus Tyrensis, II, 45-46; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylu Târihî Dımaşk*, s. 304; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 184-186. Kudüs Haçlı krallığının haritası için bkz. EK 11.

Haçlıların tanıdığı tek yönetim şekli Avrupa'nın feodal yapısıydı. Yeni bir sistem geliştirmekten ziyade en kısa zamanda işlevsel bir idarî yapı oluşturmak zorunda oldukları da aşîkârı. Bu sebeple Batı'dan getirdikleri kurum ve gelenekleri mümkün olabildiğince Doğu'ya uyarlamaya çalıştılar. Bu bağlamda yerel koşullar altında verilen kararlar da yaptırıcı oldu. Neticede 12. yüzyılın Kudüs'ü feodaliteye dayanan bir krallığın başkenti olarak varlığını sürdürmeye devam etti.⁴¹¹

Haçlıların başta liman şehirleri olmak üzere ele geçirdikleri Filistin toprakları sayesinde krallığın arazisi giderek büyümekteydi. Doğu kiliselerine ait araziler dışında Müslamanların Haçlı istilâsı sonucunda muhaceret ederek geriye bıraktıkları büyük arazi parçaları sahipsiz kalmıştı. Şimdi de Kudüs kralları bu bölgelere kendi vassallarını ve yurttaşlarını yerleştirme imkanını bulmuşlardı.⁴¹² Akkâ, Nablus, Celîle ve Daron gibi bölgelerin de krallığa dahil edilmesiyle birlikte, feodalitenin gereği olarak bu topraklar zamanla krallar tarafından asilzadelere iktâ olarak verilmeye başlandı. Özellikle ilk hükümdarların müsrif hâne bir cömertlikle arazileri dostlarına, kiliseye ve askerî tarikatlarla bağışlaması hükümdarlığa ait olan bu toprakların azalmasına sebebiyet verdi.⁴¹³ Bununla beraber İtalyan tacirleri de sundukları hizmetlerin bir karşılığı olarak birçok imtiyazlarla beraber muhtelif şehirlerde toprak sahibi oldular.⁴¹⁴ Bu suretle krallıkta yeni bir yaşam tarzı ve idare biçimi oluştuğu gibi yavaş yavaş feodal piramit yerine oturmaya başladı. Haçlı seferine katılıp gelen savaşçılar, artık efendilerine sadakat yemini ederek onun vassalı oldukları gibi, devletin de güvenilir askerlerini teşkil ettiler.⁴¹⁵

A. Kral

Büyük çoğunluğu Fransızlardan müteşekkil olan Haçlıların idare sistemi tabii olarak Fransız feodal geleneğine dayanmaktaydı ve piramidin en üst noktasını kral teşkil etmekteydi. Kudüs Krallığının ilk 30 senesine baktığımızda kralın yetkisi bu 'ideal' feodal

⁴¹¹ Bkz. John L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem: 1100 to 1291*, Cambridge 1932, s. XIX-XX (Giriş); Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 194.

⁴¹² Runciman, *A History of the Crusades*, II, 296.

⁴¹³ Kralların ve kraliçe Melisende'nin bağışları için bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 144-146.

⁴¹⁴ Bkz. Willermus Tyrensis, I, I, 552-556.

⁴¹⁵ Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi: Haçlı Seferleri Tarihi*, haz. Ebru Altan, İstanbul 2007, s. 250.

geleneğine göre fazlasıyla güçlüydü, zira özellikle I. Baudouin ele geçirdikleri toprakların büyük kısmını bizzat kendi elinde tutuyor, kendisine vekalet etmek üzere de viskontlar tayin ediyordu. Aslında kendisine en büyük avantajı krallığın sıfırdan kurulması sağlıyordu zira Batı'daki krallar gibi asırlardır İktâ sahibi aristokrat aileleriyle uğraşmak zorunda değildi. En büyük iktâ arazisi olan Celîle prinskepliği bile uzun yıllar boyunca efendisiz kalmıştı.⁴¹⁶ Bunun dışında krallık tacına bağlı olan diğer vassallar Yafa kontluğu, Sayda ve Maverai-Ürdün senyörlükleri idi.⁴¹⁷

Kudüs'ün ilk hükümdarları sergilemiş oldukları performanslar neticesinde krallık makamına belirli bir saygınlık ve statü kazandırmışlar; ancak feodal sistemin dışına çıkmaları da mümkün olmamıştı. Şüphesiz Orta Çağ'daki hakim siyasî ve hukukî gelenek bu makamı koruma altına almaktaydı; fakat otorite de sonsuz değildi. Buna göre her hükümdarda olduğu gibi kendisine zarar vermek, yüksek ihanet suçu sayılmaktaydı. Merkezî idarenin sorumlusu olarak memurları arzuladığı şekilde tayin edebilir, vassallarını toprak satmaktan veya başkalarına devretmekten menedebilir, hatta bunlara bağışlamış olduğu iktâyı geriye alabilirdi. Ayrıca kendi vârislerine olduğu gibi ölen iktâ sahiplerinin dul eşlerine koca seçme yetkisine de sahipti. Bunlarla beraber krallığın sahip olduğu mülkiyeti istediği gibi bağışlar veya devredebilir, para bastırabilir veya liman şehirleriyle Arap ülkelerine gidip gelen kervanlardan gümrük vergisi alabilirdi. En önemlisi krallık ordusunun başkumandanı ve Yüksek Adalet Divanının başkanı kabul edilmekteydi. Fakat yetkileri de tam burada noktalanmaktaydı, zira Kudüs'ün hükümdarları krallığın asilzadelerinden terekküp eden bu kurumdan bağımsız hareket edemiyorlardı.⁴¹⁸

B. Asilzadeler ve Yüksek Adalet Divanı (*La Haute Cour*)

Haçlı Seferlerine katılan ve Kudüs'e ulaşmayı başaran asilzadeler köklü ailelere mensup olmadıkları gibi, sayıları da pek fazla değildi. Üstelik bunların bir kısmı verdikleri kutsal yemini yerine getirdikten sonra yurtlarına geri dönmüştü. Kudüs'te kalmayı tercih

⁴¹⁶ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 100; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 99-100; Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 249-250; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 144.

⁴¹⁷ Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 297.

⁴¹⁸ Detaylar için bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 87-104. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 300; Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 251.

edenler arasına sonradan katılan Latinler de keza bunlar gibiydi. Fakat Kudüs'te yaşamaya devam eden Haçlılar geldikleri ülkelerde ne parlak bir geleceğe ne de herhangi bir mülkiyete sahip, sıradan savaşçı veya adı bilinmeyen ailelere mensup iken, tam da burada önemli makamlar elde ederek devletin bel kemiğini oluşturacaktı.⁴¹⁹ Bunlar krallığının savaş gücünü oluşturdukları kadar devletin idarî işlerinde vassallar olarak da görev alacaklardı.⁴²⁰ Fakat yukarıda da kısacası değindiğimiz gibi ilk hükümdarlar bu zümreyi iktâ sahibi kılmayı tercih etmiyor, kendilerine ait olan şehir ve köylerin gelirleriyle veya ele geçirilen ganimetlerle yaşelerini temin ediyordu.⁴²¹

Krallığın gelişmesine ve büyümesine paralel feodal rejimin taşları da yavaş yavaş oturmaya başladı ve asilzadeler de artık iktâ sahibi olmaya başladılar. Başlangıçta bu iktâlar verasete bağlı olmadığından sürekli el değiştirmekteydi. Bu yüzden krallığın ilk dönemlerinde iktâ sahibi köklü ailelere rastlamak pek mümkün değildi. Ancak dirlik sahipliği müessesesi veraset hukukuna bağlanınca topraklar artık ailelerin elinde kalmaya başladı. Ailenin erkek varisi olmadığı ya da kalmadığı zamanlarda ise kadınların tevarüs hakkı da kabul görülmekteydi.⁴²²

Gerek krallık tacına bağlı iktâ sahibi asilzadeler olsun, gerekse belirli iktâları tekelinde bulduran ruhban sınıfı veya muhtelif yabancı cemaatler olsun, bunlardan seçilmiş kimseler Yüksek Adalet Divanı'nın üyelerini teşkil etmekteydi.⁴²³ Bu kurum devletin başlıca idare gücünü oluşturuyordu. Kral bazı durumlarda Yüce Divan'ı denetleyebilme yetkisine sahip olmakla birlikte anayasayı oluşturacak kanunlar üzerinde tek başına karar veremezdi. Feodal yasalar kralın otoritesine bir sınır çizerken asil sınıfın üstünlüğünü de garanti altına almış oluyordu. Bu şekilde karşılıklı bir güç dengesi kurulmaya çalışılmıştır.⁴²⁴

Yüksek Adalet Divanı veya 'En Yüksek Anayasa Mahkemesi' (*La Haute Cour*), isminden de anlaşıldığı üzere, devletin hukuk ve yargı kurulu idi. Burada ilave edilmelidir ki, Kudüs Haçlı Krallığının ve diğer Haçlı devletlerinin hiçbir zaman belirli bir anayasası

⁴¹⁹ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 270-271.

⁴²⁰ Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford 1998, s. 21.

⁴²¹ Kral maddi sıkıntıya düştükçe Kudüs patriğinden para talep ettiği oluyordu. Bkz. Albertus Aquensis, s. 569.

⁴²² Prawer, *Crusader Institutions*, s. 23-25; Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 252.

⁴²³ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 90-91.

⁴²⁴ Bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 250.

olmamıştır. Örf ve adetler, yerine ve zamanına göre özel emirnâmeler veya bildirilerle geliştirilerek veya değiştirilerek kanunlaştırılmıştır. Bu kanunlar daha sonra 13. yüzyılda hukuk bilginleri tarafından *Livre du Roi* veya *Assises de Jerusalem* adlı eserlerde derlenmiştir.⁴²⁵ Ancak yaklaşık bir buçuk asır sonra kaleme alınmış olan bu belgelerin, devletin hukuki yapısı ve idare sistemi hakkında verdiği bilgilerin sıhhati de bilginler tarafından tartışılmıştır.⁴²⁶ Velhasıl işte bu kanunları oluşturan ve koyan Yüksek Adalet Divanı idi.

Yüksek Adalet Divan'ının temelde iki fonksiyonu vardı. Divan'ın kanun koyuculuğu yanında halkın en üst tabakasını oluşturan asilzadelere mahsus meseleleri, suçları veya şikayetleri de muhakeme etmekteydi.⁴²⁷ Bu müessesede çıkan kanunlar veya alınan kararlar herkes için bağlayıcıydı. Bu bağlamda kendisine herhangi bir ayrıcalık tanınmayan kral da buna dahildi.⁴²⁸ Kral, elbette Divan'ın başkanıydı; fakat burada *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) olarak kendi vassallarıyla aynı statüyü paylaşmaktaydı. Onların ne efendisi ne de hâkimi konumundaydı.⁴²⁹ Bunun temelinde, Kudüs'ün bir kral tarafından değil de, birbirine eşit, aynı haklara sahip bir topluluk tarafından zapt edilmiş olmasıydı. Kral bunların arasından seçilmişti ve bu uygulama krallığın temellerinin atıldığı günden itibaren Divan'a doğrudan, krallık makamına geçecek olanları seçme ve kralın yaşının küçüklüğü veya esareti halinde yerine bir nâib tayin etme hakkını veriyordu.⁴³⁰ Her iki durumu II. Baudouin'de görmüştük. O Divan tarafında kral olarak seçildiği gibi esareti döneminde de yerine bir nâib getirilmişti.⁴³¹ Böyle bir yetkiye sahip olan bir kurum pekâlâ kralı kontrolü altında tutabilirdi; lakin ne I. Baudouin ne de II. Baudouin buna meydan bırakmamıştı; kaldı ki bu krallar zamanında Divan'ın gücü yok denecek kadar azdı. Divan, kralın bir nevi 'Danışma Meclisi' görevini ifa etmekteydi. 12. yüzyılın yarısından itibaren

⁴²⁵ Runciman, *A History of the Crusades*, II, 299. Ayrıca bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 98-101. Kudüs Haçlı Krallığı'nın idarî kanunları, *Les Assises de Jerusalem* ile ilgili yapılan çalışmaların bazıları şunlardır: La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 276-82; Praver, *Crusader Institutions*, s. 343-430; Jonathan Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem: 1174-1277*, London 1973.

⁴²⁶ Bununla ilgili açıklamalar için bkz. Praver, *Crusader Institutions*, s. 15-19; Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 250-251.

⁴²⁷ Bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 101-102.

⁴²⁸ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 92.

⁴²⁹ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 87-88.

⁴³⁰ Runciman, *A History of the Crusades*, II, 301.

⁴³¹ Bkz. II. Boudouin'in Krallığı.

ise güç dengeleri deđiŖecekti.⁴³² Divan'ın belirli bir toplantı yeri olmadığı gibi katılan üyeleri de değişkenlik arz edebilmekteydi.⁴³³

C. Halk Mahkemeleri

Her sınıfın kendi mahsus bir mahkemesinin olması Haçlıların örf ve adetlerinden biriydi. Buna göre Asilzadelerin hukukî işlemleriyle Yüksek Adalet Divanı ilgilendiği gibi asalet sınıfına mensup olmayan Haçlıların işlerine 'Burjuva Mahkemeleri' bakmaktaydı. Ruhban sınıfı ve askerî tarikatların meseleleri dinî hukuka bağlı olmakla beraber Kilise mahkemelerinde görüşülerek karara bağlanırdı. İlerleyen zamanlarda Arap kökenli Hıristiyanların da Kudüs'e yerleşmesi kendilerine mahsus mahkemelerin kurulmasını gerektirmişti. Keza ticarî meselelerle ilgilenen mahkemelerin tesis edilmesi de vaktiyle ayrı bir ihtiyaç olmuştu.

1. Burjuva Mahkemesi (*Cour des Bourgeois*)

Alt Mahkeme (*Court basse*) veya Viskont'un Mahkemesi olarak da bilenen Burjuva Mahkemesi hür olan Haçlı tebaanın davalarına bakmaktaydı.⁴³⁴ Cinayet, hırsızlık, tecavüz, ihanet, saldırı veya daha hafif suçlarla ilgilenmekle beraber, bu sınıf arasında meydana gelen her türlü anlaşmazlıklar burada tahkim edilmekteydi. Mahkemenin başkanı şehrin *viskontu* idi. Bundan dolaydır ki bu mahkemelere Viskont'un Mahkemesi de deniliyordu. Başkanla birlikte her mahkemede kendi adamlarından seçilmiş on iki yeminli hâkim bulunmaktaydı. Bunlar yargı kararını hep birlikte veriyorlardı. Davacıların hâkimlerden birini kendilerine avukat olarak tutabilme imkânı vardı; fakat böyle durumlarda bu kişi verilecek karara iştirak edemezdi. Mahkemenin çıkardığı her vesika yeminliler tarafından imzalanması yanında bütün duruşmalar hakkında ihtimamla zabıt tutulurdu. Mahkeme bayram günleri hariç düzenli olarak her Pazartesi, Çarşamba ve Cuma günleri toplanmaktaydı.⁴³⁵

⁴³² Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 253-254. Ayrıca bkz. Prawer, *Crusader Institutions*, s. 27 vd.

⁴³³ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 90.

⁴³⁴ Bkz. Prawer, *Crusader Institutions*, s. 263.

⁴³⁵ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s.105-108; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 301-302; Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 255.

2. Suriyeliler Mahkemesi (*Cour des Syriens*)

12. yüzyılın erken dönemlerinde Kudüs şehrini yeniden nüfuslandıran ve toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan yerli Hıristiyan halkı Haçlıların egemenliği altında eski geleneklerine göre yaşamlarını sürdürmeye devam etmişti. Buna zamanla krallığa bağlı civar bölgelere (kasaba ve köylere) yerleşen veya daha önce buralarda yaşayan Hıristiyanlar dahildi. Zamanla kendilerine mahsus, geleneksel hukuk çerçevesinde aralarında zuhur eden küçük ve yerel davalara veya dinî meselelere bakan mahkemelerin de yürütülmesine müsaade olunmuştu. Ancak Suriyelilerin Mahkemeleri Burjuva Mahkemesine bağlanmıştı. Bir köyün veya cemaatin temsilcisi kabul edilen, aynı zamanda 'reis' olarak tanımlanan başkanları da viskontlar tarafından tayin edilmekteydi. Ağır suçlar Burjuva mahkemelerine intikal ettirilirdi. Benzer şekilde doğrudan bu mahkemeyi ilgilendiren meseleler de bu mahkemenin sorumluluk alanındaydı.⁴³⁶

3. Diğer Mahkemeler

Krallığın olgunluk dönemlerinde mevcut mahkemeler dışında başka mahkemelere de ihtiyaç duyulmuştu. Bunlardan biri 'Ticaret Mahkemesi' (*Cour de la Fonde*) idi. 12. yüzyılın son yarısında Sûr şehrinde kurulan bu mahkeme, ticaret hukukuna ait meselelere bakmaktaydı. Bu mahkemeler daha sonra pazar bulunan her şehirde kurulmaya başlandı. Kısa sürede yerli halkın davalarıyla da ilgilenmeye başlayınca, faaliyet alanı genişleyerek yerel Suriyeli Mahkemeleri'nin yerini almaya da başladı. Mahkeme mahalli iktâ sahibinin tayin ettiği bir memur ile ikisi Haçlı, dördü yerli halktan seçilmiş, toplamda 6 yeminli yargıç tarafından yürütülmekteydi. Davalar Burjuva Mahkemeleri'nin örneğinde görülür, kararlar da gerektiğinde Burjuva kanununa göre verilirdi. Bununla beraber Hıristiyan ya da Müslüman yerli davacılar kendi kitapları üzerine yemin etme hakkına sahipti. Ticaret Mahkemeleri'nde bütün satışların tutanaklarıyla beraber ticari anlaşmalar ve alınan vergilerin kayıtları da muhafaza edilmekteydi.⁴³⁷

⁴³⁶ Bkz. Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem*, s. 89-90.

⁴³⁷ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 108-109.

Aynı dönemlerde Kudüs Krallığı'na bağlı bütün liman şehirlerinde gemicilik hukukuna bağlı mahkemeler de tesis edilmişti. Orta Çağ'da limanlar şehrin güvenliği için zincirlerle kapatılırdı. Buna telmihen bu mahkemeler 'Zincir Mahkemeleri' (*Cour de la Chaine*) olarak biliniyordu. Sevkiyat, kaza ve denizcilikle ilgili tüm sorunlar burada ele alınmaktaydı. Demirleme ücreti dahil olmak üzere gümrük vergileri yine bu müesseseye ödenerek kayıt altında tutulmaktaydı.⁴³⁸

Son olarak Haçlılar döneminde sayıları gittikçe artmış olan İtalyan ve Provence kolonilerinin de kendi iç meselelerini düzenlemek üzere konsolosluk mahkemeleri faal durumdaydı. Bunların temeli Venedik, Pisa ve Ceneviz filolarıyla yapılan antlaşmalarda yatmaktaydı.⁴³⁹

D. Teşkilatlanma

Kudüs Haçlı devletinin idarî teşkilât yapısı Batı (Fransa) geleneğinin aksine daha basit düzenlenmişti ve 12. yüzyıl boyunca pek bir ilerleme veya değişiklik arz etmemişti.⁴⁴⁰ Devlet içerisinde yüksek makam sahibi olarak idarî işlerin başına getirilen memurlar, iktâ sahipleri arasından seçilmekteydi. Rütbe hiyerarşisi bakımından sırasıyla ilk sırada gelen *seneşal* idi. *Seneşal*, teşrifat nazırı olmakla beraber bütün memurların başıydı. Hazinesinin idaresi de buna bağlıydı. Askerî teşkilatın ve ordunun idare ve organizasyonundan sorumlu olan ikinci sırada en yüksek ordu kumandanı, *konnetable* idi. Vekili olarak daima *marşal* yanında yer almaktaydı. Hâcib veya saray nâzırı olan *çemberlayn* kralın bütün masraflarını ve saray maliyesini idare etmekteydi. Devletin bütün yazı işlerine bakan *şansöl* ise her zaman din adamlarından seçilirdi. *Şansöl* vesika ve evrakların yazılması ve kayda geçirilmesinden sorumlu olduğu kadar, krallık mührünü de elinde bulundurmaktaydı. İdarede yazı dili 12. yüzyılın Latincesiydi. Tarihleme genellikle milâdî takvime göre yapılmaktaydı.⁴⁴¹

⁴³⁸ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 109.

⁴³⁹ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 110. 1123 yılında Venedikli'lerle yapılan antlaşma için bkz. Willermus Tyrensis, I, 552-556.

⁴⁴⁰ Doğu Latin Krallıkları ile Batı ülkeleri arasındaki kıyaslamalar için bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 114-116.

⁴⁴¹ Detaylar için bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 116-134. Ayrıca bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 256-257.

Başta Kudüs olmak üzere şehirlerde kralı, köy ve arazilerde ise iktâ sahibini temsilen mahallî idareden *viskont* sorumluydu. Asilzadeler arasından seçilen bu memurların görevi şehrin veya bölgenin asayişini sağlamak, mahkemeleri tanzim etmek, vergileri topladıktan sonra taksim etmek ve hisbe teşkilatını yönetmekti. Kudüs *viskontu* aynı zamanda Davud Kalesi'nin muhafızıydı. *Mathesep* veya *sergeant* olarak bilinen hisbe teşkilatının memurları ise *viskontu* vekaleten pazarları ve tüccarları, geceleri de sokakları denetlemekteydi.⁴⁴² İdarî teşkilat içerisinde *turcopler* (piyade), *admiral*, *dragomen* (tercüman) gibi memuriyetlerden de söz edilmektedir. Fakat bunlar hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi verilmemiştir.⁴⁴³

E. Ordu

Krallığın askerî gücünü bizzat Haçlı seferine katılan ve akabinde Kudüs'te kalmayı tercih eden asilzadeler, şövalyeler, piyadeler ve alt sınıfa mensup kimseler oluşturmaktaydı. Bunlara daha sonra Templier ve Hospitalier gibi yeni kurulan askerî tarikatlar da katılmıştı. Templier ve Hospitalier şövalyeleri kralın en güvenilir askerleri olarak orduyu ciddi anlamda güçlendirmişlerdi. Sürekli devam eden Haçlı Seferlerinin neticesinde sayıları az da olsa Doğu'ya gelen savaşçılar bu gücü besliyordu. Müslümanlara karşı sefere çıkıldığında veya ciddi boyutlu savaşlarda karşılıklı olarak Trablus, Antakya ve Urfa Haçlı orduları Kudüs ordusuyla birleşmekteydi. Bunlara Ermeniler de destek vermekteydi. Krallığın deniz gücünü ise İtalyanların donanmaları üstlenmekteydi. Ayrıca ordunun masraflarını kral kadar kilise de karşılamaktaydı.⁴⁴⁴

İktâların asilzadelere dağıtılmaya başlamasıyla birlikte bunların da kralın talebi üzerine belli sayıda asker getirmekle yükümlü olduğu ortadadır. Sayıları iktânın zenginlik durumuna göre belirlenmekteydi. Yafa kontu, Sayda senyörü ve Celîle prinskepsinden yüzer, Mavera-i Ürdün senyörü ise altmış tam teçizatlı atlıyı emre hazır bulundurmakla yükümlendirilmişti. Şehirlerden beklenen askerî birliklerin sayısı -asilzade veya bir eve malik olan sınıftan müteşekkil olmak beraber- şu şekildeydi: Kudüs altmış bir, Nablus

⁴⁴² La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 135-136; Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem*, s. 85-87.

⁴⁴³ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 114.

⁴⁴⁴ Bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 253.

yetmiş beş ve Akkâ seksen. Ayrıca ordunun masrafları kral ve kilise tarafından karşılanmaktaydı.⁴⁴⁵ Kuşkusuz en çok iktâlara sahip olan Kilise de krallığın ordusuna asker sayısı bakımından önemli katkılarda bulunmaktaydı. Kudüs patriği ve Kutsal Mezar Kilisesi'nin ruhbanları beş yüzer, Beytülâhm piskoposu iki yüz, Sûr başpiskoposu ile Yehoşafat (Jehosaphat) ve Siyon dağında bulunan manastırlarından her biri yüz ellışer asker çıkarmakla mükellefti.⁴⁴⁶

F. Kilise

11. yüzyılın sonlarında Haçlıları harekete geçiren Papalık olduğu gibi, bütün seferlerin organize edilmesinde önyak olan, maddi ve manevi her türlü desteği sağlayan yine kendisi ve Roma kilisesi olmuştu. Kutsalların en kutsalı olarak Kudüs üzerinde egemenlik kurmaya çalışanlar arasında da elbette ilk sırada onlar gelecekti. Birinci Haçlı seferiyle tabii olarak Filistin'de teokratik bir devlet kurmayı hedeflemekteydiler. Vaktiyle bütün Haçlıların saygınlığını kazanmış olan Adhemar le Puy Antakya'da ölmemiş olsaydı, belki de Roma'nın bu arzusu gerçekleşmiş olacaktı. Haçlı reislerin baştaki çekimser tutumu, Godefroi'nın sadece Kutsal Mezar Savunucu sıfatıyla idareciliği kabul etmesi de muhtemelen bu tasavvurun bilincinde olduklarının bir göstergesiydi. Lakin durumlar çok farklı gelişti.⁴⁴⁷

Krallığın temelleri atıldığı dönemlerde Adhemar'ın halefi Daimbert, Kudüs patriğinin hâkim olacağı bir devlet arzulamaktaydı, I. Baudouin ise tacı kabul ederek ve kilise müessesesini kendisine karşı kullanarak bu emellerini tamamen yok etti. Kilise ile krallık makamı arasında çatışmalar bir müddet böyle devam etti. Neticede gelişmeler kralın lehine sonuçlandı; zira onun en büyük dayanağı kendi çıkarlarını gözeten Roma kilisesi olmuştu. Kudüs patriği artan zenginliği ve statüsü itibariyle günün birinde pekâlâ rakip olarak karşılına çıkabilirdi. Baudouin'in ise aslında geleneğe göre taçlandırıldığı sırada patriğe biat etmesi gerektiği halde unvanının doğrudan Papa tarafından tasdik edilmesini

⁴⁴⁵ Runciman, *A History of the Crusades*, II, 297-298. Bütün iktâ sahiplerinden istenilen asker sayısı için bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 147.

⁴⁴⁶ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 158.

⁴⁴⁷ Bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 203-204; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 310.

talep etmiş olması işlerine gelen bir durumdu. Bu şekilde olası bir rekabet baltalanmış ve krallığın kilise müessesesi ile birlikte kendilerine metbû kalması garantilenmiş oluyordu. Kral da buna mukabil gerektiğinde patriklik makamını dizginlemek veya şövalye tarikatları üzerinde kontrol sahibi olabilmek için Roma'yı koz olarak kullanabileceği gibi maddi anlamda da desteklerine itimat edebilirdi.⁴⁴⁸

Görüldüğü üzere Kudüs patriğinin otoritesi kilise ile sınırlandırılmıştı. Ülkede ancak kraldan sonra söz sahibi olabilirdi. Hatta patriğin seçimi Kutsal Mezar Kilisesi dinî meclisinin sunduğu iki aday arasından birinin, kral tarafından tasdik edilmesiyle gerçekleşmekteydi. Krallığa bağlı bölgelerin bütün dinî müesseseleri Kudüs patrikliğine tabiydi. Sonradan Sûr ve Beyrut gibi liman şehirlerinin kiliseleri de geleneksel olarak Antakya patriğine bağlı olmasına rağmen Kudüs patriğinin emrine verildi. Bunlar Kudüs Haçlıları tarafından ele geçirilmişti ve krallığın nizamı gereği böyle bir uygulama Roma tarafından tasvip edilmişti. Böylece patriğin emrinde Sûr'un başpiskoposu dahil olmak üzere, Kaysâriye, Nâsıra (Nazareth) ve Moav'ın başpiskopoları, 9 tane piskopos, 9 tane manastır başrahibi ve 5 tane başpapaz bulunmaktaydı. Şövalye tarikatları gibi bazı seçilmiş manastırlar ise doğrudan Roma'ya bağlıydı. Kudüs kilisesi zamanla sahip olduğu iktâlar ve Avrupa'dan yollanılan bağışlar vesilesiyle tahmin edildiğinden fazla zengin olmuştu. Dinî meselelerin ve davaların kiliseye mahsus mahkemelerde görülmesi de kadim bir gelenektir. Evlenme akitleri, boşanmalar, sapıklıklar, zinalar, vasiyetnâmeler ve benzer her türlü hâdiselerle kilise ilgilenmekteydi.⁴⁴⁹

G. Askerî Tarikatlar

Kudüs Haçlı Krallığı'nın 12. yüzyılda meydana getirdiği en başarılı kurumlardan birisi de şüphesiz şövalye tarikatlarıydı. Tarihte daha önce görülmemiş bir şekilde manastır hayatı ile askerlik mesleğini birleştiren bu müesseselerin ortaya çıkışı Kudüs'ün zaptından yaklaşık yirmi sene sonra gerçekleşmişti. Hızla gelişip büyüyen ve inanılmaz gelirlere sahip olan bu tarikatlar zamanla diğer dinî müesseseleri tamamen gölgede bırakacaktı. Kudüs

⁴⁴⁸ Bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 204-216; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 310.

⁴⁴⁹ Bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 204-216; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 310-311.

krallığın devamlılığını önemli ölçüde muhafaza edecek olan bu şövalyeler başarılı olduğu kadar Haçlılar arasında en acımasız Müslüman düşmanları da olacaktı.

1118 (veya 1119) yılında asalet sınıfına mensup olan Fransız şövalyelerinden Hugue de Payens küçük bir birlikle Kutsal topraklara gelen hacıların can güvenliğini sağlamak üzere ilk etapta Yafa ile Kudüs arasındaki yolları denetlemeye başlamakla işe koyuldu. Kral kendilerine verilen bu hizmetin bir karşılığı olarak *Templum Solomonis*'in (Mescid-i Aksâ) bazı odaları tahsis edildi. Şövalyeler 'Temple' yani kutsal mabedin mahallesine yerleştikleri için '*Templier*' (Tapınak) ismini almıştır. Esasında Benediktin tarikatına mensup olan üyeleri kısa sürede bağımsız ve kendi içinde üç sınıfa taksim edilmiş bir tarikat olarak teşekkül etti. İlk sınıfa asalet mensubu şövalyeler dahildi. Bunlar, ayrı bir alamet olarak üzerinde kırmızı haç bulunan beyaz önlükler giymekteydi. İkinci sınıfı halkın daha aşağı tabakasına mensup olan kimseler doldurmaktaydı. Bunlar ise siyah önlük üzerinde kırmızı haç taşımaktaydı. Kurumun muhtelif işlerini gördükleri gibi at uşaklığı yapmak veya silah taşımakla da görevlendirilmişti. Üçüncü sınıf ise askerî faaliyetlere katılmayan ve bunun dışında kalan işleri gören rûhanilerden tereküp etmekteydi.⁴⁵⁰

Templier tarikatının kurumsallaşması, 11. Yüzyılın sonlarında kendilerini hayırsever müesseseleriyle Kudüs'e gelen hacıların hizmetine adanmış olan Aziz Yahyâ (*St. John*) tarikatının da askerliğe meyletmesine yol açtı.⁴⁵¹ Bunlar da Templier şövalyelerin örneğinde hac yollarını açık tutmak ve savaşa katılmak üzere silahlara sarıldı ve artık '*Hospitalier*' şövalyeleri olarak diğerlerinden ayırt edilmek üzere giysilerine beyaz haç dikmeye başladı. Kuruluşlarından itibaren yapılan sayısız bağışlar neticesinde her tarikatın serveti günden güne artıyor ve giderek Filistin'in en önemli topraklarına sahip oluyorlardı. Öyle görünüyor ki aralarından Hospitalier şövalyeleri vermiş oldukları hizmetlerden dolayı daha varlıklı ve itibar sahibiydi. Bunlar askerlikle meşgul olduğu kadar eskisi gibi hayırsever faaliyetlerini de sürdürmekteydi. Müesseseleri kadar hastaneleri de artan zenginlikleri nispetince geliyordu. Templier'ler ise bunlara nispeten daha az hayırda bulunuyor ve ağırlıklı olarak askerî vasıflarıyla ön plana çıkıyorlardı. Şecaatleri ve kahramanlıkları her

⁴⁵⁰ Bkz. Willermus Tyrensis, I, 524-527. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 157; Malcolm Barber, *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple*, Cambridge 1994, s. 6-9.

⁴⁵¹ Bkz. Şehrin Fiziki Yapısı: Hospitalier Mahallesi.

verde ün yapmış, büyük itibar kazanmışlardı, fakat daha sonra garip ve esrarengiz bazı âdetler benimsemiş olmaları kendilerini sevimsiz hale getirmişti.⁴⁵²

İster Templier isterse Hospitalier olsun sayıları, Filistin'e yerleşmiş olan Haçlı asilzadelerin ve Batı'dan gelen muhacirlerin kendilerine katılmasıyla birlikte hızla artmaktaydı. Kudüs krallığının en çok mustarip olduğu nokta ise askerî gücünün azlığı ve devamsızlığıydı. Zira Birinci Haçlı seferi Kudüs'ün zaptından sonra dağıldığı gibi Avrupa'dan gelen birçok Haçlı da vazifesini tamamladıktan sonra, en fazla bir iki sefere katılıp geriye dönüyordu. Kuşkusuz bu eksikliği telafi eden askerî tarikatlar olmuştu. Bu tarikatlar krallığın imdadına yetişmemiş olsalardı belki de krallığın varlığı çok önceden sona erecekti. Bunlar bilhassa ilk dönemlerde krallara bütün gücüyle destek çıkıyor, devlet hazinesine herhangi bir masraf çıkarmıyor, tam aksine biriken servetleriyle krallık arazisinde bulunan muhtelif kale ve şatoların bakımını üstlenip yenilerini ilave ediyorlardı. Üstelik bunlar doğrudan papalığa bağlı olmaları hasebiyle Kudüs krallarına karşı herhangi bir yükümlülükleri de bulunmuyordu. Bunlara bizzat kral veya vassalları tarafından araziler bağışlanmış olsa da dokunulmazlıklarını korumaktaydılar. İktâları geriye alınamaz veya satılamazdı. Diğer dirlikler gibi asker vermekle de mükellef değillerdi. Bunlar kralın ordusundan tamamen gönüllü müttefikler olarak yer almaktaydılar. Ancak kralın kuvvet ve kudretine kafa tutabilecek kadar güçlenmeleri için de belirli bir sürenin geçmesi gerekmektedir. O vakit gelene kadar da krallığa, en ziyade muhtaç olduğu şeyi, her zaman hazır olduğuna emniyet duyulan, iyi yetişmiş askerlerden müteşekkil daimî bir ordu sağlamaya devam ettiler.⁴⁵³

⁴⁵² Bkz. Willermus Tyrensis, II, 241-245; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 156-157, 313. Ayrıca bkz. Jean Richard, "Hospitals and Hospital Congregations in the Latin Kingdom during the First Period of the Frankish Conquest", *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem* içinde, ed. B. Z. Kedar - H. E. Mayer - R. C. Smail, Jerusalem 1982, s. 89-100.

⁴⁵³ Bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 217-225; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 312-314. Ayrıca bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 93; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 184-186; Barber, *The Crusader States*, s. 133-135.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAÇLILAR DÖNEMİNDE KUDÜS

Antik dönemden bu yana birçok devrelerden geçen Kudüs, sınırları ve planı büyük oranda Aelia Capitolina olarak Romalılar tarafından kurulduğu şekliyle muhafaza edilmişti.⁴⁵⁴ Üç cephesi doğal bir savunmayı oluşturan vadilerle çevrili, yine güneydoğuda bulunan Silvan havuzuna yakın, surları günümüz eski şehrin sınır hatlarından pek farklı olmayacak şekilde dikdörtgen olarak çizilmiş ve zamanın Orta Çağ karakteristiklerini taşıyan tipik bir şehirdi. Doğuda Moriya ile batıda Siyon tepelerini birbirinden ayıran ve Tyropoeon olarak adlandırılan merkez bir vadi şehri ikiye ayırmaktaydı.⁴⁵⁵ Bir tarafta Moriya dağı üzerinde yer alan Harem-i Şerif ve kuzeye doğru uzanan yerleşim bölgeleri; diğer tarafta ise Kutsal Mezar Kilisesi etrafında oluşan Hıristiyan Mahallesi ile Davud kalesi ve muhtelif yerleşkeler yer almaktaydı. Siyon tepesi önceden de olduğu gibi sur dışında kalmaktaydı.⁴⁵⁶

I. Fiziki Yapısı

Haçlıların gelmesiyle birlikte görüntü bakımından Kudüs, aynı Kudüs olarak kaldı. Fakat hilallerin yerini haçlar aldı; mevcut bina ve yapıların fonksiyonları değiştirildi. Cami ve medreseler kilise veya farklı yapılara çevrildi. Yolların, kapıların vb. isimleri değiştirildi.⁴⁵⁷ İşgal sürecinde hasar gören yapılar onarıldığı gibi zamanla şehrin muhtelif yerlerine hacılar için misafirhaneler, ruhban sınıfı için muhtelif meskenler, kilise ve manastırlar gibi yeni eserler de ilave edildi.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 119.

⁴⁵⁵ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 5.

⁴⁵⁶ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 179.

⁴⁵⁷ Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 141.

⁴⁵⁸ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 179.

Haçlıların Kudüs'teki imar faaliyetleri terk edilmiş şehri, eski sakinlerinden yoksun kalan mahalleleri canlandırmak ve en önemlisi Kudüs'ü Hıristiyanlığın merkezi olarak eski ihtişamına kavuşturma arzusunun bir sonucuydu. Bununla birlikte hacı ziyaretçilerin sayısı artıkça ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni yapılar da gerekli olmuştu. Kudüs'ün temel gelir kaynaklarından biri haline gelen ziyaretçiler için 12. yüzyılın ilk yarısında bile birçok yatakhane, hastane, para bozdurma evleri ve özel pazarlar kurulmuştu.⁴⁵⁹

A. Savunma Sistemi: Surlar, kapılar, kale ve kuleler

Fâtımîler döneminde onarılan yaklaşık 4 km. uzunluktaki surların güney cephesi Siyon dağına dışarıda bırakacak şekilde içeri çekilmiş ve kuzeybatı kısmı 1063 yılında Hıristiyanlar tarafından tamir edilmişti.⁴⁶⁰ Selçukluların şehrin zayıf noktası olan kuzey cephesini güçlendirmek üzere batı tarafında bulunan Davud kalesinden itibaren kuzey surun sonuna kadar bir ön duvar inşa ettikleri ve geniş bir hendek kazdıkları bilinmektedir.⁴⁶¹ Duvarlar taarruz esnasında fazla hasar görmemişti.⁴⁶² Fakat Haçlıların maddi imkansızlıklarından dolayı bunların ilk etapta tamir edilmesi de mümkün olmamıştı. Fulcher bu durumun kendilerini ne kadar endişelendirdiğini dile getirir.⁴⁶³ Duvarlar ancak 1116 senesine gelindiğinde tamir edilebildi.⁴⁶⁴

Kudüs'ün Haçlılar döneminde beş ana kapısı ve sekize yakın arka geçit veya yaya kapıları mevcuttu.⁴⁶⁵ *La Citez de Jherusalem* 12. yüzyıl Kudüs'ünün en geniş ve tafsilatlı tanımını vermektedir. Eserde sadece dört ana kapıdan söz edilmektedir. Bunlar kuzeyde bulunan Aziz Stephen Kapısı (günümüz Bâbü'l-Amûd veya Şam Kapısı), doğudaki Altın Kapı (Bâbü'r-Rahme), batıdaki kaleye yakın bulunan Davud'un Kapısı (Bâbü'l-Halîl veya Yaffa Kapısı) ve güneydeki Siyon Kapısı'dır (Bâbü'n-Nebî Davud).⁴⁶⁶ Seyyah Altın

⁴⁵⁹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 1-2. Haçlı döneminde şehir haritası için bkz. EK 12.

⁴⁶⁰ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 43.

⁴⁶¹ İşgal sürecini nakleden *Gesta Francorum* yazarı ile William gibi tarihçiler bunlara değinmektedir. Bkz. *Gesta Francorum*, s. 101; Willermus Tyrensis, I, 362, 365; Ekkhard Aura. Ayrıca bkz. Joshua Prawer, "The Jerusalem the Crusaders Captured: a Contribution to the Medieval Topography of the City", *Crusade and Settlement* içinde, ed. P.W. Edbury, Cardiff 1985, s. 2 ve Boas, s. 46-48.

⁴⁶² Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 141.

⁴⁶³ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 149-150.

⁴⁶⁴ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 44.

⁴⁶⁵ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 49.

⁴⁶⁶ *La Citez*, s. 4-5.

Kapı'nın kuzeyinde yer alan Yehoşafat Kapısı'nı (Bâbü'l-Esbât, Aslanlı Kapı veya St. Stephen Kapısı) bir yan giriş olarak zikretmektedir. Altın kapı kullanıma kapalı olduğundan dolayı Yehoşafat kapısı doğu yönünün giriş ve çıkışı olarak kullanılmaktaydı.⁴⁶⁷ Diğer şehirlerde olduğu gibi kapılar gün batımından gün doğumuna kadar kapalı tutulmaktaydı.⁴⁶⁸

Haçlılar döneminde en yoğun olarak Davud'un Kapısı kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁴⁶⁹ Altın Kapı ise kapalı tutulmasının önemli bir sebebi vardı.⁴⁷⁰ Hıristiyanların inancına göre Hz İsa bu kapıdan girerek şehre ayak basmıştı. Bundan dolayıdır ki Haçlılar döneminde kapı yılda sadece Palmiye günü ve Kutsal Haç'ın bulunduğu günün yıldönümünde yüceltilmesi (Exaltation of the Cross) gibi günlerde açılır ve tören alayı buradan geçerdi.⁴⁷¹ Yahudiler de Hıristiyanlar gibi Altın Kapıya bazı kutsal özellikler atfetmektedir. Onların inancına göre Mesih bu kapıdan şehre girecektir. Kapı Selâhaddin Eyyubî tarafından 12. yüzyılda veya 16. yüzyılda Sultan Süleyman tarafından şehrin güvenliği için kapatılmıştır.⁴⁷²

Ana kapıların yanında şehre giriş çıkış sağlayan geçitlerden bazıları Aziz Stephen Kapısı'nın batısında bulunup, sur dışında kalan binaların içinden şehre giriş sağlayan Aziz Lazarus Kapısı⁴⁷³ ve güney surun batı köşesinde ağırlıklı olarak keşişlerin kullandığı Beaucayre veya Belcayre Kapısı'ydı.⁴⁷⁴ Güney surun doğu kısmında günümüz Megâribe Kapısı'nın 15 m. ilerisinde Deri Tabakçıları veya Demir olarak isimlendirilen ve muhtemelen sırf tabakçıların kullanmış olduğu bir kapı daha vardı.⁴⁷⁵ Surun kuzeydoğu

⁴⁶⁷ *La Citez*, s. 14.

⁴⁶⁸ Bkz. Theoderic, [Seyahatnâme], *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185* içinde, ed. John Wilkinson v.dğr., s. 276.

⁴⁶⁹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 50.

⁴⁷⁰ Altın Kapı Bizans döneminden kalma çift kemerle inşa edilmiş bir eserdir. Herod zamanında 'Güzel Kapı' olarak bilinen kapı olduğu tahmin edilmektedir. Yunanca'da 'Araia' güzel anlamına gelmektedir. Latince'de ise 'Aurea' altın anlamını taşımaktadır. Muhtemelen isim benzerliğinden dolayı 'Altın Kapı' olarak anılmaya başlanmıştı. Bu kapıyı Haçlılar döneminde Harem-i Şerif'in batı duvarında bulunan Güzel Kapı ile karıştırmamak gerekir. Bkz. John Wilkinson v.dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 40.

⁴⁷¹ Theoderic, s. 276; John of Würzburg, [Seyahatnâme], *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185* içinde, ed. John Wilkinson v.dğr., s. 250-251.

⁴⁷² Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 180; Basit v.dğr., *Kudüs Tarihi*, s. 23.

⁴⁷³ Kapının ismi Fransızca 'St. Ladre' şekliyle zikredilmektedir. *La Citez*, s. 16.

⁴⁷⁴ Bu kapı tarihi bilinmemekle beraber sonradan inşa edilmiştir. Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 59. *La Citez* kapıdan, ismini vermeksizin söz etmektedir. *La Citez*, s. 5.

⁴⁷⁵ *La Citez*, s. 17. Demir kapı ismi şehiri 1170 civarı ziyaret eden Würzburg'lu John tarafından kullanılmıştır. Bkz. John of Würzburg, s. 268. Ayrıca bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 59-61.

köşesinde Azize Mecdelli Meryem (*St. Mary Magdalene*) Kilisesine yakın başka bir kapı ise iç duvar ile dış duvar arasında bulunan boş bir alana giriş sağlamaktaydı. Fakat buradan şehrin dışına çıkmak mümkün değildi.⁴⁷⁶

Bunların dışında kalan kapılar şehir içinde bulunan Harem-i Şerif'e açılmaktaydı. Sûr'lu William biri kuzeyde, ikisi batı duvarında ve biri de doğuda olmak üzere dört kapı zikretmektedir. Altın Kapı ile batı duvarının güney tarafında yer alan Güzel Kapı'nın isimlerini de vermektedir.⁴⁷⁷ *La Citez* daha detaylı bilgi vermektedir. William gibi kuzeyde bulunan isimsiz kapıyla adı geçen iki kapıyı⁴⁷⁸ zikretmekle beraber doğu duvarında Altın Kapı'dan biraz daha yukarı taraflarda kalan Kudüs (*Jerusalem*) Kapısı⁴⁷⁹ ve batı duvarının kuzey kısmında bulunan Keder Kapısı'ndan (*Porte Dolorouse*) bahsetmektedir.⁴⁸⁰ Ayrıca Harem duvarın güney doğu köşesinde Tekli Kapı adında atların bulunduğu ahırlara geçişi sağlayan bir geçit mevcuttu.⁴⁸¹ Yine güney duvarının batı köşesinde Tapınak şövalyelerinin kullanmış olduğu çift kemerli kapı (İkili Kapı veya Batı Hulda Kapısı) Harem'in güneyinde bulunan karargâhlarına bir ulaşım sağlamaktaydı.⁴⁸² Claude Condor doğu duvarının güney ucunda başka bir geçitin daha var olduğunu belirtilmektedir.⁴⁸³

Orta Çağ'da şehrin zayıf noktalarını sağlamlaştırmak amacıyla çoğu defa surların boyuna farklı kale ve kuleler ilave edilmişti. Bunların birçoğu Haçlıların Kudüs'te hüküm sürdüğü zamanlarda zaten mevcuttu. Dolayısıyla Haçlıların ne düzeyde ilaveler yaptıkları veya hangi yapıları yeni inşa ettikleri arkeologlar tarafından güçlükle tespit edilebilmektedir.⁴⁸⁴

Davud kalesi eskiden beri Kudüs'ün en önemli savunma unsurlarından biriydi. 12. asırda Kudüs'e ziyarete gelen başrahip Daniel kalenin detaylı tanımını vermektedir. Kalenin yüksekliğinden bahsederek sağlam taşlardan yapıldığını, beş demir kapısının ve iki yüz

⁴⁷⁶ *La Citez*, s. 25.

⁴⁷⁷ Willermus Tyrensis, I, 344-345.

⁴⁷⁸ Güzel Kapı için bkz. *La Citez*, s. 12. Ayrıca bkz. John of Würzburg, s. 249.

⁴⁷⁹ *La Citez*, s. 38. Adı bilinmeyen bir hacı da bu kapıdan söz etmektedir. Bkz. Anonymous Pilgrim V. 1, "Anonymous Pilgrims I.-VIII. (11th and 12th Centuries)", trc. Aubrey Stewart, *PPTS*, VI, London, 1894, s. 24.

⁴⁸⁰ *La Citez*, s. 24. Günümüzde burada Gavânimeh kapısı yer almaktadır.

⁴⁸¹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 65; Basit v.dğr., *Kudüs Tarihi*, s. 23.

⁴⁸² Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 66; Basit v.dğr., *Kudüs Tarihi*, s. 23.

⁴⁸³ Claude Reignier Conder, *The City of Jerusalem*, London 1909, s. 289.

⁴⁸⁴ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 68.

merdivenin bulunduğunu ve içinde su ile çok fazla erzak depolandığını bildirmektedir.⁴⁸⁵ Kudüs kralının mülkiyetinden biri olan kale⁴⁸⁶ aynı zamanda önemli idare merkezlerinden biriydi.⁴⁸⁷

Surların kuzeybatı köşesinde yer alan Tankred Kulesi büyük ihtimalle 1063 civarı, Hıristiyanların kendi mahallelerinin sınırından bulunan duvarı tamir ettikleri sırada inşa edilmişti. Haçlılar şehri 1099'da kuşatma altına aldıkları sırada Tankred saldırılarını bu kısımdan yürütmüştü. Kendisine ithâfen kuleye daha sonra ismi verilmişti.⁴⁸⁸ Kule'nin Haçlılar tarafından onarılıp onarılmadığı tartışmalıdır.⁴⁸⁹ Bunun dışında güney batıda yer alan bir kule, Deri Tabakçıları Kapısı'nın batısında bulunan iki ayrı kule, Azize Anne (*St. Anne*) Kilisesi'nin bitişiğindeki doğu duvarında bir başka kule ve kuzeyde tespit edilen iki kule şehir savunmasının bir parçasıydı.⁴⁹⁰

B. Mahalleler

Romalıların şehir planı Kudüs'ü dört kısma ayırmaktaydı. *Cardo Maximus* dedikleri ana yol kuzeyden güneye doğru Merkez (Tyropoeon) Vadisi'ni takip ederek uzanmaktaydı. Diğer bir yol ise Davud Kapısı'ndan doğuya doğru, Harem-i Şerif'e kadar uzanmaktaydı. İslamî dönemde olduğu gibi Haçlıların zamanında da böyle bir ayırım mahallelerin oluşumunda belirleyici rol oynamıştı.

Müslümanların zamanında şehrin güney batısında Ermenilerin mahallesi, kuzeybatısında (Doğu) Hıristiyanların mahallesi ve güneydoğusunda da Musevîlerin mahallesi yer almaktaydı. Müslümanlar ise doğal olarak Harem-i Şerif'in etrafını kendilerine yerleşim alanı edinmişlerdi. Haçlıların Kudüs'e girmesiyle birlikte bir anda her şey değişmişti. Artık mahalleleri dolduran eski sakinleri yaşamıyordu. İlk Haçlı

⁴⁸⁵ Daniel the Abbot, [Seyahatnâme], *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185* içinde, ed. John Wilkinson v.dğr., s. 130-131. Daniel'in 1106-08 yılları arasında Kudüs'e geldiği tahmin edilmektedir. A.g.e. s. 9.

⁴⁸⁶ Theoderic, s. 277.

⁴⁸⁷ Detaylar için bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 75-76.

⁴⁸⁸ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, 69.

⁴⁸⁹ Hiyari, kulenin Haçlılar döneminde surlara ilave edildiğini yazmaktadır. Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 141. Dan Bahat'a göre kule Salahaddin'in Kudüs'ü zaptında sonra yeniden tamir edilmişti. Dan Bahat, "Jerusalem", *NEAEHL*, ed. E. Stern, II. c., Jerusalem 1993, s. 795.

⁴⁹⁰ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 70-72.

yerleşimcileri yüksek ihtimalle Patriğin mahallesinde kümelenmişti.⁴⁹¹ Zamanla Doğu Hristiyanların da şehre yeniden yerleşmesiyle birlikte sayıları artmıştı; fakat Kudüs artık her üç din mensuplarına ev sahipliği yapan bir şehir değildi. Yeni gelen Hristiyanlar eski Müslüman ve Yahudi yerleşim bölgelerini doldurarak, burasını salt bir Hristiyan şehrine dönüştürmüşlerdi. Mahallelerdeki dağılım ise radikal bir ayırım olmaksızın mezhepler arası gerçekleştirilmişti.

Haçlılar döneminde mahalleleri birbirinde ayıran yollar aynıydı; ancak isimleri doğal olarak değişmişti. *La Citez*'in vermiş olduğu tarife göre şehrin planını rahat bir şekilde çıkarabilmekteyiz. Davud Kapısı'ndan Harem'in Güzel kapısına (ve devamında Altın Kapısı'na) kadar uzanan yolun tam ortasında bir kavşak bulunmaktaydı.⁴⁹² Burası kuzeyden, Aziz Stephen Kapısı'ndan Siyon Kapısı'na kadar uzan yol ile kesişen noktaydı.⁴⁹³ Kavşağın başında Latinlerin bir döviz binası bulunmaktaydı.⁴⁹⁴ Biz burasını ilerleyen sayfalarda kolaylık olsun diye 'Latin Kavşağı' olarak isimlendireceğiz. Aziz Stephen Kapısı'ndan gelen yol iki anayola ayrılmaktaydı. Sağa doğru uzanan yön, zikretmiş olduğumuz üzere, Siyon kapısına doğru ilerleyen yoldu. Sola doğru uzanan yön ise güneyde bulunan Deri Tabakçıları Kapısı'nda son bulmaktaydı.⁴⁹⁵

Davud'un Kapısı'ndan 'Latin Kavşağı'na' kadar uzanan yolun ismi 'Davud Yolu'; Harem-i Şerif'e doğru devam eden kısmı ise 'Mabed Yolu' olarak isimlendirilmekteydi.⁴⁹⁶ Aziz Stephen Kapısı'ndan sağa doğru uzanan yol muhtelif kısımlara ayrılmaktaydı. Kapıyla bir Suriyeli döviz binasının bulunduğu yere kadar gelen kısım 'Aziz Stephen Yolu' olarak bilinmekteydi. Suriyeli döviz binası da (Latin döviz binasında olduğu gibi) yolların kesiştiği bir noktaya yakın bulunmaktaydı. Bu noktadan batıya doğru ayrılan yol Kutsal Mezar Kilisesi ile Hospitalier mahallesi arasından geçmekteydi.⁴⁹⁷ Suriyeli döviz binasından 'Latin Kavşağı'na' devam eden kısım arasında muhtelif çarşılar yer almaktaydı.⁴⁹⁸ 'Latin

⁴⁹¹ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 90. Sür'lu William bir sokağı anca doldurdıklarını yazmaktadır. Bkz Willermus Tyrensis, I, 507.

⁴⁹² *La Citez*, s. 5.

⁴⁹³ *La Citez*, s. 17.

⁴⁹⁴ *La Citez*, s. 18.

⁴⁹⁵ *La Citez*, s. 17.

⁴⁹⁶ Bkz. *La Citez*, s. 5, 12.

⁴⁹⁷ *La Citez*, s. 17-18.

⁴⁹⁸ Bkz. Çarşı ve Pazarlar.

Kavşağı'ndan' Siyon Kapısı'na devam eden kısım ise Siyon Dağı Yolu olarak tanımlanmıştı.⁴⁹⁹

Anayolların arasında yer alan mahallelere gelince; şehrin altı tane mahallesi bulunmaktaydı. Alman mahallesi dışında bunların çoğu II. Baudouin dönemine kadar belirgin halde şekillenmişti. Eski Hıristiyanların mahallesinde biri Patriğin ve diğeri Hospitalier'lerin olmak üzere iç içe iki mahalle oluşmuştu. Yahudilerin mahallesine Doğu Hıristiyanlar yerleşmişti ve burası Juiverie veya Suriyelilerin mahallesi olarak bilinmekteydi.⁵⁰⁰ Ermenilerin mahallesi eski sakinleri tarafından sahiplenmişti. Harem-i Şerif ise Augustinian tarikatı ile Templier askerlerine tahsis edilmişti.

1. Patriğin Mahallesi

Kutsal Mezar Kilisesi'nin şehrin kuzeybatı tarafında bulunması hasebiyle Hıristiyanların tarih içerisinde şehrin bu kısmını kendileri mesken olarak edinmeleri gayet tabii bir durumdu. Bizans döneminde olduğu gibi İslami dönemlerde bu bölge önemini daima korumuş ve yüzyıllar boyu Ortodoks kilisesine ev sahipliği yapmıştır. Fâtîmî halifesi Müstansır-Billâh'ın müsaadesiyle 1063 yılında burası Müslümanlar tarafından da resmî olarak Hıristiyanların mahallesi olarak tanınmıştı.⁵⁰¹ Şüphesiz Haçlılar döneminde de şehrin cazibe merkezi burası olacaktı. Kudüs Krallığı'nın kuruluş evrelerinde Patriğe siyâsî anlamda herhangi bir güç tanınmamıştı; fakat tartışmasız olarak Latinlerin ruhanî liderli oydu. Kutsal Mezar Kilisesi onun otoritesi altında bulunduğu gibi, mahallenin idaresi de kendine verilmişti.⁵⁰²

Mahallenin sınırlarını kuzeybatı duvarlarıyla birlikte batıdan gelen Davud'un Yolu ve güneyden gelen Aziz Stephen'in Yolu oluşturmaktaydı.⁵⁰³ Merkezde Kutsal Mezar Kilisesi, hemen kuzeybatısında da Patriğin sarayı ve Augustinian rahiplerin manastırları yer

⁴⁹⁹ *La Citez*, s. 6, 18. Kudüs'ün bütün yolları ve ara sokakları için bkz. *La Citez*, 5-19. Ayrıca bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 135-141.

⁵⁰⁰ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 93.

⁵⁰¹ Bkz Fâtîmîler Dönemi.

⁵⁰² Willermus Tyrensis, I, 407. Ayrıca bkz. Prawer, *Crusader Institutions*, s. 297-298.

⁵⁰³ Bkz. Willermus Tyrensis, I, 407-408.

almaktaydı.⁵⁰⁴ Rahip Daniel'in ziyareti esnasında burası henüz inşa edilmemişti zira Patriğin *Anastasis*'in üst katında bulunan dairelerde ikamet etmekte olduğunu bildirmektedir.⁵⁰⁵

Patriğin mahallesinde Aziz George, Aziz Chariton ve Aziz İbrahim adından başka kiliseler de bulunmaktaydı. Kutsal Mezar Kilisesi'nin güneyine de muhtelif manastırlar inşa edilmişti. Bu civarlarda Suriyelilerin başta mum olmak üzere muhtelif gereçler sattıkları bir pazar vardı.⁵⁰⁶ Ayrıca Kutsal Mezar Kilisesi'nin güneydoğusunda bulunan Patriğin Havuzu, yakınında işletilen bir hamamın suyunu temin etmekteydi.⁵⁰⁷

2. Hospitalier Mahallesi

Patriğin mahallesi içinde, güneydoğu köşesinde yer alan geniş bir arazi Hospitalier tarikatına tahsis edilmişti. Burasının temelleri 11. yüzyılda Amalfi tacirleri tarafından Benediktin tarikatına bağlı Vaftizci Aziz Yahyâ (*St. John the Baptist*), Azize Meryem Latin (*St. Mary Latin*) ve Azize Meryem Büyük (*St. Mary Major*) kilise ve manastırların inşa edilmesi; kimsesiz ve fakir hacılara bakmak üzere bir hastanenin de hizmete açılmasıyla birlikte atılmıştı.⁵⁰⁸ Haçlılar döneminde burada Aziz Yahyâ (*St. John*) tarikatı önceden de olduğu gibi Gerard adında bir zâtin liderliğinde hizmet vermekteydi.⁵⁰⁹ Tesis Haçlı liderleri, ruhban sınıfı ve hacıların bağış ve destekleriyle kısa bir sürede büyüyerek Hospitalier adında bağımsız bir tarikat halini almıştı. Gerard 1118 yılı civarında ölünce yerini Raymond du Puy isimli bir Fransız aldı. Tarikat Templier örneğinde olduğu gibi dinsizlere karşı savaşmak üzere askerî bir hüviyet kazandı.⁵¹⁰

12. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren mahallenin içerisinde bulunan dinî yapılar ve hastane genişleterek yeniden inşa edilmiş ve muhtelif binalar da ilave edilmişti. Yukarıda zikretmiş olduğumuz kilise ve manastırlar dışında bayan ve erkekler tahsis edilmiş iki hastane, askerlerin karargâhları ile depo olarak kullanılan birçok oda bulunmaktaydı.⁵¹¹

⁵⁰⁴ *La Citez*, s. 6; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 84.

⁵⁰⁵ Daniel the Abbot, s. 128.

⁵⁰⁶ *La Citez*, s. 18.

⁵⁰⁷ Jerome Murphy-O'Connor, *Keys to Jerusalem: Collected Essays*, Oxford 2012, s. 240.

⁵⁰⁸ Bkz. Willermus Tyrensis, II, 242-245.

⁵⁰⁹ Willermus Tyrensis, II, 245.

⁵¹⁰ Bkz. Runciman II, 156-157.

⁵¹¹ *La Citez*, s. 7; Boas, s. 88. Mahallenin planı için bkz. EK 13.

3. Suriyeliler Mahallesi

Kral I. Baudouin'in (1115 veya 1116 yılında şehrin nüfusunu yeniden artırmak üzere ⁵¹²) Mavera-i Ürdün bölgesinden muhtelif Hıristiyan cemaatlerini Kudüs'e davet etmesi sonucunda boş kalan Yahudilerin mahallesi yeni mahalle sakinleriyle doldurulmuştu.⁵¹³ Kudüs'e dönen Suriyeli Hıristiyanların eski mahalleleri Latinler tarafından sahiplenmişti. Dolayısıyla şehrin kuzeydoğusuna yerleşmekten başka fazla alternatifleri de yoktu.⁵¹⁴ Arap ülkelerinden farklı Hıristiyan grupları da bunlara dahil olmuştu.⁵¹⁵

Haçlılar döneminde Juverie olarak da isimlendirilen mahalle,⁵¹⁶ şehrin kuzeybatı surları ile Harem-i Şerif'in kuzey duvarı arasında Aziz Stephen Kapısı'na kadar uzanan bölge arasında yer almaktaydı. Suriyeliler Aziz İbrahim, (Yakubîlere ait) Azize Mecdelli Meryem (*St. Mary Magdalene*) ve Aziz Elias gibi kiliseler inşa etmişti.⁵¹⁷ Fakat mahalle salt Arap Hıristiyanlarından ibaret değildi. Latinlerin Benediktin tarikatına ait Azize Anne Manastırı da burada rahibeler tarafından idare edilmekteydi. Buna mukabil Suriyelilere ait Aziz Chariton gibi kiliseler de eski mahallelerinde (Patriğin mahallesinde) faal durumdaydı.⁵¹⁸

4. Ermeni Mahallesi

Ermenilerin Kudüs'teki varlığı çok eskilere dayanmaktadır. 5. yüzyıldan itibaren şehirde daima küçük bir grup Ermeni grubu bulunmuştur.⁵¹⁹ Bunların çoğu istinsah işleriyle meşguldü. Kendilerine mahsus kilise ve manastırların olması Ermeni hacıların da Kutsal Şehir'e akın etmesine sebep olmaktaydı. Müslümanların döneminde Ermenilerin Yunan

⁵¹² Reinhold Röhrich, *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291)*, Innsbruck 1898, s. 113 Prawer, *Crusader Institutions*, s. 92.

⁵¹³ Willermus Tyrensis, I, 507-508.

⁵¹⁴ Bkz. Prawer, *Crusader Institutions*, s. 93.

⁵¹⁵ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 179.

⁵¹⁶ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 93. *La Citez* burasını 'Jewry' (Juiverie) olarak tanıtmaktadır. Bkz. *La Citez*, s. 25.

⁵¹⁷ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 93.

⁵¹⁸ Bkz. Dinî Yapılar: Kilise ve Manastırlar.

⁵¹⁹ Tamar M. Boyadjian, "Mapping Jerusalem: Re-reading the City in the Context of the Medieval Mediterranean", *An Armenian Mediterranean: Words and Worlds in Motion* içinde, ed. Kathryn Babayan - Michael Pifer, y.y. 2018, s. 143.

Ortodoks kilisesinden ayrılması ve kendilerine sahip çıkan bir ana vatanın olmayışı cemaatini epey zayıf düşürmüştü.⁵²⁰ Haçlılar döneminde şehre, eski mahallelerine dönen Ermeniler Aziz James Katedrali'ni inşa ederek mabedin etrafında yerleşim alanlarını oluşturmuşlardı. Aziz Thomas gibi muhtelif kiliselerle birlikte muhtemelen manastır ve misafirhanelerin de inşa edilmiş olması mahallelerine canlılık kazandırmıştı.⁵²¹

5. Alman Mahallesi

Kudüs'te küçük çapta da olsa 12. yüzyılın ortalarına doğru Almanlara bir mahalle tahsis edilmişti. Würzburg'lu John ise bunun tam aksine ziyareti esnasında şehirde Almanların her hangi bir yere sahip olmamasından şikayet etmekteydi.⁵²² Oysa bizzat kendisi şehrin güneydoğusunda Almanların Evi olarak tanımladığı Aziz Meryem adına takdis edilmiş yeni bir Alman kilisesinin ve buna bağlı bir hastanenin hizmete açıldığını yazmaktadır.⁵²³ *La Citez* de bir kaç yıl sonra aynı bölgeyi tarif ederek, 'Almanların Sokağında' bulunan Alman hastanesinden söz etmektedir.⁵²⁴ 1968 yılında yapılan kazı çalışmaları neticesinde binanın kalıntıları büyük oranda ortaya çıkarılarak restorasyona alınmıştır.⁵²⁵

6. Harem-i Şerif (Mabed)

Haçlıların Mabed veya Mabed Tepesi olarak isimlendirdikleri Harem-i Şerif, tarihte görülmemiş bir vahşetle eski Müslüman kimliğinden soyutlanmıştı; yaklaşık yüzyıl boyunca Hıristiyanların bir ibadet merkezi olmuştu. Haçlılar, Müslümanların mevcut ibadethânelerini yıkıp, yerine kendilerine özgü kiliseler inşa edecek kadar maddi güce sahip değillerdi.⁵²⁶ Bunu gerekli de görmemişlerdi. Bunun yerine en kolay yolu tercih etmişlerdi. Kutsal Kitaba

⁵²⁰ Bkz. Amnon Linder, "Christian Communities in Jerusalem", *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 157-159.

⁵²¹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 89.

⁵²² John of Würzburg, s. 265.

⁵²³ John of Würzburg, s. 267.

⁵²⁴ *La Citez*, s. 12.

⁵²⁵ Bkz. Meir Ben-Dov, "The Restoration of St. Mary's Church of the German Knights in Jerusalem", *Ancient Churches Revealed* içinde, ed. Yoram Tsafrir, Jerusalem 1993, s. 140-42.

⁵²⁶ Boas, Haçlılar Müslümanların dikkatini iyice üzerlerinde toplamamak için böyle bir şeye cesaret edememiş olabildiklerini de yazmaktadır. Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 90-91.

dayanarak bölgenin kutsallığını ön plana çıkarıp Kubbetu's-Sahre'yi bir kiliseye;⁵²⁷ Mescid-i Aksâ'yı da başta kralın sarayı, daha sonra Templier tarikatının idare merkezine dönüştürmüşlerdi.

Tanrı'nın Mabedi (*Templum Domini*) şeklinde isimlendirdikleri Kubbetu's-Sahre'nin kuzey bölgesi, kilisenin idaresiyle meşgul olan Agustinian rahiplerine tahsis edilerek buraya bir manastır inşa edilmişti.⁵²⁸ Muhammed el-İdrîsî (ö. 560/1165) mabed ile manastır arasında, etrafı mermer revaklarla çevrili ve içerisinde her türlü ağacın yer aldığı geniş bahçelerin bulunduğunu yazmaktadır.⁵²⁹ Bunun gibi mabedin doğusunda, Altın Kapısı'na kadar uzanan alanda da bahçeler olduğu muhtemeldir; veya en azından burada bir kısım ağaçlar mevcuttu.⁵³⁰

Haçlılar dönemi boyunca en çok tahrif ve değişikliklere Mescid-i Aksâ maruz kalmıştı. Kralın sarayı ve 1119 yılından itibaren Templier'lerin karargâhı muhtelif bölümlenmeleri gerekli kılmıştı.⁵³¹ Zamanla Templier askerlerinin ihtiyacına binaen mescidin doğu ve batısına pek çok bina da eklenmişti. Bölgenin oldukça detaylı tarifini veren Theoderic, Harem-i Şerif'in güneydoğu köşesinde kıyafet, erzak ve cephâne gibi muhtelif eşyalar depolandığı geniş binaların bulunduğunu yazmaktadır. Bunun altında askerlerin ahırları (*Stabula Salomonis*) bulunmaktaydı. Mescidin sağına ve soluna ilave olarak inşa edilen binalar da farklı amaçlar için kullanılıyordu. Burada din adamlarına tahsis edilmiş odalar olduğu gibi yemekhane, hamam, ambar, odunluk, kiler ve birbirinden farklı gerekçelerin bulunduğu depolar yer almaktaydı. Harem'in kuzey batısında askerlerin kaldığı yeni bir manastır da bu yeni eklentilerin arasında yer almaktaydı.⁵³² Würzburg'lu John da henüz tamamlanmamış bir kilisenin inşaatından bahsetmektedir.⁵³³

⁵²⁷ Bkz. Dinî Yapılar: Kilise ve Manastırlar.

⁵²⁸ John of Würzburg, s. 248, 251; Theoderic, s. 288-289; *La Citez*, s. 13.

⁵²⁹ İdrîsî, [Seyahatnâme], *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185* içinde, ed. John Wilkinson v.dğr., s. 225. İdrîsî Sicilya kralı II. Roger'in hizmetinde bulunduğu dönemlerde kralın isteği üzerine Kudüs hakkında bazı bilgiler kaleme almıştır. Bkz. a.g.e. s. 19; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 108-109.

⁵³⁰ Anonymous Pilgrim VII., "Anonymous Pilgrims I.-VIII. (11th and 12th Centuries)", trc. Aubrey Stewart, *PPTS*, VI, London, 1894, s. 71-72.

⁵³¹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 91.

⁵³² Theoderic, s. 294.

⁵³³ John of Würzburg, s. 251. Mabed bölgesinin planı için bkz. EK 14.

C. İdarî Yapılar

Kudüs krallarının malikâneleriyle ilgili gerek yazılı kaynaklar gerekse arkeolojik çalışmalar da, çok fazla bilgi mevcut değildir. Kutsal Mezar Savunucusu Godefroi'nın nerede ikamet ettiğini dair kaynaklarda bilgiye rastlamadık. Kendisinden sonra gelen I. Kral Baudouin'in bir müddet Davud kalesinde ikamet ettiği tahmin edilmektedir.⁵³⁴ Daha sonra kendisine mesken olarak Harem-i Şerif'in güneyinde bulunan, '*Templum Salomonis*' olarak isimlendirdikleri Mescid-i Aksâ'yı seçmiştir.⁵³⁵ Muhtemelen Haçlıların çoğu mescidi 'Süleyman'ın Mabedi' olarak tanımlamalarına rağmen yapının Hz. Süleyman tarafından inşa edilmediğini bilmekteydi.⁵³⁶ Kralın malikânesi olmasına rağmen yapının ne kadar ihmal edildiğini Fulcher kralın ölümünden sonra anlatmaktadır: '*Templum Salomonis geniş ve muhteşemdi; ama bu Süleyman'ın yaptırmış olduğu yapı değildi. Binayı fakirliğimizden dolayı, bulduğumuz gibi muhafaza edemedik. Büyük bir kısmı tahrip edilmiş durumda.*' Farklı bir nüshada kralın para sıkıntısını gidermek üzere kurşundan olan kubbesinden parçalar düştükçe veya bazen parçalar söktürerek bunları sattığını yazmaktadır.⁵³⁷ Hatta kral binadan bazı taşların sökülüp Kutsal Mezar Kilise'nin restorasyonu için kullanılmasına da müsaade etmişti.⁵³⁸

I. Baudouin öldükten sonra halefi II. Baudouin de *Templum Solomonis*'te ikamet etti, ancak belli ki burada uzun süre kalmaya niyeti yoktu. 1119 yılında kurulan Templier tarikatına binanın güney kanadını bıraktı. Bununla beraber Kubettu's-Sahre'nin bir kısmı da - Haçlılar göre *Templum Domini* - Templier askerlerine verildi. 1128 yılından itibaren hızla gelişen ve büyüyen tarikata birkaç yıl içerisinde binanın tamamının tahsis edildiği anlaşılmaktadır.⁵³⁹ İdrîsî 1154 civarı Kudüs'e geldiğinde burasını kraldan söz etmeksizin Templier askerlerinin karargâhı olarak tanımlamaktadır.⁵⁴⁰ Yine Harem-i Şerif'in güneydoğusunda yerin altındaki bölmeler⁵⁴¹ Templier askerlerine verilmişti. 'Süleyman'ın

⁵³⁴ Meron Benvenisti, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem 1970, s. 53.

⁵³⁵ Willermus Tyrensis, I, 525.

⁵³⁶ Kaynaklar neden bu ismin seçilmiş olmasına pek açıklık getirmemektedir.

⁵³⁷ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 118.

⁵³⁸ John Wilkinson v.dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 45; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 79.

⁵³⁹ Willermus Tyrensis, I, 525-526.

⁵⁴⁰ İdrîsî, s. 225.

⁵⁴¹ Herod'un zamanında mabedin avlusunu güneye doğru genişletmek üzere bu kısımlar muhtelif yapılarla doldurulmuştu. Bkz. Büyük Herod (M.Ö. 37-M.S. 4) bölümüne.

Ahırları' (*Stabula Salomonis*) olarak bilinen bu yer çok sayıda hayvana barınak sağlamaktaydı.⁵⁴²

Krallığın son çeyreğinde muhtemelen Kral Amaury (1163-74) döneminde Davud Kalesinin güneyinde bulunan alana nihayet Kudüs kralı için bir saray inşa edilmişti. Bu aşamaya gelene kadar kralların nerede kaldıklarına dair ancak tahminler yürütülmektedir. Geçici bir süre Kutsal Mezar Kilisesi'nin hemen bitişiğinde bulunan bir binada ikamet ettiğine dair bazı işaretler de olmakla beraber bunlar tahminden öteye geçmemektedir.⁵⁴³

İlk nesil kralların *Templum Solomonis* de ikamet ettiği sürede idarî meseleleri buradan yürütmekte olduklarını görmekteyiz.⁵⁴⁴ Fakat krallığın kuruluş ve gelişme evrelerinde asıl kararların alındığı, mahkemelerin yürütüldüğü ve kanunların yapıldığı mekân başından beri olduğu gibi, *La Haute Cour* üyeleri ile belirlenen Kudüs'teki herhangi bir mekân da olabilirdi.⁵⁴⁵ İkincil olarak bazı divan ve toplantıların Akra'da gerçekleştirildiği görülmüştür.⁵⁴⁶

D. Dinî Yapılar: Kilise ve Manastırlar

Fâtîmî Halifesi Hâkim-Biemrillâh döneminde başta Kutsal Mezar Kilisesi olmak üzere pek çok kilise veya manastır yıkılmış ya da ciddi manada hasar görmüştü. Haçlılar kendilerinden önceki Hıristiyanlardan devraldıkları mirasları tekrardan inşa etmişler ve yeni mimarî eserler ilave edilerek mevcut zararını fazlasıyla gidermişlerdi.⁵⁴⁷ Kudüs'te yaklaşık bir asır hüküm sürdükleri zaman içerisinde altmışa yakın dinî kurum tesis ettikleri tespit edilmiştir.⁵⁴⁸ Kudüs Haçlı Krallığı sona erdiğinde şehirde onlarca Latin kiliseleri yanında Roma Kilisesinden bağımsız Suriyeli, Yunanlı⁵⁴⁹, Yakubî, Nasturî, Gürcü ve Ermeni gibi

⁵⁴² John of Würzburg'a göre burası 2000 at veya 1500 deve alabilirdi. John of Würzburg, s. 251.

⁵⁴³ Detaylar için bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 80.

⁵⁴⁴ Albertus Aquensis, s. 873.

⁵⁴⁵ La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 90. Özellikle kuruluş yıllarında toplantılar ağırlıklı olarak Kiyamet Kilisesi'nde gerçekleştirilmiştir. Örnekler için bkz. Willermus Tyrensis, I, 519; Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 123.

⁵⁴⁶ Fulcherius Carotensis, İng. trc. s. 240; La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 90.

⁵⁴⁷ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 102.

⁵⁴⁸ Denys Pringle, "Crusader Jerusalem", *BAIAS*, 10. sayı, London 1990-1991, s. 108.

⁵⁴⁹ John of Würzburg, s. 257.

muhtelif Hıristiyan mezheplerinin kilise ve manastırları da mevcuttu.⁵⁵⁰ Şehirde Yahudi ve Müslümanlar özellikle krallığın ilk çeyreğinde barındırılmadığı için onlara ait bir mabedin varlığı asla söz konusu olmamıştır.⁵⁵¹ Bunlar tamamen yok edilmiş veya farklı işlev gören kurumlara çevrilmişti.⁵⁵²

1099 yılında Kudüs Haçlıların eline geçtiğinde şehirde Latin kilisesine bağlı yegâne kurumlar Hıristiyan mahallesinde yer alan Benediktin tarikatına mensup Azize Meryem Latin (*St. Mary Latin*) ile Azize Meryem Büyük (*St. Mary Major, St. Mary Magdalene* veya *Parva* olarak bilinen) manastırları idi. Bunlara kısa bir süre sonra yine Benediktin'lere ait Yehoşafat vadisindeki Azize Meryem Manastırı ve Siyon Dağı'ndaki Azize Meryem rahibe manastırı; Augustinian tarikatına ait *Templum Domini* (Kubbetu's-Sahre), Zeytindağı'ndaki manastırlar ve Siyon Dağı'ndaki Azize Meryem manastırları ilave edildi.⁵⁵³ Kilise vb. dinî yapılar zamanla şehrin her yerinde olduğu gibi ağırlıklı olarak kuzeybatıda, Patriğin mahallesinde ve güneybatıda, Ermeni mahallesinde (günümüzde de olduğu gibi) inşa edilmekteydi.⁵⁵⁴

1. Kutsal Mezar Kilisesi (*Holy Sepulchre*)

Haçlıların Kudüs'te gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetlerden şüphesiz en önemlisi Kutsal Mezar Kilisesi'nin yeni bir planla inşa edilmesiydi. Kilisenin günümüz yapısının temeli büyük oranda Haçlılar döneminden kalmadır.⁵⁵⁵ Haçlılar 1099 yılında şehrin batısında Hıristiyan mahallesinin merkezinde bulunan Kutsal Mezar Kilise'sine ulaştıklarında mabedin sadece Anastasis kısmının dairesel biçimde üstü açık konik bir çatıyla yeniden inşa edilmiş olduğunu gördüler.⁵⁵⁶ Doğu kısmı haricinde etrafı Apsislerle

⁵⁵⁰ *La Citez*, s. 28.

⁵⁵¹ Willermus Tyrensis, I, 507; Joshua Prawer, *Crusader Institutions*, s. 90.

⁵⁵² Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 180.

⁵⁵³ Denys Pringle, "Church-building in the Kingdom of Jerusalem", *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, 14. sayı, London 1994–1995, s. 76.

⁵⁵⁴ Bkz. Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 179.

⁵⁵⁵ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 179.

⁵⁵⁶ Fulcherius Carotensis, İng. trc. s. 117.

çevrili; doğu tarafında ise bir Şapel yer almaktaydı. Yine doğu yönünde biraz daha ileride üç adet Şapel; benzer şekilde güneyde yenice inşa edilmiş üç Şapel daha mevcuttu.⁵⁵⁷

Haçlılar çektikleri maddi sıkıntılardan dolayı Kilise'nin inşaat işlemlerine hemen başlayamamışlardı. Kudüs'ü 1106-1108 civarı ziyaret eden rahip Daniel'in mabetle ilgili anlatımları bunu teyit etmektedir.⁵⁵⁸ Kilise, Haçlılar dönemindeki son şeklini 12. yüzyılın ortalarına doğru alacaktır. Konstantin'in zamanında yaptırmış olduğu dikdörtgen yapı Haçlılar tarafından haç şekline çevrilmişti.⁵⁵⁹ Anastasis etrafına farklı şapel ve revaklar zamanla ilave edilerek Romanesk mimarî stilinde imar faaliyetleri yürütülmüş ve neticede içerisi yüksek rakamlarda ziyaretçileri alacak şekilde genişletilmişti. Hacılar koro halinde ilahi söyleyen din adamlarını rahatsız etmeksizin muhtelif şapelleri ziyaret edebiliyor ve birçok ayin aynı anda gerçekleştirilebiliyordu.⁵⁶⁰ Patriğin mahallesinden kiliseye doğrudan geçişi sağlamak üzere yapının batı köşesine bir kapı da açılmıştı.⁵⁶¹

2. Kubbetu's-Sahre (*Templum Domini*)

Hıristiyanlar Müslümanlar Kudüs'e sahip olana dek Harem-i Şerif'e herhangi bir kutsallık atfetmemişlerdi; aksine alanı tam bir çöplüğe çevirmişlerdi. Haçlılar döneminde ise Kutsal Kitap'taki anlatımlar bölge ile bağdaştırılmış⁵⁶² ve Kubbetu's-Sahre, Haçlılara tarafından *Templum Domini* (Tanrı'nın Mabedi) adında bir kiliseye çevrilerek, Kutsal Mezar Kilise'sinden sonra hacıların uğradığı önemli bir merkez haline getirilmişti.⁵⁶³

Kubbetu's-Sahre'nin kimin tarafından inşa edildiğinden bîhaber olan Haçlıların bu konuda epeyce kafa karışıklığı içerisinde olduğunu görmekteyiz. Bazıları yapının gerçekten Yahudi mabedin olduğunu⁵⁶⁴ veya bir Bizans İmparatoru tarafından inşa edildiğini

⁵⁵⁷ Detaylar için bkz. Wilkinson ve dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 34-36; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 103. Kilise'nin planı için bkz. EK 15.

⁵⁵⁸ Daniel the Abbot, s. 127.

⁵⁵⁹ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 179.

⁵⁶⁰ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 105.

⁵⁶¹ İdrisî, s. 224.

⁵⁶² Detaylar için bkz. Wilkinson v.dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 40-41.

⁵⁶³ Bkz Sosyal Kültürüler Yapı: Kutlamalar.

⁵⁶⁴ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 109.

düşünmekteydi.⁵⁶⁵ Fulcher gibi bazı Haçlılar ise en azından binanın Kutsal Kitap'ta zikredilen mabetle herhangi bir ilgisi olmadığını gayet iyi bilmekteydi.⁵⁶⁶ Yarım asır sonra bile hala Kubbetu's-Sahre'nin kimin tarafından inşa edildiğini bilmeyenler olduğu gibi,⁵⁶⁷ buna mukabil erken dönemlerde kimi Latinlerin biraz daha malumat sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Rahip Daniel, 'Amor' adında bir 'Sarazen' tarafından inşa edildiğini yazmakta ve Fulcher gibi ihtişamını ve ince işçiliğini övmektedir.⁵⁶⁸ İlginçtir ki Haçlıların bazıları da kendilerinden önce şehirde yaşayan Müslümanların Kubbetu's-Sahre'nin içinde, Hz. Muhammed'in suretinde dikmiş oldukları bir puta taptığına inanmaktaydı.⁵⁶⁹

1112 yılında *Templum Domini*'ye göreve Augustinian tarikatına mensup din adamları atandı. Daha sonra bir bölümü de (yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere) Templier tarikatına tahsis edildi.⁵⁷⁰ Böylece camiye yavaş yavaş şeklen de bir kilise görünümü verilmeye başlanılmıştı. Fulcher, şehri almalarından on beş yıl sonra Muallak Taşı'nın etrafının demir parmaklıklarla çevrildiğini ve Taş görüntü bozukluğuna sebebiyet verdiği için üstünün mermerle kapatıldığını yazmaktadır. Bunun üzerine ayrı bir mihrap yerleştirilmiş ve din adamlarından oluşan bir grup burada ilahiler söylemekteydi.⁵⁷¹ Hacılar Muallak Taşı'ndan parçalar kırarak, buraya zarar verdiklerinden dolayı böyle bir uygulama gerek görülüş de olabilir.⁵⁷² Kubbetu's-Sahre'nin çatısına haçın yerleştirilmesinin ise çok daha geç dönemlerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Haçtan ilk defa Kudüs'ü 1170 yılında ziyaret eden Würzburg'lu John bahsetmektedir. Müslümanların haçtan rahatsız oldukları ve kaldırılması için yüklü paralar teklif ettiklerini yazmaktadır.⁵⁷³

⁵⁶⁵ Albertus Aquensis, s. 433-435. Ayrıca bkz. Wilkinson ve dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 41, n. 7.

⁵⁶⁶ Fulcherius Carotensis, İng. trc. s. 117.

⁵⁶⁷ Albertus Aquensis, s. 433-435; John of Würzburg, s. 247.

⁵⁶⁸ Daniel the Abbot, s. 132.

⁵⁶⁹ Fulcherius Carotensis, İng. trc. s. 118; Ralph of Caen, s. 144.

⁵⁷⁰ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 110.

⁵⁷¹ Fulcherius Carotensis, İng. trc. s. 118.

⁵⁷² Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 110.

⁵⁷³ John of Würzburg, s. 249.

3. Diğer Kilise ve Manastırlar

Hospitalier askerî tarikatının mahallesinde üç tane kilise bulunmaktaydı: Vaftizci Aziz Yahyâ (*St. John the Baptist*), Azize Meryem Latin (*St. Mary Latin*) ve Azize Meryem Büyük (*St. Mary Major*) manastır kiliseleri. Mahallenin güney batısında yer alan Aziz Yahyâ Kilisesi Bizans döneminde inşa edilmişti. Kuzeydoğu kısmında yer alan Azize Meryem Latin ve mahallenin oldukça merkezinde bulunan Azize Meryem Büyük Amalfi tüccarları tarafından inşa edilerek ilki 1060 civarı diğeri de 1080 yılında hizmete açılmıştı. Azize Meryem Latin manastırında rahipler, Azize Meryem Büyük de ise rahibeler ikamet etmekteydi.⁵⁷⁴

Yehoşafat Kapısı'nın yakınında bulunan Azize Anne (*St. Anne*) Kilisesi Bizans döneminden kalma bir yapıydı. Selçuklular döneminde yıkılmış vaziyette bulunan kilisenin kalıntıları üzerine Şafii Medresesi inşa edilmiş, Haçlılar döneminin çok erken evrelerinde ise Benediktin tarikatının himayesi altında rahibelere tahsis edilerek yeniden kilise ve manastıra dönüştürülmüştü.⁵⁷⁵ Zamanla Kudüs'ün en önemli ve en zengin kiliselerinden biri haline gelen yapı, Kraliyet ailesi mensuplarına da ev sahipliği yapmıştı. Kral I. Baudouin ilk eşini kendisinden uzaklaştırarak buraya kapatmıştı.⁵⁷⁶ II. Baudouin'in kızı Prenses Joveta ise dünyevi ihtiraslarla dolu olan ablalarının tam aksine manastır hayatını tercih ederek Azize Anne Manastırı'nın baş rahibesi olmuştu.⁵⁷⁷ Azize Anne Kilisesi Haçlılar döneminden günümüze en sağlam şekilde ulaşan belki de yegâne dinî yapıdır.⁵⁷⁸

Siyon tepesinde harabe halinde bulunan Azize Meryem Kilisesi Bizans döneminden kalma bir eserdir. 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Haçlılar tarafından yeniden inşa edilerek Kudüs'ün en büyük ikinci mabedi haline gelmişti.⁵⁷⁹ Şehrin dışında kalması hasebiyle de kendine mahsus sağlam duvar ve kulelerle desteklenmiş bir savunma sistemine sahipti.⁵⁸⁰ Bunun gibi Zeytindağında yer alan Yükseliş Kilisesi (*Church of Ascension*)⁵⁸¹ de

⁵⁷⁴ Wilkinson ve dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 26-28.

⁵⁷⁵ *La Citez*, s. 25. Ayrıca bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 114-115.

⁵⁷⁶ Willermus Tyrensis, I, 461.

⁵⁷⁷ Willermus Tyrensis, II, 132-133.

⁵⁷⁸ Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, 179.

⁵⁷⁹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 111.

⁵⁸⁰ Theoderic, s. 297.

⁵⁸¹ Günümüzde Chapel of Ascension.

Haçlılar döneminde Kubbetu's-Sahre'nin bir benzeri olarak onarılmıştı. Kilise zamanın en önemli mabetleri arasında yer almaktaydı.⁵⁸² Benzer şekilde Zeytindağı'nın eteklerinde, Yehoşafat vadisinde bulunan Bakire Meryem Kilisesi de Benediktin tarikatı tarafından tamir edilmişti.⁵⁸³

Ermenilerin kendi mahallelerinde bulunan Aziz James Katedrali,⁵⁸⁴ Suriyelilerin Kutsal Mezar Kilisesi'nin doğusunda yer alan Aziz Chariton Kilisesi⁵⁸⁵, Yakubîlerin şehrin kuzey batısındaki Azize Mecdelli Meryem (*St. Mary Magdalene*)⁵⁸⁶ ve Kutsal Mezar Kilisesi'nin yakınlarında bulunan Aziz James Kiliseleri,⁵⁸⁷ Haçlı dönemi Kudüs'ünde kayda değer dinî yapılar arasında yer almaktaydı. Siyon Kapısı'nın doğusunda bulunan Aziz Peter Kilisesi⁵⁸⁸ ile Ermeni mahallesinde Aziz James ve Aziz Thomas adında iki küçük kiliseyi de zikretmek gerekir.⁵⁸⁹ Kaynaklar Harem-i Şerif'in güney doğu köşesinde 'Beşik' (*Cradle*) adında küçük bir kilisenin varlığından da söz etmektedir.⁵⁹⁰ Şehirde Almanlara ait en az iki kilisenin daha mevcut olduğu bilinmektedir.⁵⁹¹ Saydıklarımızın dışında daha onlarca kilisenin varlığı bilinmektedir; fakat bunlar hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir.⁵⁹²

E. Hastane, İmarethane ve Misafirhaneler

Kudüs halkının ve özellikle şehre gelen hacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere muhtelif cemaatlere mensup dârüşşifâlar, imarethaneler ve misafirhanelerin de sayıları zamanla artmıştır. Cüzzam hastalığının yaygın olduğu o dönemlerde hastaların tedavisi,

⁵⁸² Daniel the Abbot, 135; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 113; Pringle, "Crusader Jerusalem", s. 108.

⁵⁸³ John of Würzburg, s. 255. Detaylar için bkz. Michele Piccirillo, "The Chamber-Tomb of Mary in the Crusader Period", *New Discoveries at the Tomb of Virgin Mary in Gethsemane* (içinde), Bellarmino Bagatti - Michele Piccirillo - A. Prodomo, trc. L. Sciberras, Jerusalem 1975, s. 59-82.

⁵⁸⁴ John of Würzburg, s. 267.

⁵⁸⁵ John of Würzburg, s. 269.

⁵⁸⁶ John of Würzburg, s. 252-253.

⁵⁸⁷ *La Citez*, s. 7.

⁵⁸⁸ Seawulf, s. 108; John of Würzburg, s. 267.

⁵⁸⁹ Detaylar için bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 128-129.

⁵⁹⁰ Seawulf, s. 105; *La Citez*, s. 14-15, Theoderic, s. 295.

⁵⁹¹ Detaylar için Bkz. Klaus ve Sabine Bieberstein, "St. Thomas Alemannorum oder St. Peter ad vincula? Zur historischen Identifizierung einer wiederentdeckten Kreuzfahrerkerche in der Altstadt Jerusalems", *ZDPV*, 104. sayı, 1988, s. 152-159. Ayrıca bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 125-126.

⁵⁹² Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 132.

diğer hastaların bakımı, ihtiyaç sahiplerine yardım eli uzatmak ve misafir hacıları ağırlamak vb. gibi faaliyetler, bu kurumlar tarafından yürütülmekteydi.⁵⁹³

Şehirde Hospitalier'lerin biri bayanlara mahsus olmak üzere iki hastanesi ile Azize Meryem Latin (*St. Mary Latin*) Kilisesi'ne bağlı Aziz Stephen Kapısı'nın dibinde bir hastanesi mevcuttu.⁵⁹⁴ Yine bayan ve erkek ayrı olmak üzere cüzzam hastalarına bakan hastaneler kuzey surun dışında yer almaktaydı.⁵⁹⁵ Ermeniler Aziz James Katedrali'ne bir hastane tesis ederek kendi ırkdaşlarıyla ilgilenmekteydi.⁵⁹⁶ Bir diğer hastane de Harem-i Şerif'in güney doğusunda Azize Meryem'e ithâfen Almanlar tarafından (*St. Mary German*) inşa edilmişti.⁵⁹⁷ Bunlar hastane olmakla beraber, barınma dahil olmak üzere hacıların bütün ihtiyaçlarını karşılamakta idiler.⁵⁹⁸ Kudüs'e ziyarete gelen hacılar Aziz Sabas gibi muhtelif manastırların misafirhanelerinde kalabilmekteydiler.⁵⁹⁹ Yehoşafat vadisindeki Azize Meryem Manastırı'nın bir imarethane işlettiği de bilinmektedir.⁶⁰⁰ Zikretmiş olduklarımızın dışında pek çok farklı tesisin kurulmuş olduğu muhtemeledir.

Kudüs'te hizmet veren kurumlardan en önemlisi, şüphesiz daha sonra Hospitalier askerî tarikatı olarak bilinen Aziz Yahyâ (*St. John*) tarikatının hastaneleriydi. Haçlılardan önce mütevazı bir müessese olarak başlayan bu kurum, krallığın en güçlü organizasyonlarından biri haline gelecekti.⁶⁰¹ Hospitalier mahallesinde yer alan hastanelerin en gelişmiş dönemlerinde statü ve ırk ayrımı yapmaksızın her türlü hastaya hizmet verilmekteydi. Yaklaşık 1000 veya olağanüstü durumlarda 2000 kişilik bir kapasiteye sahip olan hastanede maaşlı çalışan 4 doktor düzenli olarak hastalara bakmaktaydı. Her hastaya ayrı bir yatak verilerek, haftada üç kere etli olmakla beraber her gün yemek de dağıtılmaktaydı.⁶⁰²

⁵⁹³ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, 156.

⁵⁹⁴ *La Citez*, s. 6-7.

⁵⁹⁵ *La Citez*, s. 16. Ayrıca bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 161.

⁵⁹⁶ John of Würzburg, s. 267.

⁵⁹⁷ John of Würzburg, s. 267.

⁵⁹⁸ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 149.

⁵⁹⁹ Daniel the Abbot, s. 121; John of Würzburg, s. 267.

⁶⁰⁰ C.N. Johns, "The Abbey of St. Mary in the Valley of Jehoshaphat, Jerusalem", *QDAP*, 8. c. 4.sayı, 1939, s. 123.

⁶⁰¹ Bkz. İdarî Yapı: Askerî Tarikatlar.

⁶⁰² Bkz. John of Würzburg, s. 266; Theoderic, 287. Detaylar için bkz. E. J. King, *The Rule, Statutes and Customs of the Hospitallers 1099–1310*, London 1934, s. 34-37.

F. Çarşı ve Pazarlar

12. yüzyılın başlangıcında Haçlılar birkaç yüzyü geçmeyen bir topluluktan ibaretti. Bunlar büyük oranda kendi ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Fakat zamanla Kudüs'ün nüfusu arttığı gibi hacıların sayısı da çoğalmıştı. Her şehirde olduğu gibi burada yaşayanların veya ziyarete gelenlerin yeme, içme ve kıyafet gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere sayıları çoğalarak muhtelif çarşı ve pazarlar kurulmuştu.

Kudüs'ün dar ve basamaklı sokakları geniş ve büyük pazarların mahalle içinde kurulmasına imkân vermemektedir. *La Citez*'in verdiği bilgiye göre Davud Kalesi'ne yakın bir yerde buğday ve tahıl satan bir pazar kurulmuştu.⁶⁰³ Burası oldukça geniş bir alana sahipti. Aralarında en yoğun bir şekilde kullanılan Davud'un kapısına yakın olması da ayrı bir avantaj sağlamaktaydı. Kaynaklar yine bu civarlarda Patriğin Domuz Pazarı'nın (*Porcharia Patriarchalis*) yer aldığını -isminden de anlaşıldığı üzere burada domuzların satıldığını-bildirmektedir.⁶⁰⁴

Hayvan pazarları oluşturdukları çevre kirliliği ve pis kokulardan dolayı doğal olarak yerleşim bölgesinin dışında bir yerde kurulmaktaydı. Büyükbaş hayvan pazarı da benzer şekilde şehir halkından uzak, güneyde Deri Tabakçıları Kapısı'na yakın olan boş arazilerde bulunmaktaydı.⁶⁰⁵ Tabakçıların burada çalışıyor olması da bir tesadüf değildi. İfa etmiş oldukları mesleğin gereği hayvan pazarına yakın, pislik ve atık suları giderebilecekleri bir bölgede yer almaları gerekmektedir.⁶⁰⁶ Kasaplar, deri yüzenler ve kürk satanlar da pazara oldukça yakın, Alman mahallesinin kuzeyindeki muhitte (Harem-i Şerif'in batısında) sıralanmışlardı.⁶⁰⁷

Günlük ihtiyaçlar, gıda ürünleri, hac malzemeleri, ziyaretçilere hitap eden hediyelik veya hatıralık eşyalar gibi mamuller satan pazarlar büyük oranda Patriğin mahallesinin etrafında yoğunlaşmaktaydı. *La Citez* durumu şöyle tasrif eder: '*Davud Yolu'nun sonunda*

⁶⁰³ *La Citez*, s. 6.

⁶⁰⁴ Bkz. Alan V. Murray, "The Demographics of Urban Space in Crusade-Period Jerusalem (1099-1187)", *The Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age* içinde, ed. Albrecht Classen, Berlin: Walter de Gruyter, 2009, s. 220.

⁶⁰⁵ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 142-143.

⁶⁰⁶ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 165.

⁶⁰⁷ *La Citez*, s. 12; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 143, 166.

*bulunan döviz binasına gelindiğinde...sol tarafta Baharatlar Sokağı adında üstü kubbeli bir kapalı çarşı var. Burada şehrin bütün bitkilileri, meyveleri ve baharatları satılmaktadır. Bu sokağın yukarısında balık satılan bir yer mevcut. Balık pazarının arkasında ise sol tarafta peynir, tavuk, yumurta (ve kuşlar) satılan geniş bir alan bulunmaktadır.*⁶⁰⁸

La Citez'in tarif etmiş olduğu yol, 'Latin Kavşağı' ile Suriyeli döviz binasının arasında yer alan bölgedir. Bir başka yerde Baharatlar Sokağı'nın paralelinde Mal-Kisinat adında bir sokak; bunun yanında ise bir Kapalı Çarşı'nın yer aldığını bildirmektedir.⁶⁰⁹ Müellif esasen burada 12. yüzyılın ortasında Haçlılar tarafından yan yana sıralanarak inşa edilen üç tane kapalı çarşıdan söz etmektedir.⁶¹⁰ 'Kötü Aşçılık' anlamına gelen Mal-Kinisat sokağında⁶¹¹ hacılara yemek yapıp satılmaktaydı. *La Citez*, hacıların burada başlarını da yıkadığını yazmaktadır.⁶¹² Yüksek ihtimalle yemekten sonra yıkanmaları ve Kutsal Mezar Kilisesi'nde ibadetlerine devam edebilmeleri için yakınlarda bir çeşme yapılmıştı.⁶¹³ Kasapların da biraz ileride, çarşının doğu tarafında yer edinmiş olması, aşçılara büyük kolaylıklar sağlamalıdır. Kapalı Çarşı'da ise Latinler ürünlerini satmaktaydılar.⁶¹⁴

La Citez'in anlatımına göre balık pazarı kapalı çarşıların kuzeyinde, aynı zamanda da Suriyeli Döviz binasının önünde bulunmaktaydı.⁶¹⁵ Döviz binasının batısında, Kutsal Mezar Kilisesi ile Hospitalier mahallesi arasından geçen sokağın başında tavuk ve yumurta satılan pazarın kurulduğu anlaşılmaktadır. Sokağın içinde Suriyeliler muhtelif eşyalar yanında mum da yapıp satmakta idiler.⁶¹⁶ Aynı yerde Latin ve Suriyeli sarraflar ve palmiye dalları⁶¹⁷ satılan yerler bulunmaktaydı.⁶¹⁸

⁶⁰⁸ *La Citez*, s. 6-7.

⁶⁰⁹ *La Citez*, s. 11.

⁶¹⁰ 1152 yılında kraliçe Melisende tarafından inşa edilen bu eser günümüze kadar ulaşmıştır. Bkz. *La Citez*, s. 11 n. 1. Detaylar için bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 147.

⁶¹¹ Bkz. Murray, "The Demographics of Urban Space in Crusade-Period Jerusalem (1099-1187)", s. 220.

⁶¹² *La Citez*, s. 11.

⁶¹³ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 150.

⁶¹⁴ *La Citez*, s. 11, 18.

⁶¹⁵ *La Citez*, s. 18.

⁶¹⁶ *La Citez*, s. 18.

⁶¹⁷ Hacıların evlerine dönerken beraberinde bir palmiye dalı taşınması adet sayılırdı. Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 155.

⁶¹⁸ *La Citez*, s. 7, 18.

Kudüs'te birçok değirmen mevcuttu.⁶¹⁹ Şehirde 24'ü Kutsal Mezar Kilisesi'nin ruhban sınıfına, 3'ü de Hospitalier tarikatına ait olmak üzere 27 fırının varlığı bilinmektedir.⁶²⁰ Şehirde ayrıca en az iki döviz bürosu işletilmekteydi.⁶²¹ Bankacılık ve dünyanın değişik yerlerinden gelen hacıların getirdikleri paraların takası nedeniyle 12. yüzyılda belirli bir düzeyde gelişmiş olmalıdır ki, bu tip kurumların tesis edilmesi gerekli görülmüştür.

G. Su Kaynakları

Kudüs, nehir ve tatlı su göllerinden uzak, dağlık bir bölgede yer alması hasebiyle şehir halkı su ihtiyacını büyük oranda havuz veya sarnıçlarda biriktirilen yağmur suları karşılamaktaydı. Şehir doğal su kaynaklarından bütünüyle yoksun değildi. Güney surlarının ötesinde, aynı zamanda Silvan havuzunun suyunu temin eden Gihon kaynağı bulunmaktaydı. Vaktiyle Hezekiel yeraltı tüneli kazdırarak kaynağın sularını Silvan havuzuna aktarmıştı.⁶²² 12. yüzyılda burasının Haçlıların pek ihtiyacını karşılamadığı ortadadır. Fulcher suyun bazen yeterli miktarda olduğunu, bazen de hafif kuraklık yaşandığı dönemlerde yetersiz kaldığını yazmaktadır.⁶²³ Sûr'lu William benzer bilgiler vermektedir: '*Suları ne tatlıdır ne de sabit olarak akmaktadır.*'⁶²⁴ Her hâlükârda bir tek kaynağın yetersiz olduğu ortadaydı. Kudüslülerin öteden beri şehrin içinde ve dışında tesis edilmiş olan havuz ve sarnıçların sularıyla yetinmekten başka alternatifleri yoktu.

Sur dışında bulunan havuzların suyu kemer ve su hatları vasıtasıyla şehre taşınmaktaydı. Dönemin kaynaklarında su kemerleri hakkında bilgi verilmemiştir; ancak bunların varlığı bilinmektedir. Bunların dönemde kullanıldığı da tahmin edilmektedir.⁶²⁵ Silvan havuzu dışında güneybatıda Alman Havuzu, batıda Patriğin havuzu olarak bilinen Mamilla havuzu ile kuzeyde Aziz Lazarus'un bir havuzu bulunmaktaydı. *La Citez* bu havuzları şöyle tarif etmektedir: '*Tepeden inince vadide Alman Gölü dedikleri bir havuza*

⁶¹⁹ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 166-167.

⁶²⁰ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 97.

⁶²¹ *La Citez*, s. 18.

⁶²² Bkz. Willermus Tyrensis, I, 346-347; Daniel the Abbot, s. 135; Theoderic, s. 277.

⁶²³ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 116.

⁶²⁴ Willermus Tyrensis, I, 348.

⁶²⁵ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 173.

geliyorsun...yağmur yağdığında tepeden inen sular burada toplanıyordu ve şehrin bütün atları burada sulanıyordu. Müellif sur dışında kalan patriğin havuzu hakkında aynı bilgiyi vermektedir.⁶²⁶ Şehir dışında kalan havuzlar daha çok hayvanları sulama işini görmekteydi. Bu özellikle büyük sürüler için gerekli olmalıdır. Zor zamanlarda içme suyu dışarıdan da temin edilmek zorundaydı, fakat neredeyse tamamen yağmur suyundan geçinen halkın şehir içinde bilinen havuzlar dışında onlarca havuz ve sarnıç tesis etmiş olduğu muhtemeldir.⁶²⁷

Vaktiyle Kudüs'ün surları içinde en az üç geniş havuz inşa edilmişti. Patriğin mahallesinde bulunan havuzun suyu, Herod zamanında döşenen su hatları yardımıyla dışarıda kalan Mamilla havuzundan (Patriğin havuzu) temin edilmekteydi.⁶²⁸ Şehir içindeki diğer havuzlar Ermeni mahallesinde bulunuyordu. Kutsal Kitap'ta Beytesta olarak geçen⁶²⁹ Koyun Havuzu (*Sheep Pool*) Azize Anne (*St. Anne*) Kilisesi'nin güneybatısında,⁶³⁰ Birkat Benî İsrâil havuzu ise Harem-i Şerif'in kuzeyinde yer almaktaydı.⁶³¹ Haçlılar döneminde kullanılmakta olan bu havuzlarla beraber şehrin içme suları güvenilir vaziyette sarnıçlarda biriktirilmekteydi.⁶³²

H. Mezarlıklar

Haçlılar döneminde Hıristiyanlar ölüleri Latin Hıristiyan adet ve geleneklerine göre defnedilmekteydi. Buna göre kraliyet ailesi şehrin en kutsal kiliselerine; asilzâdeler de kiliselere veya kilise avlularına, askerî tarikat mensupları dahil olmak üzere ruhban sınıfı kilise veya manastır bahçelerine; burjuva sınıfı şehir dışında bulunan mezarlıklara, fakir halk ve hacılar da ceset mahzenlerine (*charnel houses*) gömülmekteydi.⁶³³

Başta Kutsal Mezar Savunucusu Godefroi olmak üzere Kudüs'ün kralları Kutsal Mezar Kilisesi'nde Golgota'nın altında medfun bulunmaktaydı.⁶³⁴ Kral I. Baudouin 1118

⁶²⁶ *La Citez*,

⁶²⁷ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 173.

⁶²⁸ Günümüzde Hezekiel havuzu olarak bilinmektedir. Bkz. Murphy-O'Connor, *Keys to Jerusalem*, s. 240.

⁶²⁹ Yuhanna, 5/2.

⁶³⁰ *La Citez*, s. 25-26; Theoderic, s. 301.

⁶³¹ Guy Le Strange, *Palestine under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A. D. 650 to 1500*, Boston ve New York 1890, s. 201.

⁶³² Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 176.

⁶³³ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 180.

⁶³⁴ Bkz. Willermus Tyrensis, I, 516.

yılında Mısır'dan dönerken öleceğini anlayınca yanında bulunan askerlere kendisini öldükten sonra tuzlamalarını vasiyet etmişti. Askerler talimatına uyarak kralın cesedini (iç organlarından temizledikten ve) tuzladıktan sonra Kudüs'e götürmüşlerdi. Kral Kutsal Mezar Kilisesi'nde Godefroi'nın yanına defnedildi.⁶³⁵ Kraliçe Melisende'nin naaşı ise Yehoşafat vadisinde, Bakire Meryem Kilisesi'ne gömüldü.⁶³⁶

Kudüs'ün önde gelenleri, savaşta maktul düşen kahramanlar, asilzadeler veya ruhbanlar da Kutsal Mezar Kilisesi gibi önemli kiliselerde medfun olabildikleri gibi kilise avlularında da toprağa verilebilmekteydiler. Örneğin Templier askerlerinin bazıları Harem-i Şerif'in doğusunda, Altın kapıya karşı medfun bulunduğu tespit edilmiştir.⁶³⁷ Kudüs halkının geriye kalan kısmı sur dışındaki mezarlıklara gömülmekteydi. *La Citez*'in verdiği bilgilere göre şehrin batısında Mamilla havuzunun yakınlığında bir mezarlık; güneyinde ise cesetler için *Chaudmar* (Akeldama) adında bir mahzen bulunmaktaydı. Aziz Yahyâ (*St. John*) hastanesinde ölenlerin cesetleri topluca bu yapının içine konulmaktaydı.⁶³⁸ Yapılan kazı çalışmaları neticesinde şehrin kuzeyinde Bizans ve Haçlı dönemine ait bir başka mahzen daha tespit edilmiştir.⁶³⁹

II. Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapı

Haçlılar Temmuz 1099 yılında Kudüs üzerinden kasırga gibi geçerek, tam anlamıyla etnik temizlik olarak niteleye bileceğimiz bir hâdiseyi gerçekleştirmişti. İşledikleri vahşetin sonuçlarını ya bütünüyle göz ardı etmişlerdi veya hiç hesaba katmamışlardı. Sadece Kudüs halkını ortadan kaldırmamışlardı; bilakis bir şehri şehir yapan bütün unsurları insanıyla beraber bir gecede tarihe gömmüşlerdi. Üstelik katledilenlerin ya da gidenlerin yerini dolduracak kimseler de kalmayacaktı. Meşakkatli yolculuğun ardından bitap düşmüş olan Haçlıların çoğu görevini yerine getirdiğini varsayarak akınlar halinde Avrupa'ya geri dönmeye başlamıştı bile. Vaktiyle otuz bine yakın nüfuzla sahip olduğu

⁶³⁵ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 222; Albertus Aquensis, s. 867-871.

⁶³⁶ Willermus Tyrensis, II, 291.

⁶³⁷ Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 181-183.

⁶³⁸ *La Citez*, s. 20-21. Akeldama'dan Würburglu John ve Theoderic de söz etmektedir. Bkz. John of Würzburg, s. 266; Theoderic, s. 277.

⁶³⁹ Detayar için bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 185-187.

tahmin edilen şehir artık bomboştu.⁶⁴⁰ Kudüs'te kalmayı tercih edenler ise birkaç yüzü geçmemekteydi. Bunlardan bazıları da ekonomik şartlardan veya şehrin güvensizliğinden dolayı dönmeyi tercih ediyordu, zira sayıları o kadar azdı ki gerektiğinde surlara ve kapılara yeterli miktarda muhafızlar yerleştiremiyorlardı. Haçlılar adeta bizzat kendilerinin sebep olduğu demografik bir krizle karşı karşıya kalmıştı.⁶⁴¹ Eğer burada yaşayacaklarsa Kudüs'ü sıfırdan, harabeler üzerinden yeniden canlandırmaları elzemdi.

İlk Haçlılar yerli Hıristiyan cemaatlerin işgalden önce terk etmek zorunda kaldıkları mahalleye, Kutsal Mezar Kilisesi'nin etrafına yerleşti. Harem-i Şerif de kral ile mahiyetinde bulunan Haçlılara ve Augustinian tarikatına mensup bazı rahiplere ev sahipliği yapacaktı. Haçlıların bir kısmının ise Siyon Dağı'na doğru uzanan güney batı yerleşim alanlarını kendine mesken edindiği anlaşılmaktadır. Haçlılardan önce şehirde yaşayan bazı Latin din adamları ile az sayıda doğulu Hıristiyanların varlığı da bilinmektedir. Bunların dışında kalan diğer bölgeler yaklaşık yirmi sene boyunca sahipsiz kaldı.⁶⁴² Bu zaman zarfı içerisinde şehrin nüfusunun giderek azaldığı ortadaydı; çünkü kral I. Baudouin buna yönelik bir kararnâme çıkarmıştı. Haçlılar Kudüs'e ayak bastıkları ilk andan itibaren kendilerine mesken edindikleri evlerde ancak bir sene ve bir gün yaşadığı durumda bunun üzerinde hak sahibi olabilirdi. Aksi takdirde bunlar devletin malı kabul edileceklerdi. Sûr'lu William'ın kanaatine göre bu şekilde zor şartlar altında şehirde kalmayı tercih etmeyip, dönmek için ekonomik şartların düzelmesini bekleyenlere engel koyulmuş olunuyordu.⁶⁴³ Bu tarz önlemler mutlaka faydalı olmuştur. Fakat asıl soruna bir çözüm getirmediği de ortadaydı. Kral I. Baudouin çareyi Suriyeli Hıristiyanlarda bulacaktı. O, 1115 veya 1116 yılında Mavera-i Ürdün bölgesinde yaşayan Hıristiyanları Kudüs'e yerleşmek üzere davet etmişti. Kendilerine belirli imtiyazlar tanıdığı ve hakkında bilgi sahibi olmadığımız vaatler de bulunduğu kesindir. Teklifler yeterli düzeyde cazip olmalıdır ki Kudüs bu davetin akabinde Suriyeleri Hıristiyan muhacirlerin akınına uğramıştı.⁶⁴⁴ Yahudilerin eski mahallesine yerleştirilen bu topluluğu o zamana kadar şehre dönmeyi cesaret edemeyen eski Hıristiyan

⁶⁴⁰ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 88.

⁶⁴¹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. I.

⁶⁴² Bkz. Willermus Tyrensis, I, 507; Prawer, *Crusader Institutions*, s. 90-91; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 35.

⁶⁴³ Willermus Tyrensis, I, 409.

⁶⁴⁴ Willermus Tyrensis, I, 507-508.

sakinleri de takip etmiş olmalıdır.⁶⁴⁵ Baudouin'in şehrin kapılarını diğer Hıristiyan cemaatlerine açması ve onlara daima hoşgörüyü muamelede bulunması nüfuzun giderek artmasına yol açmıştı. Kralın bu siyasetini halefleri tarafından da takip edilmişti. Kudüs'e gelen insan sayısının artmasında siyasî gelişmeler ve belirli düzeyde sağlanan istikrar da büyük rol oynamıştı elbette. Bu bağlamda hac yollarını güvene alan şövalye tarikatları da Kudüs'e ziyaretçi bakımından canlılık kazandırma noktasında önemli ölçüde katkı sağlamıştır.⁶⁴⁶

A. Toplumsal Sınıflar

Kudüs'e yerleşen ilk Haçlılar iklimine ve hayat şartlarına alışık olmadıkları bir ülkede azınlık olarak yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmışlardı. Bölgenin koşullarına uymayan giyim kuşamları, hazmı kolay olmayan yiyeceklere düşkünlükleri ve her türlü vücut temizliği hakkındaki bilgisizlikleri ile çeşitli hastalıklara kolayca yakalanıyorlardı. Her tarafta salgın hastalıklara yakalanmış kimselere veya özellikle cüzzamlılara rastlamak mümkündü. Bir diğer sorun da Haçlılardan dünyaya gelen çocuklar teşkil etmekteydi. Bunlar ilerleyen yıllarda bölgeye adapte olmakla birlikte, daha uzun yaşam standartları elde etmişlerdi fakat bebeklerin ölüm oranı bilhassa erkek bebekler arasında varlıklarını tehdit edecek düzeyde yüksekti. Kız çocuklarının sayısı ise bu orandan daha fazla olması, gelecek nesillerde bir dengesizlik oluşturacak ve krallık için sonu gelmeyen bir siyasî problem haline alacaktır.⁶⁴⁷

Diğer Haçlı devletlerinde olduğu gibi, Kudüs krallığının Haçlıları da büyük oranda Fransız menşeliydi ve konuştukları dil Fransızcanın bir şivesiydi. Şehre sonradan yerleşen ve yerleşmeye devam eden doğulu Hıristiyanlar ise her ne kadar muhtelif mezheplere bağlı olsalar da, çoğunlukla Arapça konuşmaktaydı. Bununla beraber Rumca, Ermenice ve Süryanice gibi farklı diller konuşan cemaatler de mevcuttu. 12. yüzyılın ortalarına ulaşıldığında Würzburg'lu John toplumun artık ne kadar çeşitli milletlerden bir araya geldiğine ışık tutmaktadır. İfadesine göre şehirde Rum, Bulgar, Alman, Macarlar, İskoç,

⁶⁴⁵ Bkz. Prawer, *Crusader Institutions*, s. 93; Kollek-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 179.

⁶⁴⁶ Bkz. Prawer, *Crusader Institutions*, s. 92-95; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 13-14.

⁶⁴⁷ Runciman, *A History of the Crusades*, II, 6.

Navarralı, Gürcü, Ermeni, Yakubî, Suriyeli, Nasturî, Kıptî ve Mısırlı gibi birçok farklı topluluklar bulunmaktaydı.⁶⁴⁸ Haçlılar kısa sürede bilhassa yerli Hıristiyanlarla beraber yaşamının gelecekleri açısından ne kadar faydalı olacağını ve esasında buna mecbur da olduklarını anlamışlardı. Haçlıların çok az bir kısmı yerlilerin dilini öğreniyordu. Fakat bu, iki kültür arasındaki etkileşime engel teşkil etmemekteydi. Asalet sınıfı hariç tutulacak olursa Haçlılar ile yerli Hıristiyanlar arasında evlilikler giderek çoğalıyordu. Hatta bazıları mürtet Müslüman kadınlarıyla evleniyordu. Kral II. Baudouin de politik sebeplerden ötürü Ermeni bir prensesle evlenmişti. Bu evlilikten doğan çocuklar da gelecekte kraliyet ailesinin yeni neslini teşkil edecekti. Haçlılar zaman geçtikçe Doğu'nun kültür ve geleneklerini, zengin ve müferreh yaşam tarzını benimser hale gelmişlerdi; ne kadar yoksul bir hayatı geride bıraktıklarını çoktan unutmuşlardı. Onlar da artık Doğulular gibi giyinip kuşanıyor, mutfaklarında aynı yemekleri pişiriyor; hatta evlerini bile aynı biçimde döşüyorlardı. Batılılara henüz yabancı olan hamam kültürü dahi günlük hayatın bir parçası olmuştu.⁶⁴⁹

Sonuç itibariyle Kudüs'ün bütün mahalleleri yeniden bir canlılık kazanmıştı. Çarşıları insanlarla dolup taşmaktaydı. Gelen giden ziyaretçiler ve hacılar da hiç eksik olmuyordu; şehir 1187'ye kadar salt bir Hıristiyan şehri olarak kalacaktı. Halkı temelde soylu ve burjuva olmak üzere iki sınıfa ayrılmış Haçlılardan, muhtelif mezheplere bağlı yerli Hıristiyanlardan ve İtalyan tacirlerinde meydan gelmekteydi.

1. Haçlılar

Haçlılar kendi aralarında, geleneksel feodal yapıya uygun olarak muhtelif sınıflara ayrılmaktaydı. Üst sınıfta soylular yer almaktaydı. Bunların kendi içlerinde asilzadeler, baronlar ve şövalyeler şeklinde hiyerarşik bir sıralama söz konusuydu. Krallığın yönetiminden sorumlu olan bu sınıf aynı zamanda krallık ordusunun çekirdeğini oluşturmaktaydı.⁶⁵⁰ Krallık dönemi boyunca diğer halka karışmamaya itina göstererek, saf bir elit grup olarak varlığını sürdüren asilzadelerin sayısı oldukça azdı. Aynı şekilde baron

⁶⁴⁸ John of Würzburg, s. 273.

⁶⁴⁹ Bkz. Fulcherius Carotensis, İng. trc. s. 271; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 294-295, 316-318; Cahen, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, s. , trc. s. 233; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 192-193.

⁶⁵⁰ Joshua Prawer, "Social Classes in the Latin Kingdom: the Franks", *History Of The Crusades* içinde, ed. Kenneth M. Setton, V, 125-26.

ve şövalyelerin sayısı hiçbir zaman bini geçmediği tahmin edilmektedir. Bunların aile üyeleri de binden fazla olmadığını ve çok az sayıda çocukların yetişkinliğe erişebildiğini varsayarsak, Haçlı soylu sınıfının toplam nüfuzu ancak iki veya üç bini bulabilmektedir. Sayıları birkaç yüzü bulunan ruhban sınıfı ise buna dahil edilmemiştir.⁶⁵¹

Asalet dışında kalan Haçlılar Burjuva sınıfına dahil edilmiş olup bunlar toplumun temelini oluşturuyordu. Zamanında Batı'nın taşra bölgelerinde yaşayıp Kudüs'e gelen bu kimseler şehir hayatına herhangi bir katkı sağlayamayacak gibi görünseler de, kentsel hayata hızlıca uyum sağlayarak muhtelif meslekleri ifa etmeye başladılar. Geldiği yerde herhangi bir zanaat öğrenmemiş olan bu kişiler şehirde fırıncı, aşçı, deri tabakçısı, nalbant veya başka bir meslek sahibi olabiliyordu. Esnaf, zanaat veya mal sahibi kimseler dışında kalan basit halk veya paralı asker olarak tanımlayabileceğimiz gruplar da Burjuva sınıfına mensuptu. Bunlar '*sergeant*' olarak biliniyor ve Haçlıların en kalabalık tabakasını oluşturuyorlardı. İktâ sahiplerinin emrinde olan *sergeantlar* savaflara tam teçhizatlı yaya birlikleri olarak katılıyorlardı. Ancak bunlar 12. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleştirmiş oldukları evliliklerden dolayı yerli Hristiyan toplumu içerisinde erimeye başladılar. Bunlardan dünyaya gelen melez çocuklar krallığın gelecek ordularında görev alacaktı. Burjuva sınıfının en alt tabakası hiçbir şeye sahip olmayan fakir veya sahipsiz kimselerden müteşekkildi. Batı'daki gibi köylü veya köle statüsünü taşıyan bir sınıf, Kudüs'te hiçbir zaman büyük bir kitleyi oluşturmamıştır.⁶⁵²

2. Suriyeli Hristiyanlar

Haçlıların kısaca Suriyeli Hristiyanlar şeklinde ifade ettikleri Doğu Hristiyan cemaatleri başlangıçta Müslümanlardan ve Yahudilerden farklı bir muameleye muhatap olmamışlardı. Kutsal Mezar Kilisesi'nden sürüldükleri gibi, şehre de yaklaşamıyorlardı. Fakat Kral Baudouin'in daveti üzerine şehri yeniden nüfuslandıran yerli Hristiyanlar zamanla Kudüs ahalisinin en kalabalık grubunu oluşturacaklardır. Kral kendi dillerini

⁶⁵¹ Runciman, *A History of the Crusades*, II, 291-292. Soylu sınıfla ilgili detaylar için bkz. Prawer, "Social Classes in the Latin Kingdom: the Franks", s. 117-144.

⁶⁵² Bkz. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 158-159; Runciman, *A History of the Crusades*, II, 292; Joshua Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*, London 1972, s. 73; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 36. Ayrıca bkz. Prawer, "Social Classes in the Latin Kingdom: the Franks", s. 145-157.

kullanmalarına ve kendi âdetlerini takip etmelerine müsaade ediyor, kendilerine kıyasla sapık inançlı dahi olsa bunların Kudüs'e hicretlerini destekliyor ve Latin kilisesine de bunlara müdahale etme hakkı tanımıyordu.⁶⁵³

Doğu Hıristiyanlarının neredeyse hepsi Ortodoks kilisesine mensuptu. Aralarında yukarıda da zikretmiş olduğumuz gibi muhtelif mezheplere bağlı veya Ermeniler gibi Ortodoks kilisesinden ayrılmış cemaatler de yer almaktaydı. Daha sonra bunların bir kısmına Kutsal Mezar Kilisesi'nde bile belirli yerler tahsis edilmişti.⁶⁵⁴

3. Diğer Milletler

Kudüs'ün zaptından sonra şehre Müslüman ve Yahudilerin yerleşmesi, hatta ayak basması yasaklanmıştı.⁶⁵⁵ İlerleyen dönemlerde bu yasağın biraz gevşetildiğini görmekteyiz. Şehirde zaman zaman Müslüman veya Yahudilere rastlanılmaktadır, fakat bunlar ya ziyaretçi veya tüccar olarak gelmiştir veya bazı Yahudi örneklerinde olduğu gibi özel vergiler ödemek suretiyle yerleşmelerine müsaade edilmiştir.⁶⁵⁶ Mesela Yahudi Seyyah Tudela'lı Benjamin 1170 civarlarında Kudüs'ü ziyaret ettiğinde boyacılık yapan küçük bir Yahudi cemaatinden söz etmektedir.⁶⁵⁷

İlginçtir ki Kudüs Krallığının sınırlarını genişletmede en büyük katkıları sağlayan ve Sûr gibi liman şehirlerinde önemli bir nüfusa sahip olan İtalyan cemaatlerine Kudüs'te hiçbir dönemde ve hiçbir şekilde rastlanılmamaktadır. Halbuki kendilerine tanınan imtiyazlar ve haklar liman şehirlerinde olduğu kadar Kudüs'te de geçerliydi. Bunun tek açıklaması şu olabilir; İtalyan cemaatleri köklü tüccar ailelerine mensuptu ve bunlar Ortadoğu'nun liman şehirlerinde daha çok ham maddelerin veya büyük malların alım satımıyla meşguldü. Dolayısıyla iç bölgelerde yer alan şehirler ilgilerini neredeyse hiç

⁶⁵³ Runciman, *A History of the Crusades*, II, 100; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 38.

⁶⁵⁴ Bkz. Anonymous Pilgrim V. 2, "Anonymous Pilgrims I.-VIII. (11th and 12th Centuries)", s. 27-29; Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 37-38.

⁶⁵⁵ Willermus Tyrensis, I, 507.

⁶⁵⁶ Praver, *Crusader Institutions*, s. 90-91.

⁶⁵⁷ Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, trc. ve ed. Marcus Nathan Adler, London 1907, s. 22. Tr. trc. için bkz. Nuh Arslantaş, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri: Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia*, İstanbul 2009, s. 49.

çekmiyordu. Üstelik Kudüs de çok önemli bir ticaret merkezi sayılmazdı; daha çok hacıların gidip geldiği, küçük esnaf ve tüccarın yaşadığı bir şehirdi.⁶⁵⁸

Kudüs'te yaşayan Haçlıların ve muhtelif milletlerin durumu hakkında elimizdeki yegâne bilgi isimsiz bir hacıya aittir. Hacının konuyla ilgili notları şöyledir: '*Latinler savaşçı görünümüne sahiptirler. Kafaları keldir ve bütün milletler arasında sadece bunlar sakallarını tıraş eder...Suriyelilerin sakalları Rumların sakalları kadar uzun değildir. Onlar sakallarını belli bir şekilde kısaltıyorlar. Arapçayı kullanıyorlar...ve bir yandan da Rumlara benziyorlar. Ermeniler beceriklidir...Kendilerine has bir dil konuşuyorlar ve Rumlardan nefret ediyorlar. Gürcüler saçlarını ve sakallarını uzatıyorlar ve uzun şapkalar takıyorlar. Din adamları başının tepesini yuvarlak tıraş ediyor; din adamı olmayanlar ise kare şeklinde tıraş ediyor... En mükemmel savaşçılar Templier şövalyeleridir. Bunlar üzerinde kırmızı haç bulunan beyaz önlükler giyiyorlar.*'⁶⁵⁹

B. Kutlamalar ve Bayram Günleri

Haçlılar döneminde dinî bayramlar ve törenler Kudüs'teki sosyo-kültürel hayatın önemli bir parçasıydı. Bazı bayramlar dua âyinleri halinde sırf kiliselerde gerçekleştirilirken, bazıları da dinî alaylar ve çeşitli ritüeller halinde şehrin muhtelif yerlerinde kutlanıyordu. Uzun zaman sonra şehrin bütün sokakları ve açık alanları sadece Hıristiyanlara aitti. Bunlar ibadetlerini istedikleri gibi şekillendirme imkânı bulmuşlardı. Şehir halkı ve ziyarete gelen hacılardan neredeyse herkes bu kutlamalara katılıyordu.

Bu bayramların en önemlisi şüphesiz, asırlardır hacıları seller halinde kutsal şehre çeken Paskalya bayramıydı. Bayramın Haçlılardan önce de büyük törenlerle kutlandığı bilinmektedir. Mısırlı tarihçi Makrîzî (ö. 845/1442) 11. asırda yaşayan (tam olarak H. 397) Hıristiyanlar hakkında şu bilgileri vermektedir: '*Mısır'dan Kudüs'e pek çok Hıristiyan gelerek, adetleri üzere her yıl Müslümanların hac dönemlerinde olduğu gibi kalabalık bir topluluk halinde Kumame Kilisesinde Paskalya bayramını kutluyordu.*'⁶⁶⁰ Yahyâ b. Saîd el-

⁶⁵⁸ Bkz. Prawer, *Crusader Institutions*, s. 95-96.

⁶⁵⁹ Bkz. Anonymous Pilgrim V. 2, s. 27-29.

⁶⁶⁰ Makrîzî, *İttiâzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1971, s. 74-75.

Antâkî'nin (ö. 458/1066) verdiği bilgilere göre de Hıristiyanların Beytü'l-Makdis'te her sene Palmiye günleri Ayzeriyye'den (Bethany) Kıyamet Kilisesi'ne (Kutsal Mezar Kilisesi) bir zeytin ağacı taşımaları adettendi. Başlarının üstünde haçı taşıyarak alaylar halinde sokaklardan geçerek ilahiler söylemekteydiler. Şehrin valisi de kendilerine zarar verilmesin diye adamlarıyla birlikte onlara refakat etmekteydi.⁶⁶¹

12. yüzyılda Haçlıların hakimiyeti altında bu eski geleneğe farklı bir şekil verilmişti. Palmiye bayramı sabahı gün doğmadan patrik ile şehrin bütün ruhban sınıfı beraberinde bulundurdıkları Kutsal Haç ile Ayzeriyye'de toplanırlardı. Bu esnada Kudüs'ün halkı ve hacılar ellerinde taşıdıkları zeytin ve palmiye ağacının dallarıyla birlikte *Templum Domini*'nin (Kubbetu's-Sahre) önünde bir araya gelerek, dalların din adamları tarafından kutsanmasını beklerlerdi. Ardından hep birlikte Yehoşafat kapısından çıkarak Ayzeriyye'den gelen alayla Yehoşafat vadisinde buluşur ve patriğin önderliğinde sırf o gün için açılan Altın Kapı'dan (Bâbabü'r-Rahme) geçerek tekrardan Harem-i Şerif'e girilirdi. Kutsal Haç *Templum Salomonis*'te (Mescid-i Aksâ) dolandırıldıktan sonra tören *Templum Domini*'nin önünde dualarla sonlandırılırdı.⁶⁶² Ayrıca Paskalya günü meşhur kutsal ateş töreni de gerçekleştirilirdi. Keşiş Daniel 1107 civarı Kudüs'te bulunduğu sırada şahit olduğu bu törenin canlı tasvirini vermektedir.⁶⁶³

Haçlılar Kudüs'ün zapt edildiği günü, yani 15 Temmuz'u bayram günü ilan etmişlerdi. İşgal her sene dualar eşliğinde alaylı bir törenle kutlanırdı. Kutsal Mezar Kilisesi'nde patriğin önderliğinde başlayan alay, Harem bölgesine uğradıktan sonra Kudüs'e ilk olarak girmeyi başardıkları kuzey surun önünde sonlandırılırdı. Üç gün sonra da Kutsal Mezar Savunucusu Godefroi'nın ölüm yıldönümü için törenler düzenlenirdi.⁶⁶⁴ Ayrıca kralların taç törenleri ve evlilikleri de kutlamaya vesile olan günlerden bazılarıydı.⁶⁶⁵

⁶⁶¹ Yahyâ b. Saîd el-Antâkî, *Târîhu Yahyâ b. Saîd el-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus 1990, s. 275-276. Boas'ın verdiği bilgilere göre Müslümanların hakimiyetinde Hıristiyanların bazı kutlamalarına sınırlamalar getirilmişti ve şehirde kutlamalarını alenen gerçekleştiremiyordu. İslam tarihçileri ise görüldüğü üzere bunun aksini nakletmektedir. Bu bağlamda Boas'ın bilgi sakladığı görülmektedir. Bkz. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 30.

⁶⁶² Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 178.

⁶⁶³ Bkz. Daniel the Abbot, s. 166-171. Ayrıca bkz. Fâtımîler Dönemi (Kutsal Haç Töreni).

⁶⁶⁴ John of Würzburg, s. 263-264.

⁶⁶⁵ Bkz. Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 165.

C. Kutsal Haç

Haçlılar döneminde Kutsal Haç kadar hiçbir dinî obje Haçlılar tarafından rağbet ve hürmet görmemiştir. Haç, bayram günleri, törenlerin ve alayların önemli bir unsuru olduğu gibi, sık sık askerlere motivasyon olması bakımından savaflara da götürülmüştür.⁶⁶⁶ Hatta güvenliğinden endişe duyulduğu zamanlarda patriğin bizzat kendisinin bu hareketlere refakat ettiği olmuştur.⁶⁶⁷

Geleneğe göre İsa'nın çarmıha gerildiği haç Konstantin'in annesi Helena tarafından keşfedilmişti. Haçlılar Kudüs'e girmeden önce bir parçası Kutsal Mezar Kilisesi'nde gümüş bir sandık içerisinde muhafaza edilmekteydi. Sûr'lu William'ın yazdıklarına göre Kutsal Haç vaktiyle Müslümanlara karşı duyulan endişelerden dolayı kilisenin bir köşesine saklanmıştı. Buna şahit olan Suriyeli bir Hıristiyan, Haçlılar geldiğinde onlara Kutsal Haç'ın yerini göstermişti.⁶⁶⁸

D. Ekonomik Yapı

Haçlılar Kudüs'ü ele geçirdiklerinde hayatta kimseyi bırakmadıkları gibi esnaf, tüccar ve zanaatkâr gibi şehrin ekonomisini ayakta tutan temel sınıfları da ortadan kaldırmışlardı. Günlük işlerini bile görececek yeterli sayıda vasıflı eleman yoktu. Bunlarda birçoğu kırsal bölgelerden sefere katılmıştı. El becerisi bakımından çok maharetli oldukları söylenemezdi. İşgal sürecinde Cenevizli ustalar gelene kadar taarruz için gerekli olan makinaları dahi inşa edememişlerdi.⁶⁶⁹ Bununla beraber ne kadar fakir olduklarını, hatta bu yüzden kralın *Templum Solomonis*'in kurşun kubbesinden parçalar söktürerek sattığını Fulcher yazmaktadır.⁶⁷⁰

Ancak işgali müteakip 20 yıl içerisinde krallığın büyük oranda sınırları çizildi. Başta Kutsal Mezar Kilisesi olmak üzere şehirde imar faaliyetleri başlatıldı ve birçok

⁶⁶⁶ Bkz. Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 230, 243.

⁶⁶⁷ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 233.

⁶⁶⁸ Willermus Tyrensis, I, 385. Kutsal Haç'la ilgili detaylı bilgi için bkz., Mahmut H. Şakiroğlu, "Haç", *DİA*, XIV, 523-524.

⁶⁶⁹ Bkz. Willermus Tyrensis, I, 355-358.

⁶⁷⁰ Fulcherius Carnotensis, İng. trc. s. 118, n. 6.

müessesenin temeli atıldı. Şehir bunlarla beraber ekonomik bakımdan toparlanma sürecine girdi. Gelen giden hacıların sayısı günden güne artıyor, şehrin kentsel yapısı da büyük oranda ziyaretçilerin ihtiyaçlarına göre şekilleniyordu. Bu zaman zarfı içerisinde bilhassa Kudüs'ün günlük hayatını işlevsel hale getirmek için en büyük yükü de burjuva sınıfı üstlenmişti. Çarşı ve pazarlar kuruluyor, esnaf en uygun bölgelerde yerini alıyordu. Muhacirlerin gelmesi ise şehir hayatına ayrı bir canlılık kazandırdı. Onlar da Latinler gibi kurumsallaşıyor ve büyüyor, sayıları Latinleri dahi geçmeye başlıyordu. Şehirde eğer bir Latin döviz binası tesis edilecekse, bir Suriyeli de yakınında mutlaka yer alıyordu. Latin kuyumcuları Suriyeli kuyumcularla aynı sokağı paylaşıyor; bir Latin pazarı kuruluyorsa mutlaka bir tane de Suriyeli pazar yanı başında bulunuyordu.⁶⁷¹

Bu süreçte Kral I. ve II. Baudouin'in gayretleri göz ardı edilemez. Bu krallar Kudüs'ü yaşanır hale getirmek için nüfusu artırmaya çalıştıkları gibi, ekonomik sıkıntılara da çare bulmaya çalışıyorlardı. II. Baudouin, 1120 yılında şehri hem tacirlere daha cazip hale getirmek, hem de halkına kolaylık sağlamak için vergileri yeniden düzenlemeyi gerekli görmüştü. Rakamları gittikçe artan nüfusa ithal edilen gıda ürünleri yetmez olmuştu. Yaşam standartlarını gereksiz yere pahalılaştırmaktan ziyade tahıl, zerzevat, fasulye, mercimek ve nohut gibi temel gıdalar vergiden muaf kılınmıştı. Ayrıca şehre girip çıkan bütün tacirlere, yerli Hıristiyanlar ve Müslümanlar dahil olmak üzere serbestlik sağlanmıştı.⁶⁷²

Öte yandan zaman zaman gıdaların yetersiz olması da şehrin bulunduğu bölgenin konumuyla ilgiliydi. Filistin fakir bir ülkeydi. Toprağı çoraktı ve özellikle Kudüs civarında bulunan arazilerin yeri daha da verimsizdi.⁶⁷³ Bununla birlikte doğal afetler, çekirge veya fare baskınları mahsulleri telef ederken, şehrin ekonomisine sık sık darbe vuruyordu.⁶⁷⁴

Kudüs Filistin'in diğer şehirleri gibi büyük ticaret merkezlerinden biri değildi. Sûr ve Akkâ sayısız çarşı ve hanlara sahip iken Kudüs'ün üç paralel sokaktan oluşan tek bir

⁶⁷¹ Bkz. Şehrin Fiziki Yapısı: Çarşı ve Pazarlar. Ayrıca bkz. Hiyari, "Crusader Jerusalem 1099-1187 AD", s. 143-144.

⁶⁷² Bkz. Fulcherius Carnotensis, III, VIII,1, İng. trc. s. 232; Willermus Tyrensis, XII, 15, İng. trc. I, 537-538.

⁶⁷³ Bkz. Runciman, *A History of the Crusades*, II, 5-6; Filistin hakkında detaylı bilgiler için bkz. D. C. Munro, *The Kingdom of the Crusaders*, New York 1936, s. 3-9.

⁶⁷⁴ Fulcher bu tip afetlere sıklıkla değinmektedir. Çekirge için bkz. Fulcherius Carnotensis, II, LII, 1, İng. trc. s. 210; II, LX, 2, İng. trc. s. 218. 1127 yılındaki sıçan vebası için bkz. III, LXII, 1, İng. trc. s. 303.

çarşısı vardı.⁶⁷⁵ Ekonomiyi ciddi ölçüde şehrin en önemli gelir kaynaklarından biri haline gelen hacılar kalkındırmıştı. Haçlıların başlangıçta sebep oldukları krizin ardından şehrin yeniden hayat bulmasını tamamen kutsal statüsüyle alakalı bir durumdu. Batı'dan akan para ve vakıf gelirlerinin sonu gelmiyordu. Şövalye tarikatları başarı ve zenginliklerini de bu yardımlara borçluydu. Gerçi kralın gelirleri sınırlıydı, gereğinden fazla yapılan bağışlar yüzünden daha da kısıtlanmış; eli de para bakımından sürekli sıkışık haldeydi. Savaşlarda elde ettikleri ganimetler ve Batı'dan gönderilen yardımlar bir yana krallığın esas gelirini gümrükler sağlamaktaydı. Önemli ticaret yolları krallığın sahip olduğu topraklardan geçmekteydi ve genellikle liman şehirlerinde düğümlenmekteydi. Haçlılar bir bakıma bu şehirlerde İtalyanlara tanıdıkları haklardan dolayı devletin potansiyel gelirini epey düşürmüştü fakat Ceneviz veya Pisa gibi donanmaların gücü ve desteği olmasaydı, bu şehirleri zapt etmeleri baştan mümkün olamazdı.⁶⁷⁶

Sonuç olarak Kudüs Haçlı krallığın başkentiydi, hatta şehirde mevcut bulunan bir darphaneye işaret eden paralar da tespit edilmiştir.⁶⁷⁷ Ancak buranın hiçbir zaman liman şehirleri kadar zengin olmadığı da belirtilmelidir. Kudüs Haçlıların elinde küçük bir şehir haline gelmişti. Sûr, Akkâ ve Beyrut gibi şehirler ise Kudüs'ün aksine dolup taşmaktaydı; ekonomik imkanları İtalyan tacirleri gibi muhtelif milletleri adeta cezbetmekteydi. Kudüs ise sadece ziyaret edilen kutsal bir şehir olarak kalmıştı. Krallığın hazinesi en zirve dönemlerinde bile hiçbir zaman Trablus veya Antakya'nın ki kadar zengin olamamıştı.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 96.

⁶⁷⁶ Bkz. Runciman II, 6, 16, 300.

⁶⁷⁷ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 167.

⁶⁷⁸ Runciman II, 6, Prawer, *Crusader Institutions*, s. 89.

SONUÇ

Kudüs'ün kutsallığı, kuruluşundan itibaren günümüze kadar bir anlamda şehrin tarihini oluşturmuş ve aynı zamanda kaderini de belirlemiştir. Çağlar boyunca dünyada yüz milyonlarca insanın sevdiği ve hayranlık duyduğu Kudüs, büyük ve etkileyici ölçekler üzerine inşa edildiği ve çehresini devasa mimarî eserlerin süslediği ihtişamlı dönemler yaşadı. İnançlıların gözünde eşsiz bir yere sahip olması onu büyük ve vazgeçilmez kıldı. Diğer taraftan ise korkunç yıkımlara maruz kalan şehir, birçok insanın keder ve acılarına şahitlik etti. Tarihi süreç içerisinde birkaç kez yerle bir edilerek sakinleri imha edildi. Fakat Kudüs'ün her yok oluşu yeni bir başlangıcın ve yükselişin alametiydi. Üzerinde en çok etkiye sahip bulunan üç semavi din mensupları ve onlar tarafından gösterilen ilgi olmaksızın Kudüs belki de çok önceden tarihe karışacaktı. Fakat ona karşı duyulan sevgi ve ilgili şehri her daim ayakta tutmuştu. Kudüs'ün varlığı kutsallığına bağlıdır, tarihi ise ihtişamlı günler ile sonu gelmeyen felaketlerin bir karışımı olarak devam edecektir.

Kudüs'ün geçmişi neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Bronz Çağı'nın (m.ö. 3200-1200) erken dönemlerinde Kenan halkının Ortadoğu bölgelerine göç ederek Filistin'i kendilerine yurt edinmeleri Kudüs'ün gerçek anlamda bir şehir olarak başlangıcını teşkil edecekti. Kudüs'ün ilk yerleşimcileri Kenanlıların bir kolu olan Yevusiler idi ve zamanla bir şehrin taşıdığı bütün temel unsurları Kudüs'e kazandırmışlardı. Muhtelif dönemlerde Mısır, Asur veya Hiksos imparatorlukların hakimiyeti altında uzun bir süre Kudüs'te varlıklarını sürdüren Yevusiler şehri daha sonra İsrâiloğullarına teslim etmek zorunda kalmışlardı.

Hız. Davud ile başlayan krallık dönemi Hız. Süleyman döneminde Kudüs'te sağlanan siyasî ve ekonomik başarılarla beraber Süleyman Mabedi gibi muhteşem eserlerin inşa edilmesiyle de tarihe damgasını vuracaktı. Sonraki nesiller elde edilen bu başarıları sürdüremeyip, Yahuda ve İsrâil olarak iki krallık halinde tezahür etmişlerdi. Başkenti Kudüs olan Yahuda krallığının varlığı ise daha uzun vadeli olmuştu. Asurlara karşı verilen mücadelelerin neticesinde İsrail krallığı yok olmuş, Yahuda krallığı ise hakimiyetleri altına girmeyi kabul etmişti. Yaklaşık bir asır sonra da Bâbil imparatorluğu Kudüs'ü kendisine

metbû kılmıştı fakat Yahudilerin yersiz girişimleri Kudüs'ün yıkımına ve yurtlarından Bâbil'e sürülmelerine sebep olmuştu. Pers kralları Yahudilerin sürgünden Kudüs'e dönmelerine müsaade edince Yahudiler şehri yeniden inşa etmişler, büyük İskender'in doğuya gelmesiyle birlikte de bu sefer Yunanlılar tarafından yönetilmişlerdi. Yahudiler Haşmonay hânedanı ile kısa bir süre bağımsızlık kazandıktan sonra bu sefer de Roma imparatorluğuna boyun eğmek zorunda kalmışlardı.

Kudüs, Herod ile birlikte yeni bir çehre kazanmış, akabinde ise Hz. İsa'nın zor günlerine tanıklık etmişti. Romalı valiler tarafından yönetilen Kudüs halkının ayaklanması sonucunda ise şehir bu sefer de Titus'un yıkımına maruz kalmıştı. 2. yüzyılda İmparator Hadrian Kudüs'ü tipik bir Roma şehri olarak yeniden inşa etti. Yahudilerden arındırılan şehirde Konstantin dönemine kadar Yunan-Roma kültürü hâkimdi. Fakat Hıristiyanlığın resmîyet kazanmasıyla birlikte şehirde kilise ve manastırların sayısı artmaya başladı ve Kudüs Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilerek yeni bir kimliğe sahip oldu.

638 yılında Müslümanlar tarafında fethedilen Kudüs'te yeni bir dönem başlamıştı. Müslümanlar Kudüs halkına hoşgörüyle sahip çıkmış, kiliselerin tamamına dokunmamışlar ve Yahudilerin asırlar sonra şehre dönmelerine müsaade etmişlerdir. Her üç din mensubu Müslümanların hakimiyetinde huzur ve barış içerisinde yaşamayı öğrenmişti. Kudüs, bilhassa Harem'i-Şerif'in temizlenmesi ve yeni camilerin inşa edilmesiyle İslamî bir hüviyet kazanacaktı. Bütün milletleri hayrete düşürecek ve Müslümanların gurur kaynağı olacak olan Kubbetu's-Sahre ve Mescid-i Aksâ Emevîler döneminde inşa edilmişti.

Emevîler'den sonra en az onlar kadar Abbâsî hânedanı da şehre sahip çıktı. Ne zaman ki Kudüs'te herhangi bir sebepten ötürü bir hasar oluşsun halifeler tarafından onartılıyordu. Tolunoğulları ve ardından İhşidiler'in hakimiyetine giren Kudüs halkı günlük hayatında herhangi bir değişikliğe maruz kalmamıştı. Şehre gelen giden Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan hacılar devamında da hiç eksik olmuyordu. 10. Yüzyıldan itibaren giderek bazı din mensupları arasında düşmanlıklar belirmeye başlamıştı. Bilhassa Hıristiyanların Fâtımîler döneminde Kutsal Mezar Kilisesi'nin yıktırılması gibi yaşadıkları bazı sıkıntılar Avrupa'da farklı aksettirilecekti.

11. yüzyılın sonlarına doğru Roma kilisesi harekete geçmişti. İspanya’da yürütmüş oldukları *Reconquista* hareketinin bir benzerini doğuya taşıyacaktı. Bizans imparatorluğu Selçuklular tarafında sıkıştırılmaktaydı ve onlara karşılık verebilmek için Roma’nın yardımına ihtiyacı vardı. Ancak Roma yardım çağrısına çok farklı bir şekilde cevap verdi. 1095 yılında Papa II. Urbanus Clermont konsilinde yaptığı meşhur konuşmasıyla birlikte haçlı seferlerinin fitilini ateşlemişti. Doğu’daki din kardeşlerini ‘barbar’ Müslümanların elinden kurtarmak ve Kutsal Mezar Kilisesi’ni hürriyetine kavuşturmak hedefi gösterilmişti fakat bunun altında Roma’nın kendi çıkarları olduğu kadar Avrupa’daki bazı siyasî ve ekonomik gelişmeler de böyle bir harekâtı gerekli kıldığı aşikardı.

Urbanus’un çağrısına büyük bir coşkuyla katılan Avrupa toplumu büyük kitlelere halinde harekete geçmişti. ‘Kavimler Göçü’nün’ bir benzeri olarak karşımıza çıkan bu fenomenin, şu veya bu diye gösterebileceğimiz kesin bir tek itici güç yoktur ancak birçok unsurun ve elverişli şartların bir araya geldiği ve mükemmel bir zamanlamanın yakalandığı kesindir. Batı’nın ne kadar işe yaramaz, fakir ve cahil insanı varsa derhal doğuya giden yollara dökülmüştü ve bu esnada Yahudiler de nasiplerini almıştı. Almanya’nın birçok şehrinde malları yağmalanıp katledilmişlerdi.

Asilzadelerin komutanlığında bulunan Haçlı birlikleri 1096 yılının sonbaharında beş ordu halinde yolculuğunu başlayarak birbiri ardınca İstanbul’da toplandılar. Bizans imparatoru Aleksios’a vassallık yemininde bulunduktan sonra yola devam eden Haçlılar Anadolu’nun içinden geçerek, Antakya üzerinden 1099 yılında Kudüs’e ulaşmışlardı. Bu süreç içerisinde başta İznik olmak üzere birçok şehir tahribata uğramış, yağmalanmış ve halkı hunharca katledilmişti. Selçukluların sultan I. Kılıç Arslan’ın haçlıları durdurma çabaları yetersiz kalmış, kendi iç meseleleri yüzünden Haçlıların yürüyüşlerine engel olamamıştı. Neticede Doğu’da 1098 yılında evvela Baudouin de Boulogne tarafından Urfa’da (10 Mart 1098), üç ay sonra da Bohemund tarafından Antakya’da (3 Haziran 1098) ilk Haçlı Devletleri kurulmuştu.

Haçlılar 40 gün boyunca süren kuşatmanın ardından, 15 Temmuz 1099 Cuma günü Kudüs’e girmeyi başarmışlardı. İşgal boyunca işledikleri korkunç katliamın bir benzerine Kudüs tarihi boyunca şahit olmamıştı. Defalarca yıkımlara maruz kalmıştı, halkı sürgüne gönderilmişti ancak benzer boyutta bir zulüm işlenmemişti. Halkın tamamı

Müslüman ya da Yahudi demeden vahşice kılıçtan geçirilmiş, kendilerine eman verilenler dahi aynı akıbeti paylaşmıştı. Katliamın hangi boyutlarda olduğunu, Haçlıların gömmekten aciz oldukları ve şehri aylar hatta yıllar sonra dahi saran ölümlerin ağır kokuları gösterecekti.

Kilise'nin teokratik bir devlet kurma çabalarına rağmen Godefroi de Bouillon Kutsal Mezar Savunucusu olarak Haçlıların başına geçmişti. Latinler bu esnada kurtarmaya geldikleri doğulu din kardeşlerini de Kutsal Mezar Kilisesinden uzaklaştırmayı ihmal etmemişlerdi. Godefroi'dan sonra I. Baudouin'le birlikte Kudüs Haçlı Krallığı resmen kurulmuştu. Haçlılar uzun bir süre Fâtımîler ve Türklerle mücadele halinde olmuşlardı. Baudouin'in ardından II. Baudouin hüküm sürdü ve her ikisinin elde etmiş olduğu çok yönlü başarılar Haçlı krallığın uzun vadede devamlılığını garantilemişti. Feodal gelenek hâkim kılınarak devletin idari ve sosyal yapısı şekillenmişti. Haçlılar, kısa bir süre sonra başta sergilemiş oldukları siyasî tutumlarında vazgeçerek, yerli halkı ile antlaşma ve hoşgörü içerisinde oldukları sürece bölgede tutunabileceklerini anlamıştı. Temel sağlam atılmamış olsaydı haçlı krallığı kırılğan yapıyla çoktan yok olup giderdi. Haçlılar, 1187 yılına kadar varlığını koruyabildi ise bunu iki Baudouin'lere borçluydular.

Haçlıların, Kudüs'ü işgal etmeleri gerçekten hedefleri miydi yoksa Haçlı seferlerinin bir sonucu muydu diye sorulan soruya bir tek cevap vermek mümkün görünmemektedir. Zira Haçlıların sayısı kadar, hatta ve hatta Avrupa'da bulunan destekçileri kadar, motivasyonları ve niyetleri değişken ve çoktu. Kudüs, kimine göre vazgeçilmez bir hedef, kimine göre de çıkarlarına hizmet edecek olan bir sonuç olduğu aşikârdı. Netice Kudüs'te adeta etnik temizlik diyebileceğimiz bir hadise gerçekleştirilerek Kudüs Haçlı Krallığı kurulmuştu.

Avrupa'dan gelen on binlerce Haçlı olmasına rağmen Kudüs'te kalmayı tercih eden ve şehri yeniden yaşanır hale getirecek olanların sayısı birkaç yüzü geçmemişti. İşgali müteakip 20 yıl içerisinde krallığın büyük oranda sınırları çizildi. Haçlılar terk edilmiş şehri, eski sakinlerinden yoksun kalan mahalleleri canlandırmak ve en önemlisi Kudüs'ü Hıristiyanlığın merkezi olarak eski ihtişamına kavuşturma arzusu içerisinde şehirde imar faaliyetlerini başlatmışlar ve birçok müessesenin temelini atmışlardı. Kral I. Baudouin'in daveti üzerine Kudüs'ü yeniden nüfuslandıran yerli Hıristiyan halkı ile beraber şehir ekonomik bakımdan da toparlanma sürecine girmişti. Gelen giden hacıların sayısı günden

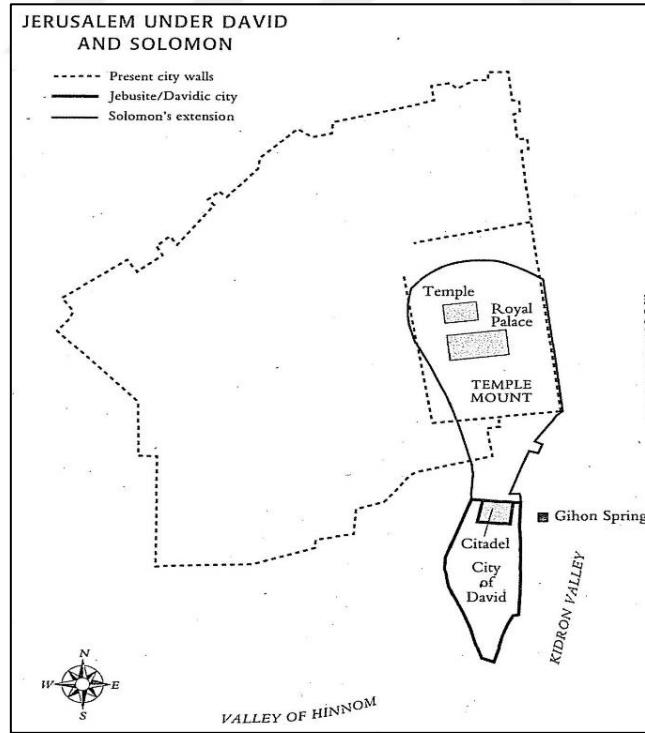
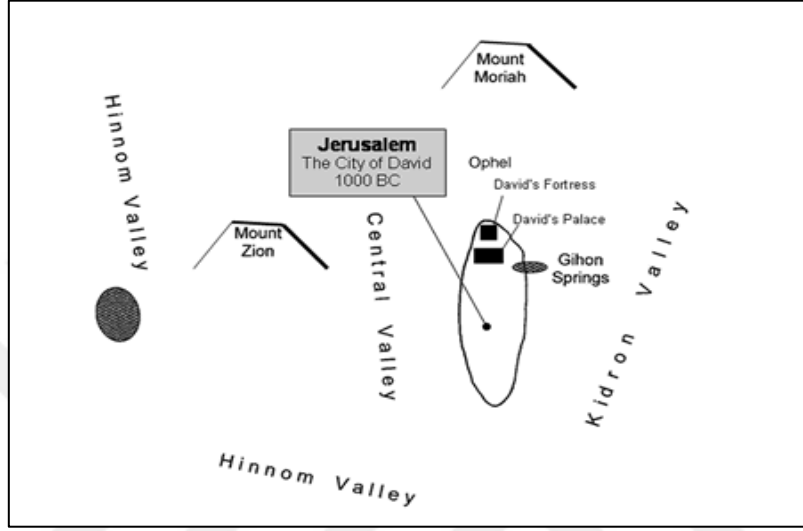
güne artarak şehrin kentsel yapısı da büyük oranda ziyaretçilerin ihtiyaçlarına göre şekillenmişti. Haçlılar kısa sürede bilhassa yerli Hıristiyanlarla beraber yaşamının gelecekleri açısından ne kadar faydalı olacağını ve esasında buna mecbur da olduklarını anlamışlardı. Doğuya yerleşen Haçlıların sayısı daha çok olsaydı bunlar, belki de Batı'ya mahsus örf ve adetlerini ayakta tutabileceklerdi. Ancak küçük bir azınlık olarak varlıklarını sürdürdükleri bir toplum içerisinde zamanla yabancı oldukları bir kültürü benimsemeleri de çok uzun sürmemiştir.

Vaktiyle üç semavî din mensuplarının bir arada yaşadığı Kudüs şehri, hoşgöründen tamamen yoksun olan Haçlıların elinde halkı sadece Hıristiyanlardan oluşan küçük bir kent haline gelmişti. 1187 yılına kadar da bu durum değişmeyecekti. Kudüs, Haçlılar döneminde de görüldüğü üzere Müslümanların hakimiyeti dışında muhtelif millet ve din mensuplarının barış ve huzur ortamı içerisinde yaşamalarına çok nadir şahit olmuştur. Netice itibariyle, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi üç semavi dinde önemli bir yere sahip olan Kudüs, her biri tarafından ayrı gerekçelere dayanarak kutsal kabul edilmiş; üzerinde hak iddiasında bulunulanlar ise uğrunda günümüze kadar devam eden bitmez tükenmez mücadeleler ve savaşlar vermiştir. Her üç din mensuplarının ideolojik fikirlerinden sıyrılmadığı, Kudüs'te hoşgörü ve iş birliği içerisinde bir arada yaşamayı öğrenmediği sürece de verilen savaşların sonu gelmeyeceği muhtemeldir.

EK

RESİM VE HARİTALAR

EK 1: Hz. Davud döneminde Kudüs.⁶⁷⁹

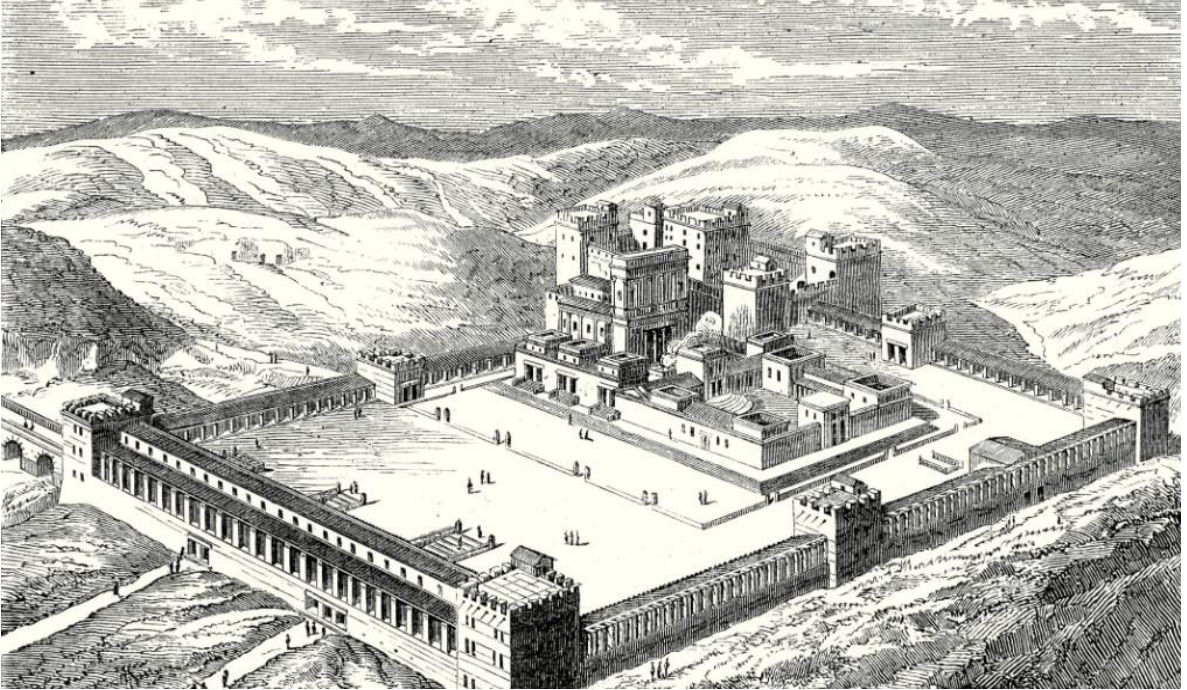

⁶⁷⁹ Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, s. 1; Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 73.

EK 2: İsrail Müzesinde yer alan Herod dönemi ve birinci yüzyıl Kudüs şehrinin bir maket çalışması.⁶⁸⁰

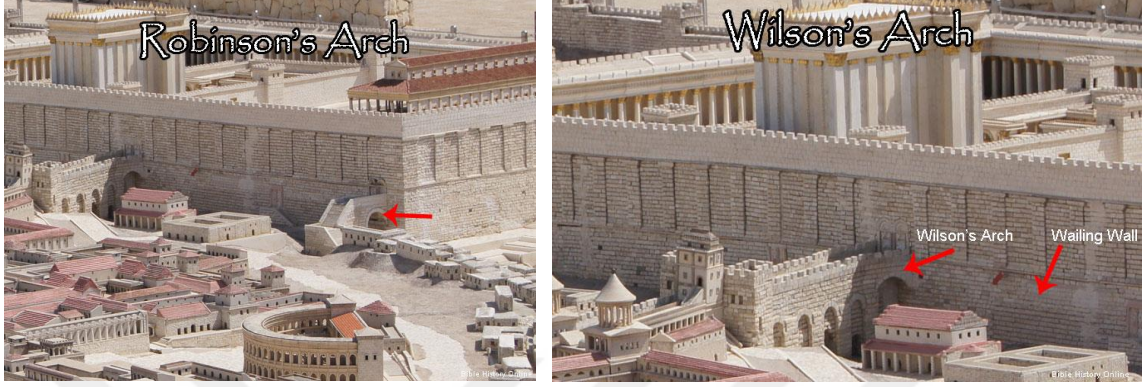
EK 3: Herod'un inşa ettirmiş olduğu Mabed ile Antonia kalesi.⁶⁸¹

⁶⁸⁰ <https://www.armstrongeconomics.com/research/monetary-history-of-the-world/great-empires/judaea/herod-i-the-great-born-74-73-bc-c-4-bc/> (01.08.18).

⁶⁸¹ Kollik-Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, s. 100.

EK 4: Robinson ve Wilson viyadükleri.⁶⁸²

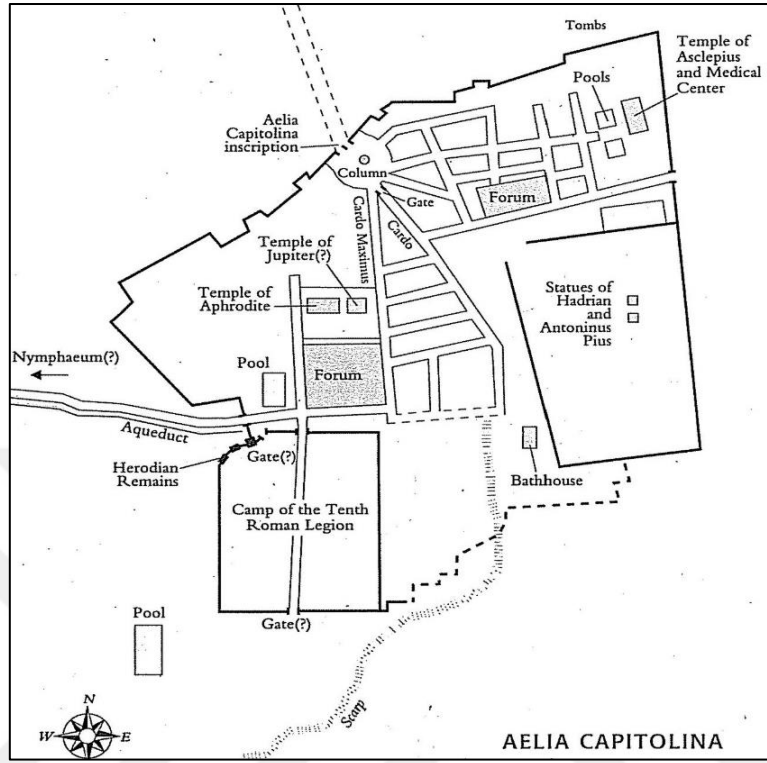
EK 5: Titus'un zaferini kutlayan kemerdeki Yahudi kölelerin ve kutsal emanetlerin tasviri.⁶⁸³

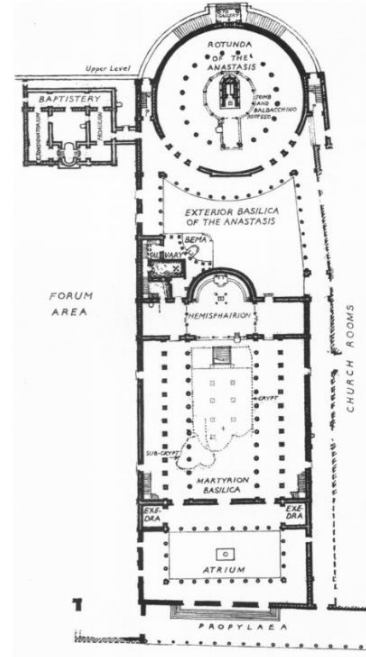
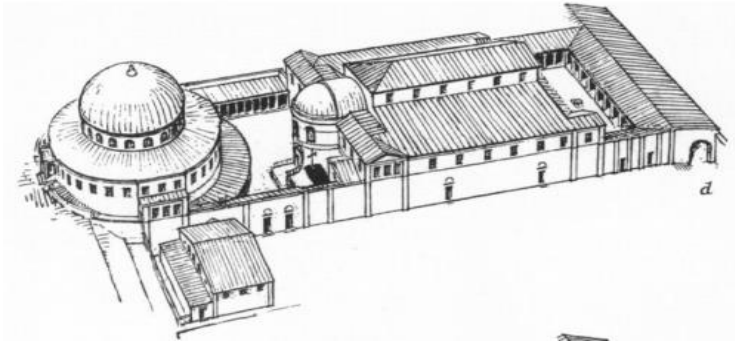
⁶⁸² https://www.bible-history.com/jerusalem/firstcenturyjerusalem_robinson_s_arch.html;
https://www.bible-history.com/jerusalem/firstcenturyjerusalem_wilson_s_arch.html (01.08.18).

⁶⁸³ <https://www.timesofisrael.com/7-facts-about-menorahs-the-most-enduring-symbol-of-the-jewish-people/> (01.08.18).

EK 6: Aelia Capitolina.⁶⁸⁴

EK 7: Konstantin döneminde inşa edilen Kutsal Mezar Kilisesi.⁶⁸⁵

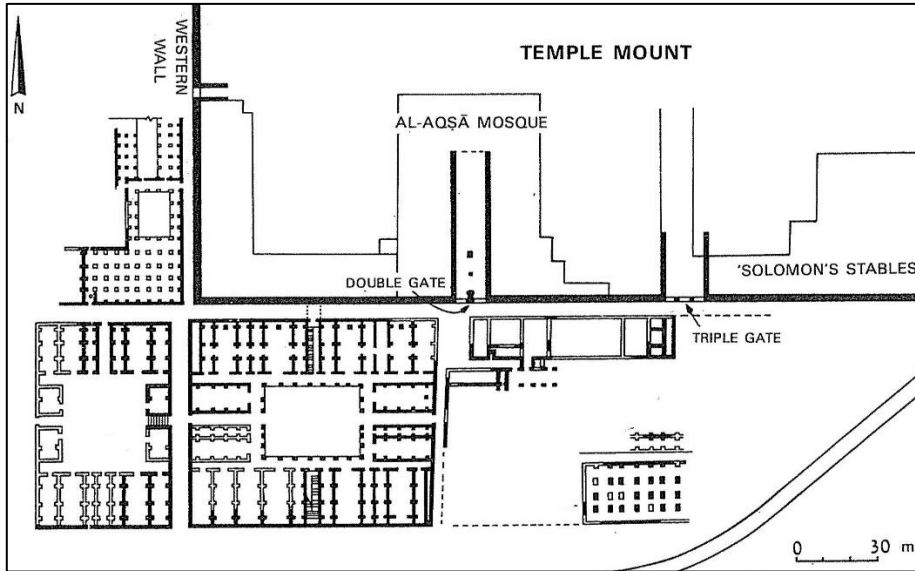
⁶⁸⁴ Armstrong, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, s. 240.

⁶⁸⁵ Kenneth John Conant, "The Original Buildings at the Holy Sepulchre in Jerusalem", *Speculum*, 31. c. 1. sayı, Ocak 1956, s. 17, 21.

EK 8: Medaba Mozaik haritası.⁶⁸⁶

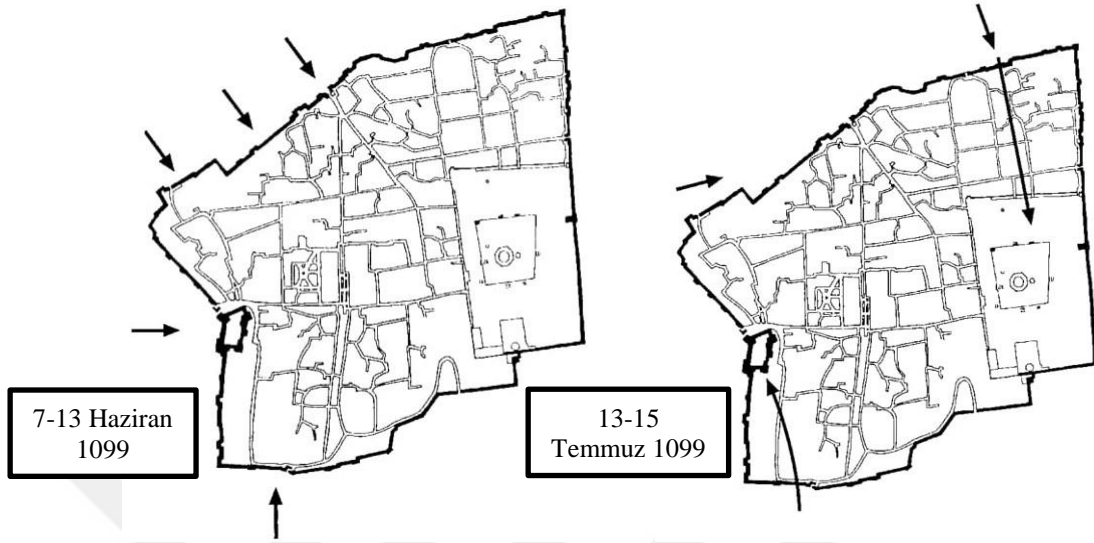
EK 9: Emevi saraylarının planı.⁶⁸⁷

⁶⁸⁶ <https://www.bibleplaces.com/madabamap/> (01.08.18).

⁶⁸⁷ Bahat, "The Physical Infrastructure", s. 71.

EK 10: Haçlıların Kudüs taaruz süreci ve saldırdıkları bölgeler.⁶⁸⁸

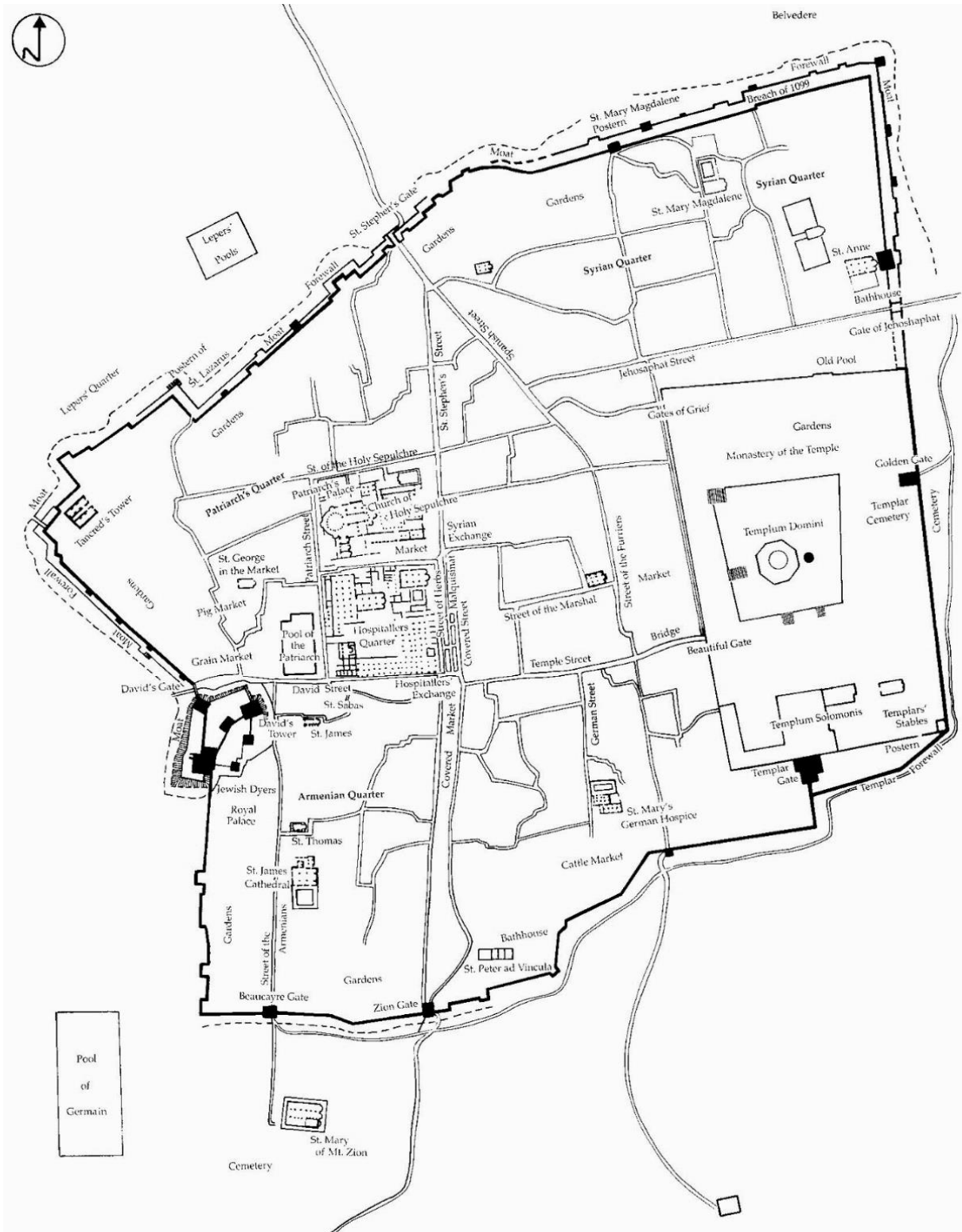
EK 11: Kudüs Haçlı Krallığı (1135).⁶⁸⁹

⁶⁸⁸ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 11. Şekiller tarafımızdan değiştirilmiştir.

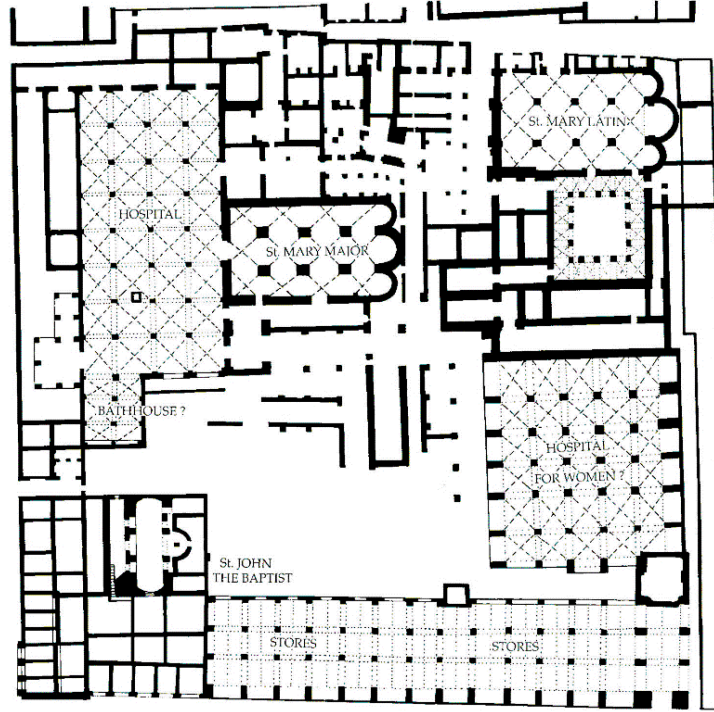
⁶⁸⁹ http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/25/Map_Crusader_states_1135-en.svg/653px-Map_Crusader_states_1135-en.svg.png (01.08.18).

EK 12: Haçlılar döneminde Kudüs'ün haritası.⁶⁹⁰

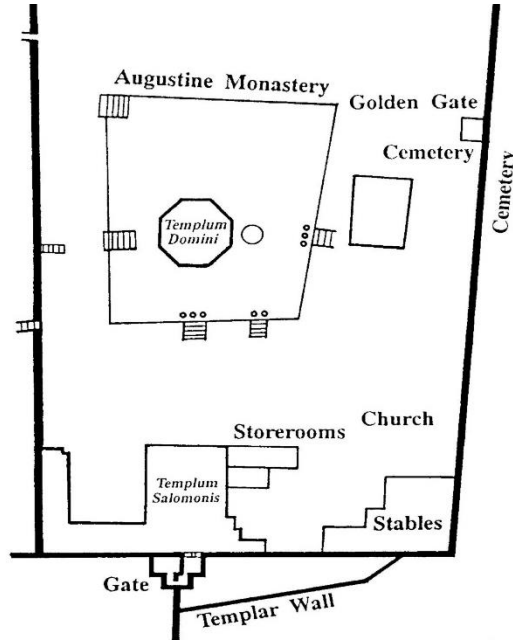

⁶⁹⁰ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. XVI.

EK 13: Hospitalier mahallesi.⁶⁹¹

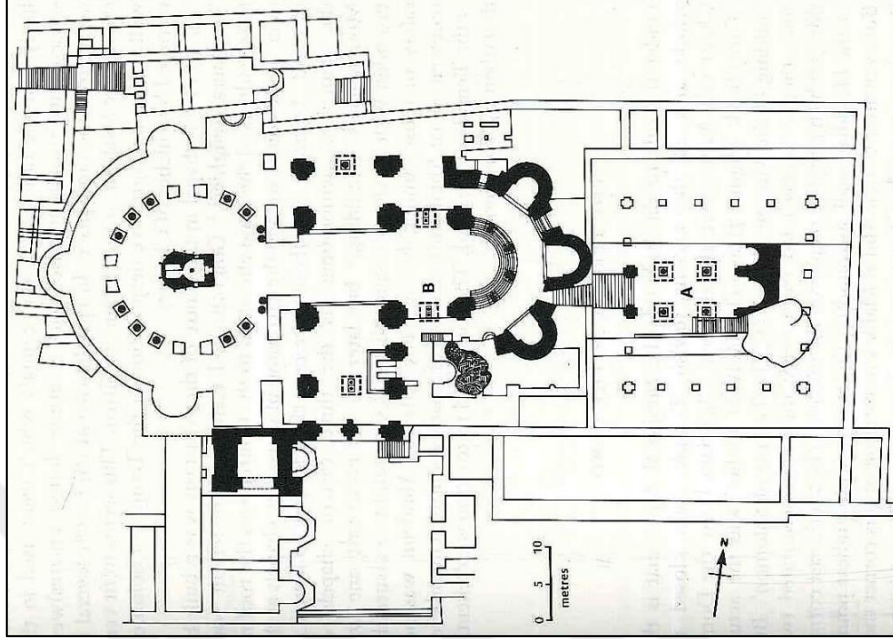
EK 14: Mabel bölgesi (Tapınak Şövalyeleri).⁶⁹²

⁶⁹¹ Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 87.

⁶⁹² Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, s. 92.

EK 15: Haçlılar döneminde inşa edilen Kutsal Mezar Kilisesi'nin planı.⁶⁹³

EK 16: Kutsal Mezar Kilisesi'nin girişi.

⁶⁹³ Wilkinson ve dğr., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, s. 37.

EK 17: Kubbetus's-Sahre.

EK 18: Mescid-i Aksâ (Hz. Ömer Mescid'i).

KAYNAKÇA

KAYNAKLAR

Aetheria (Egeria), *Itinerarium Egeriae: Egeria's travels*, İng. trc. John Wilkinson, Warminster: Aris & Phillips, 2006.

Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, *RHC Occ.*, IV; ed. ve İng. trc. Susan B. Edgington, *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, New York: Oxford University Press, 2007.

Anna Comnena (Komnene), *The Alexiad*, ed. ve İng. trc. Elizabeth A. Dawes, London: Routledge, Kegan, Paul, 1928.

Annalist of Nieder-Altach, "The Great German Pilgrimage of 1064–65", İng. trc. James A. Brundage, *The Crusades: A Documentary History* içinde, Wisconsin: Marquette University Press, 1962.

Anonymous Pilgrims, İng. trc. Aubrey Stewart, "Anonymous Pilgrims I.-VIII. (11th and 12th Centuries)", *PPTS*, VI, London, 1894.

Arculfus, [Seyahatnâme], İng. trc. James Rose Macpherson, "The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land (about the year A. D. 670)", *PPTS*, III, London 1889, s. 1-91.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Cabir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ' - Ömer Enis et-Tabbâ', Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.

Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. ve İng. trc. Marcus Nathan Adler, London 1907; Tr. trc. Nuh Arslantaş, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri: Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2009.

Bernard the Monk, “A Journey to the Holy Places and Babylon”, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusade* içinde, İng. trc. John Wilkinson, Oxford: Aris&Phillips, 2011, s. 260-269.

Buhârî, Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *Sahîh*, I-IV, nşr. Mustafa el-Boğa, Beyrut 1987.

Burchard of Mount Sion, İng. trc. Aubrey Stewart, “Burchard of Mount Sion”, *PPTS XII*, London, 1896.

Caffaro, *Genoa and the Twelfth-Century Crusades*, İng. trc. Martin Hall, Jonathan Phillips, Burlington ve dğr: Ashgate 2013.

Daniel the Abbot, “Daniel the Abbot”, *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185* içinde, ed. John Wilkinson - Joyce Hill - William Francis Ryan, London: Hakluyt Society, 1988, s. 120-171.

Ebü'l-Ferec, Barhebraeus Yuhanna İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286), *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, Tr. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK, 1945.

Ekkhard von Aura, *Die Chronik des Ekkhard von Aura*, Alm. tr. W. Pflüger, Leipzig 1893.

Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinatium*, nşr. Heinrich Hagenmeyer, Heidelberg, 1913; İng. trc. Francis Rita Ryan, *Fulcher of Chartres: A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127 (Historia Hierosolymitana)*, ed. Harold S. Fink, Knoxville: University of Tennessee Press, 1969.

Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorm (Anonim), ed. ve İng. trc. Nirmal Dass, *The Deeds of the Franks and other Jerusalem-Bound Pilgrims: The Earliest Chronicle of the First Crusades*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2011; a.e. ed. ve İng. trc. Rosalind M. Hill, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorm: The deeds of the Franks and the other pilgrims to Jerusalem*, London: Thomas Nelson, 1962.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Said Ömer b. Garame el-Amrâvî, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Kahire: Matbaa-i Mustafa Muhammed, 1939.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer (ö.774/1373), *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1981.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), *Kanûnü 't-Te 'vîl*, thk. Muhammed Süleymanî, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Tr. trc. Abdülkerim Özaydın, *İslam Tarihi: el- Kâmil fi't-Târîh*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza b. Esed ed-Dımaşkî (ö. 555/1160), *Zeylu Târîhî Dımaşk*, thk. Arif Ahmed Abdülğani, Dımaşk: Daru Sa'deddin ve dğr., 2013.

İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed, "Muhammad al İdrisi", *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185* içinde, ed. John Wilkinson - Joyce Hill - William Francis Ryan, London: Hakluyt Society, 1988, s. 223-227.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418), *Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe*, I-III, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrac, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1980.

La Citez de Jherusalem (Anonim), İng. trc. Claude Reignier Conder, "The City of Jerusalem", *PPTS*, VI, London 1896, s. 1-28.

Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali (ö. 845/1442), *İttiâzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, I-III, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1971.

Mukaddesî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, (ö. 380/1000 civarı), *Ahsenü 't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E.J. Brill, 1906.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî (ö. 261/874), *Sahîh*, I-V, nşr. M. Fuad Abdülbâkî, Beyrut t.y.

Nâsır-ı Hüsrev (ö. 481/1088), *Sefernâme*, Tr. trc. Abdülvehhab Tarzi, Ankara: MEB, 1985.

Raimundus Aguilers, *Historia francorum qui ceperint Jerusalem*, İng. trc. August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants* (içinde), Princeton: Princeton University Press 1921.

Ralph of Caen, *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade*, İng. trc. Bernard S. Bachrach - David S. Bachrach, Farnham ve dğr.: Ashgate Publishing Company, 2005.

Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux (RHC Occ), 5 cilt, ed. Academies des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1844-1894.

Robert the Monk, *Robert the Monk's History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana*, İng. trc. Carol Sweetenham, Burlington ve dğr.: Ashgate Publishing Company, 2005.

Seawulf, [Seyahatnâme], *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185* içinde, ed. John Wilkinson - Joyce Hill - William Francis Ryan, London: Hakluyt Society, 1988, s. 94-116.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö. 310/923), *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-V, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

Theodore Skutariotes, "Anonymou Synopsis Chronike", *Mesaionike Bibliotheke: Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, ed. Konstantinos N. Sathas, Paris, 1872-94.

Turtûşî, Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka Muhammed b. Velid (ö.520/1126), *Kitâbü'l-Havâdis ve'l-Bid'a*, thk. Abdülmecid Türki, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân (ö. 928/1522), *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, I-II, i'dad ve thk. Adnan Yunus Abdülmecid Ebû Tebbane, Amman: Mektebetu Dendis, 1999.

Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, *RHC Occ.*, I; İng. trc. Emily Atwater Babcock - A. C. Krey, *A History of Deeds Done beyond the Sea: By William of Tyre*, I-II, New York: Columbia University Press, 1943.

William of Malmesbury, *De Gestis Regum Anglorum*, ed. William Stubbs, London 1889.

Ya'kubî, İbn Vâzih Ahmed b. İshâk (ö. 292/905), *Târîhu 'l-Ya 'kubî*, I-II, Beyrut: Dâru Sadır, 1960.

Yahyâ b. Saîd el-Antâkî (ö. 458/1066), *Târîhu Yahyâ b. Saîd el- Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus: Jarrous Press, 1990.

ARAŞTIRMALAR

Ahmad, S. Maqbul, “Coğrafya”, *DİA*, VIII, 50-62.

Altınay, Ahmet Refik, *Haçlılar (1095-1291)*, haz. Güray Kırpık, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Archer, Thomas Andrew - Charles Lethbridge Kingsford, *The Crusades: The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem*, New York: G.P. Putnam's Sons, 1902.

Armstrong, Karen, *Jerusalem, die Heilige Stadt*, Alm. trc. Angelika Felenda, München: Orbis Verlag, 1996.

Arslantaş, Nuh, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri: İlk On Asrında (H. I-X/M.VII-XVI. Yüzyıllar)*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.

_____, *İslâm Toplumunda Yahudiler: Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

_____, *Hz. Muhammed döneminde Yahudiler*, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER), 2016.

Asalî, Kâmil Jamil, *Mahtutatu Fezaili Beyti'l-Makdis: Dirase ve Bibliyografiya*, Amman: Menşuratu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye el-Ürdüni, 1984.

_____ (ed.), *Jerusalem in History*, Essex: Scorpion Publications, 1989.

Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, Tr. trc. Ekin Duru, İstanbul: Say Yayınları, 2014.

Avci, Casım, “Kudüs”, *DİA*, XXVI, 327-329.

Awaisi, Khalid, “From Aelia to Al-Quds: The Names of Islamic Jerusalem in the Early Muslim Period”, *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II. c. 4. sayı, Mardin 2011, s. 1-41.

Bahat, Dan, “The Physical Infrastructure”, *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1996, s. 38-100.

_____, “Jerusalem”, *NEAEHL*, ed. E. Stern, II. c., Jerusalem 1993.

Barber, Malcolm, *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

_____, *The Crusader States*, London: Yale University Press, 2012.

Barut, Ferda, ‘Bizans Sanatında “Koimesis” (Meryem’in Uykusu) Tasvirlerinin Kökeni ve İkonografisi’, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXI. c. 2. sayı, 2012, s. 67-72.

Basit, Musa İsmail v.dğr., *Kudüs Tarihi*, Tr. trc. Ali Benli, İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011.

Ben-Dov, Meir, “The Restoration of St. Mary’s Church of the German Knights in Jerusalem”, *Ancient Churches Revealed* içinde, ed. Yoram Tsafrir, Jerusalem: Israel Exploration Society, 1993, s. 140–42.

Benvenisti, Meron, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem: Israel Universities Press, 1970.

Bieberstein Klaus - Sabine Bieberstein, “St. Thomas Alemannorum oder St. Peter ad vincula? Zur historischen Identifizierung einer wiederentdeckten Kreuzfahrerkerche in der Altstadt Jerusalems”, *ZDPV*, 104. sayı, 1988, s. 152-161.

Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, Tr. trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Savaş Yayınları, 1983.

Boas, Adrian J., *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City under Frankish Rule*, London: Routledge, 2001.

Boyadjian, Tamar M., “Mapping Jerusalem: Re-reading the City in the Context of the Medieval Mediterranean”, *An Armenian Mediterranean: Words and Worlds in Motion* içinde, ed. Kathryn Babayan - Michael Pifer, y.y.: Palgrave Macmillan, 2018, s. 127-148.

Bozkurt, Nebi, “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, XXIX, 268-271.

Brundage, James A., *The Crusades: A Documentary History*, Wisconsin: Marquette University Press, 1962.

Buhl, Frants, “Kudüs”, *İA*, VI, 952-964.

Cahen, Claude, *Orient et Occident au Temps des Croisades*, ed. Maurice Agulhon, Paul Lemerle, Paris: Editions Aubier Montaigne, 1983.

_____, “Crusades”, *EF*², II, 63-66.

Charanis, Peter, “A Greek Source on the Origin of the First Crusade”, *Speculum*, 24 c. 1. sayı, Ocak 1949, s. 93-94.

Claster, Jill N., *Sacred Violence: The European Crusades to the Middle East (1095-1396)*, Toronto: University of Toronto Press, 2009.

Conant, Kenneth John, “The Original Buildings at the Holy Sepulchre in Jerusalem”, *Speculum*, 31 c. 1. sayı, Ocak 1956, s. 1-48.

Conder, Claude Reignier, *The City of Jerusalem*, London: John Murray, 1909.

Cowdrey, Herbert Edward J., “Pope Gregory VII’s ‘Crusading’ Plans of 1074”, *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem*, ed. B. Z. Kedar - H. E. Mayer - R. C. Smail, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Institute, 1982, s. 27-40.

Creswell, K. Archibald Cameron, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex: Penguin Books, 1958.

Çeken, Muhittin, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997.

_____, *Haçlı Seferleri Tarihi: Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, haz. Ebru Altan, İstanbul: Dünya Kitapları, 2007.

_____, “Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri”, *İÜEFTD*, 35. sayı [Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı], İstanbul 1994, s. 65-78.

_____, “Haçlılar”, *DİA*, XIV, 525-546.

Diyanet İslam Ansiklopedisi, I-XLIV, Ankara: TDV, 1988-2013.

Duri, Abdul Aziz, “Jerusalem in the Early Islamic Period: 7th-11th Centuries AD”, *Jerusalem in History*, ed. Kâmil J. Asalî, Essex: Scorpion Publications, 1989, s. 105-129.

Encyclopaedia of İslam (New Edition), I-XI, Leiden: E.J. Brill, 1986–2002.

Encyclopedia Judaica (Second Edition), I-XXI, New York v.dğr.: Keter Publishing House, 2007.

Fayda, Mustafa, “eş-Şürûtü'l-Ömeriyye”, *DİA*, XXXIX, 273-274.

Firestone, Reuven, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'im/Avraam'ın Çocukları*, trc. Çağlayan Erendağ - Levent Kartal, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2004.

Franken, H.J., “Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC”, *Jerusalem in History* içinde, ed. Kâmil J. Asalî, Essex: Scorpion Publications, 1989, s. 11-41.

Gibson, Shimon - Eliyahu Ashtor - Haim Z'ew Hirschberg, “Jerusalem”, *EJd²*, XI, 153-157.

Gibson, Shimon - Michael Avi-Yonah - Menahem Stern, “Jerusalem”, *EJd²*, XI, 147-151.

Gibson, Shimon - Michael Avi-Yonah, “Jerusalem”, *EJd²*, XI, 144-147, 151-153.

Gil, Moshe, “The Political History of Jerusalem during the Early Muslim Period”, *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1996, s. 1-37.

Goitein, Shlomo Dov, “Al-Kuds”, *EF*², V, 322-339.

Graber, O., “Al-Kuds”, *EF*², V, 339-344.

Gül, Muammer, *XI-XIII. Yüzyillarda Kudüs*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

_____, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, *FÜSBD*, XI. c. 2. sayı, Elâzığ 2001, s. 305-312.

Günaltay, M. Şemsettin, *Yakın Şark: Suriye ve Filistin*, Ankara: TTK, 1987.

Harman, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, XXVI, 323-327.

Hinz, Walther, *İslamda Ölçü Sistemleri*, Tr. trc. Acar Sevim, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1990.

Hiyari, Mustafa A., “Crusader Jerusalem 1099-1187 AD”, *Jerusalem in History*, ed. Kâmil J. Asalî, Essex: Scorpion Publications, 1989, s. 130-175.

İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, İstanbul: MEB, 1940-88.

“Jerusalem”, (Encyclopaedia Hebraica’dan ikmal edilmiştir.), *EJd*², XI, 157-159.

Johns, C.N., “The Abbey of St. Mary in the Valley of Jehoshaphat, Jerusalem”, *QDAP*, VIII. c. 4. sayı, 1939, s. 117–36.

Kaleli, Emrullah, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

Kallek, Cengiz, “Rıtl”, *DİA*, XXXV, 52-55.

Kaya, Mahmut, “Temîmî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XL, 423-424.

Kedar, B. Z. - H. E. Mayer - R. C. Smail (ed.), *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem*, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Institute, 1982.

Kennedy, Hugh, *Crusader Castles*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Khateeb, Mohammed Abdul Hameed, *Al-Quds: The Place of Jerusalem in Classical Judaic and Islamic Traditions*, London: Ta-Ha Publishers, 1998.

Kırpık, Güray, *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.

King, E. J., *The Rule, Statutes and Customs of the Hospitallers 1099–1310*, London 1934.

Kollek, Teddy - Moshe Pearlman, *Jerusalem: Seine Geschichte in vier Jahrtausenden*, Alm. trc. Jens Kulenkampff, Frankfurt, 1969.

Krämer, Gudrun, *A History of Palestine: From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel*, İng. trc. Graham Harman - Gudrun Krämer, Princeton: Princeton University Press, 2008.

Krey, August C., *The First Crusade: The Accounts of Eyewitnesses and Participants*, Princeton: Princeton University Press 1921.

Kudüs (Tarihi Belge), (İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi), trc. Acar Tanlak, İstanbul 1988.

La Monte, John L., *Feudal Monarchy in the Latin kingdom of Jerusalem: 1100 to 1291*, Cambridge: The Medieval Academy of America, 1932.

Le Strange, Guy, *Palestine under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A. D. 650 to 1500*, Boston ve New York: Houghton, Mifflin and Company, 1890.

Linder, Amnon, “Christian Communities in Jerusalem”, *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1996, s. 121-162.

Mendenhall, George E., “Jerusalem from 1000-63 BC”, *Jerusalem in History* içinde, ed. Kâmil J. Asalî, Essex: Scorpion Publications, 1989, s. 42-74.

Meydan Larousse, “Kudüs”, VII, 611-613.

Migne, Jacques Paul, *Patrologia Latina, A Source Book for Medieval History* içinde, haz. Oliver J. Thatcher - Edgar Holmes McNeal, New York: Scribners, 1905, s. 511-512.

Moeller, Charles, “Godefroy de Bouillon et l’Avouerie du Saint-Sepulcre”, *Mélanges Godefroid Kurth: Recueil de Mémoires Relatifs à l’Histoire, à la Philologie et à l’Archéologie* içinde , I. c., Paris 1908, s. 73-83.

Munro, Dana Carleton, *The Kingdom of the Crusaders*, New York 1936.

_____, “The Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095”, *AHR*, XI. c. 2. sayı, Ocak 1906, s. 231-242.

Murphy-O’Connor, Jerome, *Keys to Jerusalem: Collected Essays*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Murray, Alan V. (ed.), “Daimbert of Pisa, the Domus Godefridi and the Accession of Baldwin I of Jerusalem”, *From Clermont to Jerusalem: the Crusades and Crusader Societies 1095-1500* içinde, Turnhout: Brepols, 1998.

_____, “The Demographics of Urban Space in Crusade-Period Jerusalem (1099-1187)”, *The Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age* içinde, ed. Albrecht Classen, Berlin: Walter de Gruyter, 2009, s. 205-224.

Nicolle, David, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, Tr. trc. L. Ece Sakar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Oded, Bustanay - Shimon Gibson, “Land of Canaan”, *EJd²*, IV, 391-393.

Özaydın, Abdülkerim, “Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular’ın İçinde Bulunduğu Siyâsî ve İçtimâî Şartların Rolü”, *SÜSD*, 5. sayı, Konya 2016, s. 1-18.

_____, “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, XXI, 26-27.

_____, “İbnü’l-Kalânîsî”, *DİA*, XXI, 99-100.

_____, “Türk”, *DİA*, XLI, 474-480.

_____, “Ümmü'l-Muktedir”, *DİA*, XLII, 326-327.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, Ankara: TDV Yayınları, 2013.

_____, “Endülüs”, *DİA*, XI, 211-225.

_____, “Mülûkü't-Tavâif”, *DİA*, XXXI, 553-556.

Palestine Pilgrims' Text Society, I-XIII, London, 1890–7.

Piccirillo, Michele, “The Chamber-Tomb of Mary in the Crusader Period”, *New Discoveries at the Tomb of Virgin Mary in Gethsemane* (içinde), Bellarmino Bagatti - Michele Piccirillo - A. Prodomo, İng. trc. L. Sciberras, Jerusalem: Franciscan Print. Press, 1975, s. 59–82.

Prawer, Joshua, *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1972.

_____, *Crusader Institutions*, Oxford: The Clarendon Press, 1998.

_____, “Social Classes in the Latin Kingdom: the Franks”, *History Of The Crusades* içinde, ed. Kenneth M. Setton, V. c., Wisconsin 1985, s. 117-192.

_____, “The Jerusalem the Crusaders Captured: a Contribution to the Medieval Topography of the City”, *Crusade and Settlement* içinde, ed. P.W. Edbury, Cardiff 1985.

_____, “Christian Attitudes Towards Jerusalem in the Early Middle Ages”, *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1996, s. 311-348.

Pringle, Denys, “Crusader Jerusalem”, *BAIAS*, 10. sayı, London 1990–1991, s. 105–13.

_____, “Church-building in the Kingdom of Jerusalem”, *BAIAS*, 14. sayı, London 1994–1995, s. 75-77.

Richard, Jean, “Hospitals and Hospital Congregations in the Latin Kingdom during the First Period of the Frankish Conquest”, *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem* içinde, ed. B. Z. Kedar - H. E. Mayer - R. C. Smail, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Institute, 1982, s. 89-100.

Riley-Smith, Jonathan, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem: 1174-1277*, London: MacMillan, 1973.

_____, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, London: Continuum, 2003.

Rosen-Ayalon, Myriam, “Art and Architecture in Jerusalem in the Early Islamic Period”, *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer - Haggai Ben-Shammai, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1996, s. 386-412.

Röhricht, Reinhold, *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100-1291)*, Innsbruck 1898.

Runciman, Steven, *A History of the Crusades*, I-III, Cambridge: Cambridge University, 1951.

_____, “The Pilgrimage to Palestine before 1095”, *History Of The Crusades* içinde, ed. Kenneth M. Setton, I. c., Wisconsin 1969, s. 68-80; Tr. trc. Nuh Arslantaş, “1095 Yılına Kadar [Hristiyan Aleminden] Filistin’e Yapılan Hac Yolculukları”, *İSTEM*, XI. c., 21. sayı, Konya 2013, s. 39-50.

Schein, Sylvia, *Gateway to the Heavenly City: Crusader Jerusalem and the Catholic West (1099–1187). Church, Faith and Culture in the Medieval West*, Burlington ve dğr.: Ashgate Publishing Company, 2005.

Schwarzfuchs, Simon R., “Crusades”, *EJd²*, V, 310-315.

Sethe, Kurt, *Die Ächtung feindlicher Fürsten, Völker und Dinge auf altägyptischen Tongefäßscherben des Mittleren Reiches*, Berlin 1926.

Sevim, Ali, “Atsız b. Uvak”, *DİA*, IV, 92-93.

Shahîd, İrfan, “Saracens”, *EF²*, IX, 27-28.

Sivan, Emmanuel, “The Beginnings of the ‘Fadâ’il al-Quds’ Literature”, *Der Islam*, XLVIII. c., 1972, s. 100-110.

Sybel, Heinrich von (ö. 1895), *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, Leipzig: Friedrich Fleischer, 1881.

_____, *The History and Literature of the Crusades*, ed. ve İng. trc. Lady Duff Gordon, London: Chapman and Hall, 1861.

Şakiroğlu, Mahmut H., “Haç”, *DİA*, XIV, 522-524.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

_____, “Şerîf İdrîsî”, *DİA*, XXI, 493-495.

Thatcher, Oliver J. - Edgar Holmes McNeal (ed.), *A Source Book for Medieval History*, New York: Scribners, 1905.

Usta, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri: Müslüman-Haçlı Siyasî İttifakları*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

Wiemers, Galin, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, USA: Signature Book Printing, 2010.

Wilkinson, John - Joyce Hill - William Francis Ryan (ed.), *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, London: Hakluyt Society, 1988.

Wilkinson, John, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusade*, Oxford: Aris&Phillips, 2011.

_____, “Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD”, *Jerusalem in History* içinde, ed. Kâmil J. Asâlî, Essex: Scorpion Publications, 1989, s. 75-104.

<https://www.armstrongeconomics.com/research/monetary-history-of-the-world/great-empires/judaea/herod-i-the-great-born-74-73-bc-c-4-bc/> (01.08.18).

https://www.bible-history.com/jerusalem/firstcenturyjerusalem_wilson_s_arch.html (01.08.18).

https://www.bible-history.com/jerusalem/firstcenturyjerusalem_robinson_s_arch.html
(01.08.18).

<https://www.bibleplaces.com/madabamap/> (01.08.18).

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/25/Map_Crusader_states_1135-en.svg/653px-Map_Crusader_states_1135-en.svg.png (01.08.18).

